

Pieter de Vries
& Han Seur

Moruroa e tātou

*Tei orahia mai
e te mau Porinetia
i nā 30 matahitī
tāmatamataraa âtōmī
i Pātitifa Apatoā*

Ètārētia Èvaneria no Porinetia Farāni & Hiti Tau

Moruroa e tātou

*Tei orahia mai e te mau Porinetia
i nā 30 matahitia tāmatamataraa âtōmī i Pātitifa Apatoà*

Iroto i nā 30 matahitia i maìri aè nei, tauatini taata no Porinetia, te mau tāne e te mau taureàreà tamaroa, tei òhipa na i Moruroa e i Fañataufa, oia nā motu no Pātitifa i reira o Farāni i te faaòhiparaa i ta na mau tāmatamataraa âtōmī. Tae roa mai i teie mahana, te âuahāàti nei te hoê patu i te oraraa i faaruruuhia mai na e rātou, ta rātou mau fā e to rātou mau hepohepo.

I roto i teie tuatāpaparaa, te paraparau ra te hoê pae rahi o te mau rave-òhipa tahito e te mau taata no te mau motu tāpiri i te mau pū tāmatamataraa. Te faaìtehia ra to rātou parau e to rātou mau fifi.

EEPF & HITI TAU

Moruroa e tātou

• Pieter de Vries & Han Seur

Moruroa e tātou

*Tei orahia mai e te mau Porinetia
i nā 30 matahiti tāmatamataaraa âtōmī i Pātitifa Apatoà*

.....

Titema 1999

ISBN

© Ètārētia Èvaneria no Porinetia Farāni, Âfata Rata 113 Papeete - TAHITI
& Hiti Tau, Taravao Lot Croisie n°2

Ua ìritihia teie puta ei reo peretāne e ei reo farāni e te *Centre de Documentation et de Recherche sur la Paix et les Conflits, 187 montée de Choulans 69005 Lyon* (Farāni).
Ua ìriti-atoà-hia o na ei reo heremani, a fārerei atu ia Gabriel Tetiàrahi (Hiti Tau).

Moruroa e tātou

*Tei orahia mai e te mau Porinetia
i nā 30 matahitī tāmatamataraa ātōmī i Pātitifa Apatoà*

Pieter de Vries
Han Seur

Ètarëtia Èvaneria no Porinetia Farâni & Hiti Tau

Âpaparaa manaò

Te tupuraa o te òhipa nei	7
Te tahî maa manaò iti.....	9
Pene 1	
Ômuaraa	13
Pene 2	
Râveà no te pâimira.....	17
Pene 3	
Te oraraa e te mau hiòraa a te mau rave-òhipa tahito no te mau pû tâmatamataraa.....	27
pene 4	
Te tere i Rikitea i nià i te fenua no Mañareva.....	91
Pene 5	
Te mau àparaura e te mau tià mana.....	119
Pene 6	
Te tâuàparaura huiraatira	143
pene 7	
Te tâuàparaura àivânaa.....	169
Pene 8	
Te mau hiòraa i te mau fifi, te ihotaata hiroà, e te tâuàparaura no te tau "i muri aè i te CEP"	189
Pene 9	
Te mau pûòhuraa e te mau tiàororaa.....	207
Âpaparaa puta.....	219

Te tupuraa o te òhipa nei

• • • • • • • • • • • • • • •

Ehaapeàpeàraa rahi e te maoro hoì te parau no te mau hopeàraa no te tāpura o te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni, i nià te püea e te tupu-maitai-raa o te huiraatira porinetia. Ua hau i te àhuru matahitia to teie haapeàpeàraa ârepurepu-noa-raa nā roto i te mau fifi e te mau àti i tupu na i nià i te mau pū tāmatamataraa, e nā roto atoà hoì i te mau faatiàraa no te mau mai haamāramarama-òre-hia. I taua ãrea tau atoà ra te haamau-raa-hia, i Èuropa, te hoê faanahoraa autahi Èuropa-Pâtitifa. Te tumu rahi i rave-roa-hia ai teie òhipa-âmui-raa i rotopū i te mau Ètârëtia e te mau tià o teie faanahoraa, no roto roa mai ia i te hae i itehia i muri aè i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa i Pâtitifa. I rotopū i te rauraa o te mau manaò pâtoi i te mau tāmatamataraa farāni, hoê tumu e hoì tāmau mai nei e te ataata atoà hoì, oia te parau no te mau hopeàraa e riro i te tupu mai i nià te püea e te tupu-maitai-raa o te mau Porinetia.

Na te mau àti e te mau mai haamāramarama-òre-hia i Porinetia, e na te māramaramaraa hau ê e vai nei no te mau hopeàraa o te taëro-âtōmī i nià i te mau pū tāmatamataraa e i roto i te mau pū âtōmī o te ao tāatoà nei, i faatupu i te mau tîtorotororaa e rave rahi i Porinetia e i te tahia atu mau vâhi, ei fâfâ-hohonu-raa i teie haapeàpeàraa.

A taa noa atu te tahia mau pâimiraar tâotihia i ravehia e te mau àivânaa no te ara, e ta te mau ONG, aore roa e òhipa pâpū i tupu mai. Âreà te haapeàpeàraa i Porinetia ra, te vai noa mai ra ia.

I te rôpûraa no te matahitia 1995, i te taime a tià mai ai te mau taata, mai roto mai i te mau fenua atoà o te ao nei, no te pâtoi i te faaotiraa a Farâni no te rave-faahou-raa i te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia, ei reira te faufaa no te hoê tîtorotororaa i te mau tāmatamataraa i Porinetia, i te haapâpū-raa-hia mai e te mau àivânaa haufenua e te mau tâatiraa no roto mai i te nûnaa.

Ua tupu ê na atu ra ia te tâamuraa i ravehia e te faanahoraa a te Autahiraa Èuropa-Pâtitifa (Solidarité Europe-Pacifique) e te Ètârëtia Èvaneria no Porinetia farâni e o Hiti Tau, oia te hoê tâatiraa eere i ta te haufenua. Mâtu i te faaoti-âmui-raa e e haamata i te tâpura òhipa no te tuatâpapa i te mau manaò, te mau ahoaho e te mau hiaai o te mau rave-òhipa tahito i nià i teie mau pū âtōmī i Porinetia, e to te mau taata hoì o te mau fenua tâpiri i teie mau pû. Ia au i te parau no te òhipa-âmui-raa i ora-maoro-hia mai na e mâtou, i pâpû na, i te ômuaraa ra ihoâ, e e ravehia teie tîtorotororaa mâ te âpiti-mâite-hia e te tauturuhia mai hoì e te mau taata porinetia iho. Maoti te tautoo e te tauturu a te mau taata e rave rahi, i nahonaho mai ai teie tîtorotororaa.

E te hinaaro nei mâtou e haamauru ia Suliana Siwatibau, ia Marie-Thérèse Danielsson e ia Ralph Teinaore no ta râtou tauturu no te haamatararaa i teie ôpuaraa e ta râtou hoì mau tâtararaa faufaa no te haamaitai i te mau ôpuaraa mâtâmuia. Na Klarissa Nienhuys e Hans-Peter Jung i haa mâite no te àveiâ o te pâimiraar. Na Hervé Ott i tauturu rahi mai no te haapâpû i te mau parau o te tîtorotororaa.

I manuia ai teie ôpuaraa ia au i tei faanahohia e mâtou, maoti ia te tauturu moni i pâhono-òiò-hia mai e te Âpooraia Òitumene a te mau Ètârëtia (COE), te Bread for World (Faraoa na to te Ao, Heremani), te NCC (Âpooraia o te mau Ètârëtia Âmui) Äuterâria, te Broederlijk Delen (Âmutahiraa autaeaë, Peretita), te KEM (Òhipa-âmuiraai a te mau

Ètārētia Èvaneria e Tonoraa, Herevetia), te ICCO (Âpooraa Roto a te mau Ètārētia, Horane), te NCC (Âpooraa o te mau Ètārētia Âmui) Marite, te Danchurchaid (Tanemāta), te Uniting Church (Ètārētia Âmui, Àuterāria), te Comité Catholique contre la Faim et pour le Développement (Tomite Tātorita pāto i te Poà e turu i te Faahoturaa, Farāni) e te Département missionnaire des Églises protestantes de la Suisse Romande (Pū mitionare a te mau Ètārētia porotetani no Herevetia Romani, Herevetia).

Mauruuru rahi atoà to mātou e te òaòa hoì i te mau tauturu rahi a Didier Fimeyer, Dominique Flores, Ben Hahe, Aldo Hōàta, Jean-Claude Honoùra, Édouard Huriòre, Stéphanie Pai, Justine Papai, Jean-Pierre Paueteha, Moea Perreyre, Éric Tehei-Perry, Clément Pito, Vaite Pittmann, Odile Rere, Kim Rereao, Teata Tehaai, Teihoraii Tehaeùra, Ahmerita Teiho, Léry Temauriuri, Tetuanui Teraìtua, Madeleine Tutaana, Moea Vanaa. Ahiri e aita ta rātou mau rohi-hua-raa mā te ànaànatae, eita teie ôpuaraa e upootià. E mauruuru rahi atoà to mātou i te tiàraa faufaa rahi o Hiti Tau i te taime no te ômuaraa i te piti o te tuhāa tānūmera.

Ua pāhono mai o Aiso Vos ia hinaaroraa anaè mātou ia na, i te àhuru-mā-hoë-raa o te hora, no ta na tauturu tānūmera i te piti o te tuhāa tānūmera. Na Amélie Piirai i faara-vai māite i te òhipa a te mau taata tītorotoro mā te faaòraa i te mau parau i roto i te mātini roro-uira.

I te mau taime a fano ai teie ôpuaraa nā nià i te àre o nā reo èê e piti e e maha atu hoì, o Michel Donkers, Thérèse Haond, Jean-Luc Thierry e o Édouard Haond to mātou èâturu. Mai ta na ihoā i mātau, ua faatoro mai o Aimée Berthoud i to rima turu. Na Nathalie Wolff i haapaò i te pae no te patapataraa i te mau parau nā roto i te reo farāni. No roto mai i te tahī maa itoito iti o Taaroanui Maraea, Ralph Teinaòre, Tihiri e o Dorinda Lucas e to rāua ûtuafare, Julien Iotua Mahaa, Colette Lou, Joël Teheiùra, Céline Hoìore, Arthur Faua, Maire Louisa Pihaatae, te ûtuafare o Tauturu mā, te tauturu hoì a te Âpooraa Tiâtono no te Pâroita no Béthel, e te mau ôrometua no te EEPF Tuhaa 7, te matararaa mai teie puta nā roto i te reo māðhi. E na Patrice Bouveret i hāmani i te papa no te tāputaraa o te mau neneìraa reo farāni, reo peretâne o teie tuatâpaparaa, e na Tihiri Lucas to te reo māðhi.

Te hinaaro nei mātou e haamauruuru ia Han Seur e ia Pieter de Vries. Ahiri e aita to rāua àravihî e to rāua marû, eita teie ôpuaraa e manuia. Ta rāua tauturu i te taime no te titorotororaa e no te haamaitaiì-roa-raa i te parau tuatâpapa hopeà, ua hemo ia ta mātou mau tiaìturaraa.

E hau roa atu, te hinaaro nei mātou e haamauruuru i te mau rave-òhipa tahito no te mau pū âtômî, te mau taata no Mañareva e te mau taata atoà i pûpû mai i ta rātou mau haamanaòraa, ta rātou mau hiòraa e to rātou mau manaò no nià i teie pâimiraa. Åuaè rātou i māramaramaraa māite ai mātou i te mau auraa, no to Porinetia mā, teie nā mata-hiti e 30 o te mau tāmatamataraa âtômî.

Mauruuru ia òutou e hope roa i te âpeeraa ia mātou i roto i teie ôpuaraa.

Gabriel Tetiàrahi (Hiti Tau - Porinetia farāni)

Taaroanui Maraea (Ètārētia Èvaneria no Porinetia farāni)

John Taaroanui Doom (Piha-òhipa no Pâtitifa a te Âpooraa Òitumene a te mau Ètārētia - Genève - Herevetia)

Brunot Barrillot (Pû no te Haaputuraa parau e no te Pâimiraa no te Hau e te mau Fifi - Lyon - Farāni)

Madeleen Helmer (Pû Europa no te Tuatâpaparaa, Haamâramaramaraa e Haapiiraa i nià i te mau tāmatamataraa i Pâtitifa - Zeist - Horane)

Te tahī maa manaò iti

Rocky Mataiè Meuel*

Ivai na te tamaì i te mātāmua ra. I mataù na to Tooà-o-te-rā (te mau fenua Papaâ) i te ãrea matahitî 1950 ra, rātou hoì tei faaruru na i nā tamaì rarahi e piti o te ao nei, òi tupu mai te toruraa o te tamaì. E te mea mataù-roa-aë-hia, o te pea rūtia (*ours soviétique*) ia. No reira mai te fānauraaa mai te parau no te pārururaa nā roto i te faaòunuraa (*dissuasion*). Naho aè ra te mau mauhaa tamaì.

I faaïte noa mai na hoì te tahī atu mau tamaì e aita roa atu te pūai hau ê o te nuu a Papaâ mā i faaòunu ê noa aè i te mau nūnaa e hinaaro nei ia tiàmā rātou i te tuto àihuàrāau. Naho aè ra ihoā rā te mau mauhaa tamaì.

I teie mahana, te ìte nei o Èuropa, mā te haamā, e aore e hau to na i rāpaeàu aè i te tauturu a to Marite tei faariro, nā roto i to na pūai, i te mau pūai o te mau hau ei mau tauturu noa. Topa iho nei ia te faaòunuraa, faufaa òre atu ra te paura.

Aita ihoā paha teie mau parau faufaa rahi i õ i roto i te manaònaòraa o te mau porinetia no te ãrea matahitî 1950 ra. Te uiui nei te rave-òhipa tahito no Moruroa i teie mahana i te auraa no ta na “tutia”.

Aita e àramoinahia ra te hororaa hopeà no te mau māìtiraa peretiteni i Farâni. I haapae na o Chirac, e piti matahitî i te maoro, i te mau tuhaar òhipa o te hau no te faaàti ia Farâni e no te faaroo i te mau Farâni. Mana mai nei o ia e rū atu ra ia rave-faahou-hia te mau tāmatamataraa âtōmî... o tei pâtoìhia na hoì e nā hitu àhuru mā pae Farâni i nià i te hânere. Te faaoroora, eere i te hoê òhipa ôhie.

I Moruroa, i haamâmûhia na te mau uiuiraa, aore faahou atu ra ia e mea e faaroohia. I teie mahana, te ìte nei te rave-òhipa tahito no te mau pū i to na haafaufaa-òre-raa-hia, e te haafeàapiti-raa-hia to na pūai no te manaò, no te feruri, mā to na haavî-raa-hia nā roto i te mau “maitai” o te CEP.

I tiāturihia na i te hoē mataì tāhape no te faaātea ê i te mau tōrīrī o te àti o Tchernobyl. O te manaò tumu ia o te mau tià mana, o rātou iho hoì tei parau noa na e aore e ìno to te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa e i Fañataufa.

Ua ìtehia, i Porinetia, te mau ôtià o te mau mitoraa meteō. Aita ihoā rā te mataì tāhape i rave i te òhipa i tiāturihia atu ia na, e ò aè nei Tchernobyl i Farāni.

Ua hau atu rā te òhipa a Tchernobyl. Mai reira te ìteraa te taata mañareva e aore ia te rave-òhipa tahito o te mau pū, i te tanoraa o to na mau feàaraa (*doutes*) e ta na mau uiuiraa no mua na. Noa atu tei parauhia mai ia na, e àti mau ā teie, e, mā te rupehu paha, i ìte na ihoā o ia i te reira. Te tātarahapa nei i teie mahana, tāpiri atoà mai ai hoì te manaò teimaha e te māununu o te pāhapa (*culpabilité*).

Ua taiò mai au i te tuatāpaparaa mā te horuhoru. Ua hau atu ta na e parau mai ra i ta ù e haafaufaa nei. Te mau uiuiraa e pihaa mai ra i ô nei, aita ia i taaê roa i ta te mau taata e rave rahi e tià ia uiui, e tae noa atu i ta te mau àivānaa tumu hoì no te òhipa âtōmī. Ua tāpeà maità mai au i terā e i terā vāhi, hoē e aore ia e piti tiàororaa hiòraa hahi, hape, no te ère ia o te haamāramaramaraa a te feiā e uiui ra i te reira ; e hiòraa rāpae noa rā teie, inaha te mau manaò i matara mai i reira ra, e mea faufaa ia ia faahohonuhia atu ā.

I nià i te mau uiuiraa faufaa, te hinaaro nei au e horoà i te tahi mau âmaa pāhonora eere i ta ù iho, o ta ù rā e fārii nei :

- Oia mau, i tupu na te viivist.
- Oia mau, i fifi na te aohāàti (*environnement*).
- Oia mau, e tià roa i te mau hihi ioniti (*ionisantes*) ia faatupu i te māririri-àitaata e te mau mài tupuna, e tae noa atu i te mau fāito haìhàì o te hihi, e oia atoà i te hihi fātata.
- Oia mau, te àai roa atu ra te pēpē o te aaú i te ûànaraa o te *ciguatera*.
- Oia mau, e mea faufaa roa ia uiuihia te tūàtiâtiraa o te taèro-âtōmī e te taèro ià.
- Oia mau, ua tano te mau manaònàrraa no te pārururaa i te mau rehu âtōmī. E tià ia uiuihia te tohu a te mau àivānaa farāni no te papa-fenua (*géologie*).

- Oia mau, e tià i te mau fifi o te pūea (*santé*) i te tupu mai i te muriatau (*venir*), e tūàtira to rātou i te mau tāmatamataraa âtōmī ; oia mau, ia vai ara māite i mua i te reira tuhāa, ia ani e ia faaîtehia te paraumau, ia faaòhipahia te mau rāvēà no te haapāpū i te mau tūàtiâtira i rotopū i te hihi ioniti e te mau fifi i ìtehia.
- Oia mau, ia oti mai te reira, e anihia ia te tātāiraa.
- Oia mau, e tuhāa âmui ta tātou no te òhipa i tupu na.
- Oia mau, te māramarama nei au i te manaō pāhapa e fāîhia nei i ô nei, oia mau, ua ìte au e e tiàmā atu tātou i te reira.

Te hinaaro nei au e tauturu i tei faaîte-marevareva-hia mai na e teie tuatāpaparaa, oia hoì ia faahoîhia i te rave-òhipa tahito o te mau pū ra e aore ia o te mau fenua piri i te paura, to na tura, e ia ìtehia o ia mā te fārii atoà i ta na faaroraa.

Tei te tāuàparaura te muriatau, ârepurepuraa taaê roa i rotopū i te mau taata tāuàparau, ei reira aore faahou e taata faaotí e e taata rave, aore e taata pūai e e taata paruparu... e autaeaèraa ìte-faahou-hia rā. E tià ia moemoeâ, tei nià te autaeaèraa i te ùputa o te Repûpirita, e tîtauraa ia teie.

Ia hotu mai te mau oho a teie tuatāpaparaa. Ia haamauruuru-maitaì-hia to na mau taata-pâpaì i ô nei.

Ârue, âtete 1997.

---

*Taote rapaau maì, Pâpaìparau Rahi tahito no te EEPF.

Puta-fenua no Porinetia farāni

POLYNÉSIE FRANÇAISE

1

卷之三

	1970	1971
LES DAMIERS	116	115
LE MARCHÉ	115	115
LE PARIS	115	115
LE PAVILLON	115	115
LE RUE DE LA CHAUMERIE	115	115
LE VILLAGE	115	115

Ômuaraa

Etuatāpaparaa teie no te hoê titorotororaa vaamataèinaa no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te oraraa o te mau taata no Porinetia farāni. Ua haamauhia o na i nià i tei orahia mai na e te mau rave-òhipa tahito no te mau pū tāmatamataraa (Moruroa e Fanjataufa), i nià i to te mau taata o te mau motu e âuahāàti nei i taua mau pū ra i te hoê âtearaa e 500 km, e te tahi atu mau taata tei faaruru atoà na i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī (i nià ihoā rā i te pū a te nuu i Hao e i nià i te mau pū mitoraa meteo piri i te mau motu Tuamotu e Mañareva mā). Te hoê o te mau tumu rarahi i faaitoito i teie fitorotororaa, o te tāôtiâ-rra-hia ia te tāuàparauraâ âmui i nià i te mau mauhaa âtōmī i rotopū i te mau haufenua, te mau àivânaa e te mau tāàtiraa pâruru-nâatura mai ia *Greenpeace*, e o te òreraa hoì te mau taata i faaruru na i te mau fifi no te mau tāmatamataraa âtōmī, i haaparaparauhia i nià i to râtou parau.

Aita i haaputu-mâite-hia te mau parau no tei orahia mai e te mau manaò o te feià i ora roa na i te mau mahana tâtaítahi [*Greenpeace : Testimonies*, 1990 ; Âpooraa Òitumene a te mau Ètârëtia, 1995 : *I te iòa o te Atua ora... aita*]. I Porinetia farāni, aita ã te mau rave-òhipa tahito i fâriihia atu ra e vauvau i ta râtou i ora mai na e to râtou feàa : ua faatupu teie òhipa, mā te âpitihia mai e te hoê ère no te tahi maa haamâramaramaraa iti no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, i te mau manaò ahoaho, mataù e te paruparu. E a tae hoì e, e rave rahi te rave-òhipa e te mau taata no te mau motu fâtata e mataù nei no to râtou püea (*santé*) e te mataùtaù nei hoì i te mau mai (mai te ûnaraa te mâriri-âitaata, te mau maruaraa tamarii, etv.), te mau maì tei parauhia e e tûàtiraa to râtou i te mau tāmatamataraa âtōmī. I Porinetia farâni, i roto ânei i te totaiete, i roto ânei i te pupu e aore ia i roto ânei i te ùtuafare, ua rēnihia te mau paraparauraâ tâtaítahi no te muriatau (*venir*) i nià i te tahi maa uiraa ôhie : e aha te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa i nià i te püea e te tupu-mai-taì-raa o te mau taata tâtaítahi e te mau ùtuafare ?

E mea taaê roa te parau no Porinetia farâni i te pae no te tauiuiraa o te hoê totaiete mataèinaa ei totaiete àimamau no teie tau (*société de consommation moderne*), e te reira no te hoê ârea tau poto e 30 matahitî. Eiaha ia moëhia e eere e na te mau râveà faanavaìraa faufaa no teie iho fenua i faatupu i teie tauiuiraa totiare e faana-vaìraa faufaa (*économique*). I te haamau-raa-hia te Pû Tâmatamataraa i Pâtitifa (*CEP*) i te matahitî 1963, topa iho nei te hoo o te mau faufaa tumu o te fenua mai te pârau

(te mau pūpū), te vānira e to te pūhā hoì. Topa atoà atu ra te tahī atu mau ìmiraa faufaa e tae noa atu vētahi tei òre ā i matara roa atu ra (te fāriiraa rātere), e aore ia tei òre ā i tāpae roa atu ra i te fāito pāpū. Teie rā, e mea âano o Porinetia e te iti hoì o te taata. E riro ia te reira mau faufaa tumu ei tuhua rahi i roto i te mau faaoitira a te huimana e pārahi nei i te tahī aè pae o teie ao no te faatupu i te mau tauiuraa rahi i roto i te oraraa o te huiraatira tei faariro-noa-hia na, e tae roa mai i teie mahana, ei faaânaànataeraa nā te fenua ãtea.

Ua fā mai te mau huru oraraa âpī e te mau fifi totiare âpī i roto i nā matahitī e 30 i māri mai te tau a haamauhia mai ai te *CEP*. Ua fā atoà mai te mau faanahoraa huiraatira âpī, e ua pūai roa atu hoì te mau peu tahito no te tauiuraa fenua. Tere mai nei te mau taata no te mau motu i Tahiti no te ìmi i te òhipa (i te rahiraa o te taime i te *CEP* ra) e aore ia no te tahī haapiiraa maitaì aè e aore ia no te tahī atu mau òhipa. Na te *CEP* i faatupu, i Tahiti, te faaâpīraa o te mau faatereraa mana (*institution*) e te mau paparaa âpī. I te matahitī 1961, i hāmanihia ai te hoê tauraa-manureva âpī no te fārii i te mau manureva no te ara (*international*), e i muri aè, o te faaâ-noraa ia o te uāhu e te patu-raa-hia hoì te hoê fare mai rahi na te hau (Māmaò) e te hoê fare maì na te nuu (Jean-Prince). I rave-atoà-hia na te hoê faanahoraa no te utaraa taata e no te haaparareraa parau i nià i te tāatoàraa o te mau motu. Hau roa atu, i hāmanihia na te mau fare haapiiraa âpī, te mau fare huiraatira rarahi, te mau tauraa-manureva naînai e te mau purūmu nā te mau mataëinää e nā te mau motu tāpiri. E rave rahi te tauturu e te mau ìmiraa faufaa i horoâhia, mai te mau òhipa, te mau tauturu, te mau tāpura òhipa turuhia e te hau. E rave rahi tei fānaò na i te haamaitaïraa o to rātou oraraa nā roto i te hāmaniraa i te tahī fare, te hoora mai i te tahī pereò-uira, te tahī poti, te mau mātini uira e te haapiiraa a ta rātou mau tamarii.

Noa atu e i riro na te mau maitaì māteria a te *CEP* ei moemoeā no te mau taata no Porinetia (*a hiò atu i te mau feruriraa faufaa i roto i te mau pāpāïraa a Jean Chesneaux i te matahitī 1995*). E rave rahi roa na te riro ei feiā ani i te mau fare turuuttaa, ei feiā òhipa òre, e tei riro na ei mau àimama (*dépendants*) no te mau tauturu a te Haunui (*État*). Vētahi hoì, e i rotopū ia rātou e rave rahi ia te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa, tei veve-roa-hia e tei haapaehia i rāpaeàu i te mau mai-taì o te totaitee àimamau (*société de consommation*). Aita te haamaitaïraa o te mau râveà o te haaparareraa parau e te fatupuraa òhipa, i âpeehia e te faahoturaa o te hoê ìmiraa faufaa no te fenua iho. E rave rahi te taata no Porinetia e ìte nei e te mahere atu ra te mau òhipa maitataì e te mau faaaura òhipa maitataì i te mau Farâni (taata e aore ia taiete), rātou mau hoì teie e fānaò nei i te tuhua faanavaïraa faufaa a te *CEP*. O te tumu ia i rahi ai te mau manaðonaòraa e te paraparaura a i rotopū i te mau taata no Porinetia, e to rātou hoì manaðora e ua faahaëhaahia rātou ei taata tiàraa haihaì. Oia hoì, no te mau taata no Porinetia māramarama, vētahi mau taata poritita e vētahi mau tià totiare, e tāmuraa to te *CEP* e to te òhipa piò, te

mata-ê-raa (*aliénation*) e te riàrià, e to te haamā a te haamāuiuiraa a te “haavīraa âtōmī” i roto i nā matahitia e 30.

I teie mahana, tei roto te mau uì âpī no Porinetia i nā tuhaa òire taata roa aè no Papeete-Faaa. Aita te haapiiraa a teie mau uì âpī i hope, aita rātou i pāpū maitai i te reo māòhi, aita atoà hoì i te reo farāni, e no reira, e mea iti roa to rātou e noaa te tahi òhipa. E a tae hoì e, aore rātou i haapii i te mau rāveà àravihia tumu no te ravaai e aore ia no te faaàpu. E mea rave àtā no rātou ia māramarama i te “faufaa” o te *CEP* e aore ia to te òhipa i ravehia e to rātou metua tāne i Moruroa. E mau tamarii anaè rātou na te paura e na te mau fifi o ta na i faatupu i nià i te faanavaïraa faufaa (*économie*), i nià i te poritita e i nià i te püea. E rave rahi o teie mau uì âpī i ò i roto i te fifi no te 5 no tetepa 1995 i muri aè i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa âtōmī i faaotihia e te peretiteni farāni ra o Chirac.

E tià ia haamanaòhia e te taime mātāmua i àufauhia ai, i Porinetia, te mau moni òhipa maitai, tei te tāviri-raa-hia ia te hohoà ra “*Les révoltés de la Bounty*” i te matahitia 1960/61 (e o Marlon Brando). Te vai nei te tahi tūàtiraa faufaa i rotopū i te hohoà no *Bounty* e te haamauraa o te *CEP*, no te mea i riro atoà na te mau tāmatamataraa âtōmī mai te hoë òhipa tei faaotihia, tei tāpurahia, tei faaterehia e tei ravehia e te mau taata èë. Mai terà i roto i te hohoà no *Bounty*, i titau-atoà-hia na te mau taata no Porinetia no te tauturu i te ôpereraa o te *CEP* mā te mau tiàraa haihài. I te ômuaraa, ua manaò te mau taata no Porinetia e e tei roto rātou i te hoë taiete rarahi, e, hiò noa ai i te mau tāmatamataraa nā te reva mā te mataù ; o te nehenehe ta rātou i faahiahia na. I nià i te mau papaiò o te mau fare e rave rahi i ìtehia na, e te ìtehia nei ã, te mau hohoà o te puâ (*champignon*) âtōmī. Te taaêraa rā i te taiete “*Bounty*”, ua faarahi te *CEP*, i roto i te nūnaa porinetia, te feàa e te hepohepo i mua i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, no to rātou püea e to ta rātou mau tamarii. E tae hoì e, ua toe mai ia rātou ra teie haaputuraa rehu âtōmī (*déchets radioactifs*) i tanuhia i raro i te fenua e o tē vai oraora noa ã no te mau uì i muri nei.

Nā roto i te òhipa parau huna e âuahâàti nei i te mau pū tāmatamataraa, aita atu ra te haamāramaramaraa no te mau mea i orahia na e te mau rave-òhipa tahito i parare i roto i te pae rahi o te nūnaa porinetia. E àamu ihoà to te mau tāmatamataraa âtōmī : te tauiraa rahi, o te mono-raa-hia ia te mau tāmatamataraa nā te reva e te mau tāmatamataraa i raro i te fenua i te matahitia 1975 ra. E taaê tei orahia e te mau rave-òhipa tahito i nià i te mau pū, ia au i te tau i rave ai rātou i te òhipa, te huru o te òhipa i ravehia e rātou, e te huru o te mau rāveà àravihia i noaa ia rātou. Ua vaijio mai te mau tāmatamataraa âtōmī i te mau haamanaòraa taaê i roto i te àau o te mau taata no rātou te parau. Ua mau àau roa, i te tāatoàraa, tei orahia mai mā te faahaëhaaraa i raro aè i te huimana a te hoë faanahoraa taaê a te mau anoparau (*experts*) ; teie faanahoraa, faa-terehia e te huimana o te nuu, aita atu to na e mauraa maoti rā i roto i te hoë ao i reira te faahapepa-roa-raa-hia te haamāramaramaraa [Danielsson, 1990 ; 1993].

Ua faatupu te faaoetiraa a te Hau Farāni no te faaōreraa i te mau tāmatamataraa âtōmī, i te hoē tāuāparaura no te muriatau o Porinetia. Teie tāuāparaura, tei nià ia i te tāpura faanavaīraa faufaa o te tauiuiraa fenua ei totaiete e aore roa e ôhipa faahou aè ta te mau tāmatamataraa âtōmī. Teie tāuāparaura no te tau “i muri aè i te CEP”, te haamanaò tāue mai ra ia i te mau taata no Porinetia to rātou tiāraa àaimama (*dépendance*) i te pae no te faanavaīraa faufaa i mua ia Farāni. E haùti te reira i nià i te mau taiāraa no te muriatau (*avenir*), e te riro nei te reira ei turuīraa no te mau pupu poritita e àtuàtu nei i te mau tūàtiraa auhoa e te pū o te haufenua no Pari. No te mea hoì e ua haamauhia teie tāuāparaura i nià i te mau uiuiraa no te faanavaīraa faufaa, aita atu ra ia i faaitoithohia te àparauraâ âano atu ã no te mau hopeàraa totiare e aupuruora (*sanitaires*) faatupuhia e te mau tāmatamataraa âtōmī no te mau rave-ôhipa tahito i ora na i reira, e no to rātou mau ùtuafare e no te tāatoàraa hoì o te totaiete porinetia.

E tià ia tiâturihia e e tauturu teie titorotororaa i te tāuāparaura i roto i te totaiete porinetia, eiaha mā te ôpae i te mau manaò tūàti òre i te mau hiòraa poritita, mā te haamatara rā i te feruriraa no te mau auraa e te mau hopeàraa o nā matahiti e 30 o te mau tāmatamataraa âtōmī. Te tiâturi atoà nei mātou e e tauturu teie tuatāpaparaa i te faahoturaa o te mau tātiraa no te pâruru i te mau rave-ôhipa tahito o te mau pū âtōmī e i te feiā, nā roto i to rātou fâtataraa ia Moruroa e Fajataufa, tei faaruru na i te mau fifi o teie mau tāmatamataraa âtōmī.

E 9 pene to teie tuatāpaparaa. I roto i nā pene 2 e te 3, te vai nei te mau parau no te hoē titorotororaa faufaa tei ravehia i pihaì iho i nā 737 rave-ôhipa tahito o te mau pū. Te tuatāpapa nei te pene 4 i te parau no te fenua no Mañareva, e fenua teie e vai nei i te hoē àtearaa e 500 km ia Moruroa ; ei reira e heheuhia ai te mau ôhipa i tupu mai i te pae no te faanavaīraa faufaa, te oraraa vaamataèinaa e no te hiroà tumu o te tāpura o te mau tāmatamataraa. Te vauvau nei te pene 5 i te mau hiòraa i faaîtehia i te taime no te mau àparaura e te mau faatereraa mana e te mau tià mana haufenua. I roto i te pene 6 te heheu-raa-hia te mau parau o te tāuāparaura huiraatira no te haamauraa o te CEP e te mau tāmatamataraa ia au i te hoê âpaparaa i roto i te tau mā te tāuà māite i te huru no te haamâramarama-raa-hia te mau taata no Porinetia i te pae no te tāpura o te mau tāmatamataraa âtōmī. Te hiòpoà nei te pene 7 i te tupuraa o te tāuāparaura àivânaa i te pae no te taèrora te hotu o te tai, te vii-vii taèro-âtōmī e te *ciguatera* [oia te taèro i roto i te remu e te ià ; H.S.]. Ua haamauhia te pene 8 i nià i te mau hiòraa i te mau fifi i roto i te totaiete porinetia e i nià i te haamauraa o te mau pupu rau no te tià i mua i te CEP. I roto i te pene hopeà, e vauvauhia atu te tahi mau manaò pûòhu e te mau tiàororaa.

Rāveà o te pāimira

2.1 No te aha mātou i haamau ai i ta mātou pāimira i nià i te mau rave-òhipa tahito ?

Te fā o teie pāimira, o te haaputuraa ia e te heheuraa i te mau manaò e te mau hiòraa a te mau rave-òhipa (tahito) o te *CEP*. E rave rahi te tumu i nā reira ai mātou. A tahī roa, no te huru māramarama òre ia o te mau òhipa i orahia mai e rātou i nā matahitī e 30 i maìri, aita te mau rave-òhipa tahito i haaparaparauhia. Mai ta mātou e faaïte ra i roto i te pene 6, aita te huiraatira porinetia i roto i to na tāatoàraa, e aita hoï te mau rave-òhipa o te *CEP* i to rātou pae, aita roa aè nei rātou i faaō mai i roto i te mau tāuàparaura huiraatira i âuahâati na i te tāpura o te mau tāmatamataraa âtōmī. Ua riro te mau faahoturaa (*développements*) âpi i Porinetia, te mau pātoìraa mā te hau e aore ia mā te ôrurehau i te tāpura hopeà o te mau tāmatamataraa, ei mau àuvaha no te hoë pāhonoraa i mua i te òrerea i haafaufaahia te mau hiòraa a te feiā e noho nei i pihaì iho, e aore ia e òhipa nei i nià i te mau pū tāmatamataraa. Hau roa atu, te faaïte mai ra te reira e aita te hoë pae rahi o te huiraatira e tiàturi faahou nei i te mau anoparau (*experts*) i tiàturihi na e ana, rātou hoï i parau noa na i te huiraatira e e noaa ia ârai e ia tīnai i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī (*a hiò atu i te pene 7*). A piti, aita mātou e tiàturi nei e mea tano te tāòtià-raa-hia te arataïraa o te tāuàparaura huiraatira i nià i te mau taata anoparau anaè, oia hoï i nià i te mau àivānaa. Ia âamaha anaè te huiàivânaa, mai tei ìtehia no te mau tāmatamataraa âtōmī, e ia òre anaè e parau faaau no te mau fifi faaruhia e to rātou ârairaa, e ia òre atoà anaè hoï te feiā i roto e matara i te horoà mai i te hoë pāhonoraa pāpū no te mau fifi e fârereihia nei e rātou [Funtowicz e Ravetz, 1990, âpi 22], e tià roa ia i te feiā no rāpae, mai te mau pāpái-veà, te mau tià pâruru-nâatura (*écologistes*) e aore ia te mau tià poritita, ia faaō i roto i te àparaura, e ia ômua i te tāuàparaura huiraatira. I te taime mau ã e òre ai e noaa mai te pâhonoraa pâpū maitai no te tahī mau fifi, e ia ârehurehu e ia vai ataata te mau òhipa, ia faahapa-anaè-hia te mau râveà àivânaa e te mau ìhirave (*techniques*), ei reira te tāuàparaura e to na faanahoraa e òre ai e tià ia arataïhia e te mau anoparau mana. E topa ia te faataaêraa i rotopū i te mau anoparau e te mau taata âravihî òre, e e faufaa òre te mau ôpuaraa atoà no te haamau i te hoë patu i rotopū i teie nā pupu taata [Funtowicz e Ravetz, 1990, âpi 22 ; Seur, 1992, âpi 34-36 ; Wynne, 1996, âpi 47-53].

Aita mātou e tiāturi nei e mea tiā ia faataaē-roa-hia te mau anoparau e te mau taata àravihī òre. No reira, i titorotoro ai mātou i te mau rave-òhipa a te *CEP*, eere noa ne te mea e no Moruroa mai to rātou ora, no te mea atoà rā te vai ra ta rātou hiōraa faufaa rahi, e no te tahi mau tuhaa ua hau atu ia ta rātou i ta te mau anoparau iho tei noaa mai ta rātou eiaha nā roto i te òhipa-roa-raa, nā roto rā i te mau tāmatamataraa i ravehia i roto i te mau pū pāimira (*laboratoire*). Te riro nei ia te faataaēraa o te mau anoparau e te mau taata àravihī òre, ei faatiāmāraa i te mau tāpura e te mau ôpuaraa a te mau pupu pūai — oia hoì te nuu farāni e te hui anoparau farāni no te âtōmī —, e ei tururaa i ta rātou faahuaraa e òhipa i te iōa o te feiā àravihī òre e aore e ite.

Ua rau te mau pupu i rotopū i te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, e te reira ia au i te taaēraa o ta rātou mau haapiiraa tōrōà, te taaēraa o te mau òhipa i tītāuhia ia rātou e te taaēraa o te mau fāito o te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī o ta rātou i faaruru na. Teie rā, eita e òre e i vai na i rotopū i te mau rave-òhipa porinetia tahito (te rahiraa ia o te pupu), te hoë pupu àravihī e te pāutuutu, noa atu e aore i haapii-mau-hia e aore i ite i te parau mā te reo ihi rave o te mau anoparau âtōmī, tei noaa rā te ite pāpū rahi no ta na òhipa e no te mau mea e hāāti ra i ta na òhipa. Te manaò nei mātou e faufaa rahi to teie ite pāpū no te māramarama roa atu i te tāpura òhipa o te mau tāmatamataraa, te mau fifi ta na i faatupu na e e faatupu atu ā i nià i te mau taata i ō i roto i te reira òhipa. Hau roa atu, nā roto i te haaputuraa e te heheuraa i te mau hiōraa a te mau rave-òhipa tahito, e tiā te reira i te horoà mai te hoë òhipa pāpū aè no te rotora o te mau haapeàpeàraa e te feàa e vai nei. I parau-pinepine-noa-hia mai na mātou e te faaōrehia ra Moruroa, e tiā i te mau rave-òhipa tahito e rave rahi ia paraparau, ia faaite i to rātou manaò e ia vauvau i ta rātou i ite. Mai te mea ra e te faufaahia ra te mau manaò o te mau rave-òhipa tahito i roto i te mau tāuàparaura no te tau “i muri aè ite *CEP*” e tupu nei i te fenua nei, i roto i to rātou mau ùtuafare e aore ia ta rātou mau pāroita. Te manaò nei ia mātou e ua tae i te tau no te horoà i te mau rave-òhipa tahito te hoë vāhi faaîteraa manaò nā roto i teie pāimira, ia rahi atu ā ta rātou tuhaa i roto i te hoë tāuàparaura huiraatira âano atu ā.

2.2 Te faanahoraa o te pāimira

No te māitiraa mātou e tūtonu i nià i tei orahia mai e te mau rave-òhipa tahito, aita atu ra i tiā ia mātou ia faaòhipa i te hoë naoàparau (*méthodologie*) e aore ia te hoë faanahoraa no te uiuiraa i haamauhia na i roto i te tahi tuhaa fenua ê atu e aore ia tuhaa vaamataèinaa e hiroà ê atu. Oia hoì, ua ara mātou e ia faatanotano hia te māitiraa o te mau tumuparau o te pāimira e te naoà (*méthode*) o te âparaura ia au i te oraraa fenua o te mau Porinetia. No reira te mau uiuiraa i faanahohia ai mā te tauturu a te hoë pupu porinetia rimaturu (*assistants*) i te pāimira, tihepuhia e

faaineinehia no teie òhipa, e mā te haafaufaa i te mau àparau-mâite-raa a te tahipupu rave-òhipa tahito o te pū. E tià ia mātou ia faaïte i te òhipa faufaa i ravehia e te mau rimaturu porinetia i roto i te faanahoraa o te pāimira ; ua arataì rātou ia mātou nā roto i te mau vāhi taaê o te totaiete porinetia, mā te horoà tāmau mai i te mau manaò no te mau rāveà maitaià aè no te fārerei i te mau rave-òhipa tahito o te pū, no te huru uiuira ia rātou, no te rauifraa i te mau taime putapū rahi, etv. Hau roa atu, e piti nā rave-òhipa tahito e e piti nā vhine a te mau rave-òhipa i roto i teie pupu, ðiði roa atu ia te māramaramaraa i to rātou oraraa e to rātou mau fifi.

Noa atu te hoë aniraa i faatae-roa-hia atu i mua i te mau mana o te nuu, aita te CEA i fārii aè nei ia mātou ia tere i Moruroa e i Fañataufa. To na auraa ra, ua haamauhia ta mātou mau tātararaa no teie tuatāpaparaa i nià i te mau parau e vai nei e i nià i te haamāramaramaraa i noaa mai ia mātou mai roto mai i te mau rave-òhipa tahito. Te tāmatamataraa âtōmī, o te hoë ia òhipa rave àtā faaterehia no te hoë maororaa e 30 matahiti. No reira, no te tahí mau tātararaa e mau parau tānūmera e vauvauhia ra e mātou i roto i teie tuatāpaparaa, te vai nei ia te mau hape māmā noa. Eita roa atu e tià ia mātou ia faahape i te mau rave-òhipa tei pūpū mai ia rātou no te mau hora e rave rahi e i te tahí taime no te mau mahana tāatoà no te haamanaòraa i terā e terā huà parau no ta rātou òhipa, to rātou mau hoa, te hoë tau e aore ia te hoë tāmatamataraa taaê. Te mea rā e pāruru ia mātou, o te huru ia no te parau hunu i âuahāåti na i te mau tāmatamataraa, inaha, ua haafifi te reira ia mātou, e i te tahí taime, ua haafifi ia mātou eiaha te haamāramaramaraa e te mau parau pāpū e te faufaa ia noaa mai.

E piti tuhua taaê to teie pāimira : hoë tuhua rito e hoë tuhua tānūmera. Te tuhua rito o te pāimira, no te haamatara mai ia i te mau parau, te mau âpaparaa parau e te mau manaò i orahia na e te mau taata ei vauvauraia i ta rātou mau hiðraa e ta rātou i ora mai na e te mau tāmatamataraa âtōmī e to rātou mau hopeàraa. Te vai nei te tahí mau âpaparaa parau e mau parau “no te fenua iho”, aore o rātou e tūatiraa i roto i te reo Europa, tei riro e mea faufaa no te raveraa i teie tītorotororaa. Inaha, te vai nei te tahí mau parau porinetia mai te “fiu” (oia hoì te haùmani), eita e tano ia iriti-taò-hia ei parau peretâne e aore ia ei parau farâni. Oia atoà hoì no te tahí mau parau utuutu-mâi mai te “cancer” (mâririri-âitaata) e aore ia te tahí atu mau parau àivânaa mai te “contamination” (viiii), aore o rātou e taò pâpû i roto i te reo māohi. Ua faaïte-atoà-hia mātou e mea taaê te mau parau porinetia no te mau fifi i ta te “Popaâ” (te mau Èropa ùoùo), e te tahí parau mai te “indépendance”, e tano ia no te hoë manaò tiàraa hiroà e oia atoà no te hoë faanahoraa ìtehia e to te ara no te mana poritita. Te fâ o teie tuatāpaparaa, o te haaputuraa mai ia i te mau parau tānūmera no te püea (*santé*) e te oraraa vaamataëinaa o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū. Te fâitoraa i te mau faatumuraa manaò (*hypothèses*) i pâpâihia e i haamâhorahorahia i roto i te tuhua mâtâmuia, ua ravehia ia ia au i te parau no teie pāimira.

2.3 Te tuhaa rito

Te tuhaa rito, no te haapāpūraa ia i te tahī mau tumuparau e mau parau no te mau vāhi faufaa o te oraraa o te mau rave-ōhipa tahito mai te tihepuraa no te mau pū, te haamāramaramaraa i horoāhia mai i ô no te mau fifi e te mau àti, te tuharaa o te ōhipa nā te mau pū, te mau faatureraa e te faahaporaa a te ōhipa, te mau faaānaà-nataeraa i ô, te mau ōhipa totiare, poritita e faaroo, te mau pū-ōhipa no te pūea, te mau tūàtiâtiraa nūnaa, te mau àti manaò-ōre-hia e te taèro ià (*ciguatera*), te mau haapeàpeàraa e te mau manaònàòraa no te aohāàti (*environnement*), te ùtuafare i faaea atu i te fare, etv. Tāpiri mai i te reira, ua rēni faahou mai mātou i te oraraa e te mau tauiuiraa fenua o teie mau rave-ōhipa, e ua uiui atu mātou ia rātou no te nuuraa o ta rātou mau hiòraa no te paura âtōmī e te mau mea o ta na e faatupu.

I roto i teie tuhaa, e faaōhia mai te mau tuhaa i muri nei :

1. Te mau uiuiraahohonu i :

- te mau rave-ōhipa tahito e to rātou mau ùtuafare,
- te mau mero e te mau tià no te mau tāàtiraa porinetia (te mau Ètārëtia, te mau aupupu e e rave rahi atu mau tāàtiraa no te fenua iho),
- te mau rave-ōhipa rapaau-mai (te mau taote, te mau tuati-mai),
- te mau anoparau : no te mau fifi o te māa, no te mau mai parare, no te *ciguatera*, no te mau tāmatamataraa âtōmī, etv.,
- te mau rave-ōhipa a te haufenua e te mau tià o te mau pupu poritita,
- te mau tià o te CEA.

2. Te paturaai te tahī mau tuatāpaparaa no te mau ōhipa hohonu niuhia i nià i te mau àai o te mau rave-ōhipa (tahito) e i nià i te tahī pāimiraahuàhuà no Mayareva, Tahaa e Ua pou (Mātuita).

3. Te mau heheuraa hohonu i te mau faatereraa mana e te mau tāàtiraa no te fenua iho :

- i roto i te tuhaa mana o te pūea,
- i rotopū i te mau âmuiraa pâroita, te mau tāàtiraa o te mau pūhaparaa òire (quartiers), etv.

4. Te tahī heheuraa no te haaputuraa parau e vai nei.

No te tuhaa rito, ua māitiitia te mau rave-ōhipa ia au i te faanahoraa i muri nei :

- te tōroà,
- te mau huru ōhiparaa o te mau ōhipa i ravehia, to rātou maororaa e to rātou vāhi (pū ora, paèpaè-houraa, vāhi fifi no te viivii, etv.),
- te (e aore ia te mau) motu e fenua i haahia e te rave-ōhipa (Moruroa, Fanjataufa, Hao, Tahiti),

- te fatu-òhipa (*CEA*, taiete taaê, etv.),
- te tau o te òhipa (i te taime no te mau tāmatamataraa nā te reva e/e aore ia te mau tāmatamataraa i raro i te fenua), te huru no te pūea o te rave-òhipa e te mau mero o to na ùtuafare.

No te mau oho o te tuhā rito, i roto i teie tuatāpaparaa, ua faanahohia mai ia nā roto i te mau faahitira manao e te mau heheuraa tei ravehia e mātou. I roto i te mau pene atoà, te vai nei te mau faahithitira no te mau àparaura a te mau taata i uiuihia. Te manaò nei mātou e mea tià nā mua roa ia tuatāpapahia e ia māramaramahia te mau tāmatamataraa âtōmī nā roto i te mau auraa ta te mau taata tei ô roa i roto, e ite ra no te tāpura òhipa a te *CEP* e te mau òhipa o ta na e faatupu mai [Winch, 1963 ; Knorr-Cetina, 1981, 18 ; Seur, 1992, 41-6, de Vries, 1997, 226-230], e a muri aè ia e tià ai ia heheuhia te reira mau òhipa mā te māramarama o te mau parau faufaa a te reira mau taata e to rātou feiâ taiò. Teie rā, a taa noa atu te anira-hia te mau taata uiuihia ia hohora mai i te mau âmaa-òhipa, te mau òhipa e aore ia te mau tau pāpū, ua faaitoito atoà mātou ia ora roa te mau rave-òhipa e te mau Porinetia i roto i te faanahoraa o te mau heheuraa. Oia hoì, ua ani mātou i te mau taata i uiuihia ia horoà mai i ta rātou iho mau tātararaa no te tahī mau papaaparau (*événements*) e mau òhipa i tupu i nià i te mau pū tāmatamataraa e i Porinetia. Ua faaöhia mai te tahī o teie mau heheuraa i roto i teie tuatāpaparaa. Te manaò nei mātou e mea faufaa i te faaòhipa i teie huru naoàparau, eiaha noa no te mea te tauturu nei te reira i te taata-pāîmi ia faanaho i ta na iho mau pūòhuraa manao, no te mea atoà rā te tiâturi mau nei mātou e e riro atoà te mau rave-òhipa tahito a te *CEP* ei mau taata taiò na mātou [Seur, 1992, àpi 43-45].

E rave rahi te àparaura nā roto i te parau tahiti tei ìritihia mai ei parau farāni e te mau mero o ta mātou pupu pāîmi. Te tahī atu mau paraparaura e mea nā roto ia i te reo farāni e ua hurihia e te mau taata-pāpāi.

Ua faaara tāmau na mātou i te mau taata uiuihia e e faaòhipahia te mau iða-haavare (*pseudonyms*) i roto i teie tuatāpaparaa, te reira no te taururua i te mau rave-òhipa e te tahī atu mau taata ia tiâmā rātou ia parau, e ei faaturaraa e ei pârururaa hoì i to rātou oraraa.

2.4 Te tuhāa tānūmera

Te piti o te tuhāa, o te hoê ia tîtorotororaa hohonu nā roto i te mau tûramaraa i noaa mai i te tuhāa mātāmua. Ua mātihiia te rave-òhipa (tahito) e to na ùtuafare ei tuhua no te heheuraa, oia hoì no te uiuiraa. Te fā o te tîtorotororaa, o te haaputurua ia i te mau parau tānūmera no te pūea, te òhipa e te oraraa totiare e faanavaïraa faufaa o te mau rave-òhipa tahito. Ua niuhia te tāpura uiuiraa i nià i te mau parau e te mau oraraa i noaa mai i roto i te tuhāa rito o te pāimira. Te faaïte mai ra ia o na

i tei orahia mai, te mau faanahoraa manaō, te mau parau, te mau hiòraa e te oraraa o te mau rave-òhipa tahito. Na te pūòiòiraa o te pāimiraa i roto i te pāimiraa, i haamatara ia mātou no te faaō i te tahi mau parau, mau âpaparaa parau e mau tumuparau no te pāimiraa “i itehia mai” e tei haamahorahorahia i roto i te tuhaa rito [Long, 1992, àpi 5-8 ; Seur, 1992, àpi 41 ; de Vries, 1992, àpi 80-81].

No te faanahoraa mātāmua o te tāpura uiuira, ua tāuàparauhia te reira e te tahi mau anoparau, mau tià aupupu, mau pupu poritita, mau rave-òhipa tahito, tātiraa haufenua no te püea e ta mātou pupu uiui. Nā roto i te reira mau àparaura ra, ua tupu te tahi mau tauuiraa faufaa o teie tāpura uiuira, i maitai roa mai ai to na māramaramaraa, to na âfaroraa e to na faufaa. Ua ìriti-atoà-hia te tāpura uiuira ei reo māöhi.

E toru tuhaa fā to teie titorotororaa. A tahi, ia noaa mai te mau parau pāpū no te mau oraraa totiare, tōroà, tauuiraa fenua, e te mau huru oraraa i teie mahana o te mau rave-òhipa (tahito) o te mau pū âtōmī. A piti, ia puè mai te mau parau no te pinepineraa te mau àti i nià i te mau pū, te mau faatureraa no te pārururaa e te faito tāmau o te māriri-àitaata, te mau maruaraa tamarii e aore ia te mau tamarii huma i roto i te mau ùtuafare o te mau rave-òhipa tahito o te pū. E a toru, o te fāitoraa ia e e mea nā hea to te hoë pae rahi o te mau rave-òhipa tahito oraraa i te mau manaönaöraa e te mau fifi.

Teie tei haafaufaahia e te tāpura uiuira :

1. Te mau parau no te ùtuafare e to na faanahoraa :

- te matahiti o te rave-òhipa tahito ;
- te huru o te ùtuafare ;
- te rahiraa tamarii.

2. Te òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa :

- te haapiiraa e te faaineineraa tōroà ;
- te tihepuraa ;
- te tōroà i orahia mai hou aë te tihepuraa ;
- te faaineineraa tōroà i nià i te vāhi òhiparaa, te (mau) huru òhipa i ravehia i nià te (mau) pū ;
  - (te mau) maororaa o te òhipa i nià i te (mau) pū ;
  - te òhipa e aore ia faaeearaa òhipa nā te mau vāhi viivii ;
  - te iteraa i te taime tāmatamataraa (nā te reva e i raro i te fenua - nûmera) ;
  - te mau aupupu (e mero atoà ânei te rave-òhipa e aore aita) e to rātou faufaa ;
  - te mau tūàtiâtiraa i rotopū i te mau tiàraa taaê o te mau rave-òhipa (te mau Farâni, te mau taata tahiti, te mau raatira, te mau hoa, etv.).

3. Te pārururaa e te fifi :

- te riàrià, te fifi e te iteraa i te fifi ;
- te mau faanahoraa no te pārururaa e te mau faatureraa ;

— te haaparareraa i te haamāramaramaraa no te mau faanahoraa no te mito e no te pāruru ;

— te mau haapeapeāraa e te mau feāa.

4. Te oraraa totiare i nià i te mau pū tāmatamataraa :

— te haapaòraa (e mero itoito ānei te rave-òhipa no te hoē âmuiraa ètārētia) ;

— te taeraa te mau metua e te mau hoa i nià i te (mau) pū ;

— te ūraa i roto i te mau âmaa-òhipa totiare.

5. Te mau rapaaura mai e te huru o te tino :

— te ravaai i nià i te (mau) pū ;

— te àmuraa i te ià no reira iho, te mau māa o te moana e te pape haari ;

— te rapaaura-mai i te taime e i muri aè i te tau haaraa a te rave-òhipa i nià i te (mau) pū ;

— te huru o te pūea e te pae no te rapaaura mai o te rave-òhipa (tahito) e te mau mero o to na ùtuafare ;

— te hinaaroraa e faaō i roto i te hoē pāimira hohonu no te rapaaura mai/mai parare.

6. Te mau tauiuiraa no te huru o te oraraa.

7. Te mau manaò e te mau hiòraa i te tāpura tāmatamataraa âtōmī :

— tūatiraa e aore ia tūati-òre-raa i te mau tāmatamataraa âtōmī ;

— te mau hopeāraa o te mau tāmatamataraa âtōmī.

2.4.1 Te tāpura

Te tahiti atoà òhipa i fārereihia e mātou, oia hoì o te faanahoraa ia i te hoē tāpura fāito ravaì maitaì no te mau iòa e te mau nohoraa o te mau rave-òhipa (tahito) ia naho mai te tahiti pupu taata rahi. Aita te reira i ôhie, inaha aore e tāpura to te mau rave-òhipa tahito, aore ta te Fare Turuutaa, e aore hoi ta te tahiti atu mau pū-òhipa a te haufenua. E rave rahi te rāveà i faaohipahia, mai te puturaa i te mau iòa nā roto i te mau pāroita, te mau aupupu, te mau òire, te mau fatu-òhipa, etv. To mātou rā ora rahi, o te aniraa ia i te mau rave-òhipa tahito no te mau pū ia faaïte mai i te mau iòa o te mau hoa. Tāpiri mai i teie rāveà (tei parauhia “boule de neige”), ua âpitî atoà mai te Ètārētia Èvaneria, te mau aupupu, Hiti Tau e te pupu titorotoro. I te hiòpoà-raa-hia te mau iòa e te mau nohoraa, itehia aè ra e rave rahi tei taui i te nohoraa, riro atu ra te reira ei faaheporaa ia mātou e pāìmi i te nohoraa o te mau rave-òhipa e rave rahi. Te faaïte mai ra te reira i te huru tauiuiraa rahi e vai nei i te pae no te nohoraa o te huiraatira porinetia. Ei haapōpouraa i teie mau tautooraa, ua naho hope roa mai te tahiti tāpura no te hoē rahiraa e 1 500 mau iòa e mau nohoraa — o te hoē teie òhipa faanhiahia ia faaaau-anaè-hia te reira i te mau fifi o te faanahoraa e i te roaraa o nā matahiti e 30 e tuatāpapahia ra e mātou.

2.4.2 Te fāito o te tāpuraraa e te mau vāhi i terehia atu

Nā roto i te mau fifi faanahoraa, ua faaotī mātou e tāōtiā i te mau vāhi titorotororaa i Nià-Mataì (Tahiti e Moorea), i Raro-Mataì (Huahine, Tahaa, Raiatea e Porapora) e i Mātuita (Ua Pou). Ua tihepuhia mai te mau teuteu nā te mau vāhi tātaītahi no te faanaho i te tere, te pūhaparaa e te māa, e no te faaau i te mau putuputaraa e te mau rave-ōhipa tahito. Te faaīte mai ra te tāpura 2.1 i te mau taamotu e te mau fenua i nohohia e te mau taata i uiuihia. Ua piri i te 87% o te huiraatiraa porinetia tāatoà e noho ra i nià te mau fenua i tāpaoàhia no te titorotororaa (oia atoà i te taime no te mau tāmatamataraa âtōmī ; *Plan de santé en Polynésie française*, 1995-1999, àpi 12).

E 737 mau rave-ōhipa e rave-ōhipa tahito i uiuihia e mātou. Ua rau te mau haapāpūraa parau e faaīte mai ra e fātata e tei nià i te fāito 10 e aore ia 15 000 Porinetia i faaōhipahia i nià i te mau pū tāmatamataraa no Moruroa e Fanataufa e/e aore ia i nià i te pū a te nuu i Hao i roto i te mau matahitia 1963 e 1997. Mai te peu e ua tano mau ā teie mau nūmera, e tià ia ia parauhia e 4,9 e tae atu i te 7,4 % no te tāatoàraa o te mau rave-ōhipa porinetia tei pāhono mai i te titorotororaa.

TĀPURA 2.1

Te mau taamotu e te mau fenua nohoraa o te feiā i uiuihia

Taamotu	Fenua	Nūmera	Tāhānereraa
<i>Nià-Mataì</i>	Tahiti	465	63,5
	Moorea	54	7,4
	Porapora	519	70,9
	Tahaa	16	2,2
<i>Raro-Mataì</i>	Raiatea	39	5,3
	Huahine	33	4,5
	Ua Pou	56	7,6
	Nuku Hiva	144	19,6
<i>Mātuita</i>	Raniroa	62	8,5
	Anaa	3	0,4
<i>Tuamotu</i>	65	8,9	0,3
	Rurutu	2	0,1
<i>Tuhaa Pae</i>	Raivavae	1	0,4
		1	0,1
Âmuihia		3	0,2
		737	100
		737	100

Fātata 67 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa i pāhono mai i te tītorotororaa, e mau taata tumu ia no te hoê o te mau fenua Totaiete, 15 % no Mātuita mā, 9 % no Tuamotu/Majareva e 8 % no Tuhaa Pae. Aita e tumu e tià ai ia mātou ia parau e aita ta mātou tāpuraraa taata i piri i te tāpuraraa mau o te huiraatira tāatoà o te mau rave-òhipa.

Noa atu e ua tihepu mai te tahi mau taiete e te CEA i te mau rave-òhipa vahine, e mea iti roa rā te nūmera o te mau vahine. Fātata te tāatoàraa o te mau rave-òhipa i uiuihia, e mau tāne anaè ia (99,3 %) e e mau Porinetia hoi. Te mau Farāni rii o ta mātou tāpuraraa, ua faaipoipo ia i te vahine porinetia e/e aore ia ua noho roa i Porinetia.

Ua haahia teie tītorotororaa mā te SPSS (hoê faanahoraa roro-uira no te heheu i te mau tānūmeraraa). E tià rā ia tāpaòhia e aita i noaa i te tātara e te faaòhipa i te mau huàhuà tātaìtahi o te haamāramaramaraa i te taime o teie tītorotororaa.

2.4.3 Tihepuraa, parau huna e rāveà no te uiuiraa

Ua faanahohia te hoê pupu pāimi taaê, tei ìte i te parau tahiti e te parau farāni e aore a rātou e pupu poritita, no te tuhaa tānūmera. Ua faaôhie te vai-âpi-raa o te mau rimaturu, ia au i tei parauhia mai ia mātou, i te mau rave-òhipa tahito paari aë ia pāhono tiàmā i te mau uiuiraa e faaoraora faahou mai i te mau parau tei haaputapū i te àau.

Ua faaineinehia te mau rimaturu pāimi no te faaòhipa i te mau rāveà no te uiuiraa hou te tītorotororaa a ravehia ai. Ua haapāpūhia e ua rēnihia teie pāimira i nià i te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa, a rau noa atu ai to rātou mau manaò e ta rātou mau hiòraa i te âtōmī. Ua faaara te mau taata uiui i te feiā uiuihia e e tuatāpaparaa tiàmā teie e ravehia nei e te mau taata pāimi no te hoê pū-haapiiraa tuatoru no te fenua Horane tei arataìhia e te Ètārētia Èvaneria e Hiti Tau. Ua faaara-maitai-atoà-hia rātou e aita teie pāimira i rēnihia no te pāturu i te mau aniraa tātāi i te mau fifi e fā mai a muri aë.

Hou te haamataraa, ua parauhia te mau taata uiuihia e haapāpū mai i te mau uiuiraa taaê ta rātou e òre e hinaaro e pāhono, inaha, e e fāriihia ihoā te reira ei pāhonora. Ua tāmarūhia te mau taata e taiā i te pāhono, e e tāpeàhia te àparaura i te taime e hinaaro ai rātou, e eita te reira e tāpaòhia no te tītorotororaa.

Te hinaaro atoà nei mātou e haapāpū e aita te mau huru pāhonora no te mau uiuiraa a ta mātou tāpura uiuiraa i taiòhia i mua i te mau taata uiuihia, no te ārai ia eiaha te mau pāhonora ia tauihia e te tahi mau ôpuaraa taaê. A taa noa atu te reira, aita te mau parau o tei riro ei mārōraa, mai te taero-âtōmī, i puta mai i roto i te mau uiuiraa. Ua faaitoitohia te mau taata uiuihia ia faaîte tiàmā e ia horoà i to rātou

manaò e ta rātou mau hiòraa taatahoê (*personnel*).

Ua ani-atoà-hia i te mau taata uiui e tātara i mua i te mau taata uiuihia e e vai huna noa te mau parau haaputuhia, e oia atoà te mau parau i noaa mai i pihaì iho i te mau rave-òhipa tei horoà mai i to rātou mau iòa e nohoraa, rātou hoì i pūpū roa ia rātou no te hoê tuatāpaparaa huàhuà no te rapaaura maì/maì parare.

Mai te mau huru pāimira aтоà, aita vētahi mau taata i pāhono mai, teie rā, te hinaaro nei mātou e haapāpū e te mau taata i fārii e pāturu i teie tītorotororaa, o te pae rahi roa ia.

Te oraraa e te mau hiòraa a te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa

3.1 Tihepuraa : no te moni-òhipa mātou i reva ai

Ua rau te mau faanahoraa o te tihepuraa. Mea rahi te rave-òhipa no te mau taiete naïnaï i Tahiti tei reva i nià i te mau pū no te faahiahia rahi ia o te moni-òhipa. Ua tihepu-âfarohia vētahi e te CEP e te CEA, e ua riro roa i roto i te manaō titau i te hoê òhipa pāpū aè. E ua tae roa hoì vētahi i te tahitai, i te tau ihoā rā no te mau tāmatamataraa nā te reva, mai te mau tiàtono e te mau Tāvana (te mau raatira tumu no te faatereraa farāni i roto i te mau motu) i te faaō roa atoà i roto i te òhipa no te tihepuraa, e tei aratai hoì i te âmuitahuiraa (*a hiò atu i te parau no te òrometua no Fitii, pene 5*).

Te revaraa no te ìmi i te òhipa, eere ia i te hoê faanahoraa âpī no te mau Porinetia. E rave rahi to tei haere i Moruroa e Fañataufa tei òhipa ê na i roto i te mau heruraa repo i Noumea e i Makatea. Teie rā, mai te mea ra ua taupupū roa te nuu farāni i te tihepu i te mau porinetia àravihî, e i tāmata na rātou, i nā matahiti 1963-64 ra, i te tihepu i te mau rave-òhipa pōtīti (*portuguais*).

Vētahi mau rave-òhipa, i roto ihoā rā i te mau taiete naïnaï, tei tihepuhia no te tahitai nau âvaè noa, e tei anihia ia faaea maoro atu a mā te parau-faaau òre. Aita te reira faanahoraa e tūati ra i ta te mau rave-òhipa i haa na no te CEA e te CEP.

I mātou na te mau rave-òhipa i te tauui i te fatu-òhipa, i te òhipa i roto i te reira e te reira taiete naïnaï, riro atu ai rātou ei mau rave-òhipa haaputu. Ua faaroo mātou i te parau no te mau rave-òhipa tei haere e òhipa i nià i te mau pū ei monoraa i te mau metua tei òre e tae faahou i muri aè i ta rātou tau faafaaearaa.

Uiuhia i nià i te mau tumu no ta rātou faaoitaraa e haere e òhipa io te CEP ra, 75 % o te mau rave-òhipa tei pāhono mai : « No te moni-òhipa. » 7 % tei faaite e i tonohia na rātou i Fañataufa, Moruroa e/e aore ia i Hao e te taiete i tihepu ê na ia rātou. 3 % anaè tei faauehia e ta rātou Ètārētia e aore ia ta rātou pāroita ia ìmi i te òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa, e 3 % na to rātou ia mau metua. 16 % o te

feiā uiuihia e hinaaro ê to rātou. Te pae rahi o te mau rave-òhipa (76,8 %), tei òre i faaineinehia e aore ia i tei òre i haapiihia hou to rātou tihepu-raa-hia e te CEP.

Nā roto i te òhipa a te CEP, mea rahi te taata o te mau motu i reva i nià i te mau pū tāmatamataraa, e i Tahiti atoà. Te faaïte ra te tītorotororaa, e i te taime no to rātou tihepu-raa-hia, 40,5 % o te mau rave-òhipa e e tamarii ta rātou, e mea rahi te vahine i âpee i ta rātou mau tāne i Papeete. Hou to rātou tihepu-raa-hia, mea rahi te taata imi òhipa i fano na i Tahiti. Ia au i ta mātou tītorotororaa, 72,1 % o te mau rave-òhipa i noho na i Tahiti (67,3 %), i Moorea (4,8 %) i te taime a tihepuhia ai rātou e te CEP, e 17 % i ora na i te hoë o te mau motu no Raro-Mataì.

No te huru tupuraa o teie mau tauiuraa fenua, te tātara ra o Patrick, tei hoì i Ua Pou (Mātuita) i muri aë i nā matahiti e rave rahi i te CEP :

« No tei hinaaro e òhipa i te CEP, e tere ia o ia nā mua roa i Tahiti mā to na fētii e aore ia o na anaè iho. Aita atu ihoā e rāveà ê atu. I Papeete anaè e noaa ai te òhipa, te hoë òhipa i te CEP. Mea faufaa te parau o te fētii. O te òhipa mātāmua ia

TĀPURA 3.1

Te huru o te òhipa/âmaa òhipa a te mau rave-òhipa hou rātou a tihepuhia ai e te CEP

Te huru o te òhipa/âmaa òhipa	Tāhānereraa*
Faaàpu	24
Ravaai	14
Òhipa i roto i te tuhaa huiraatira	6
Òhipa i roto i te tuhaa taaê (eere i ta te Hau)	38
Òhipa i roto i te taiete i tono i te rave-òhipa i nià i te (mau) pū	4
I te fare haapiiraa	3
I roto i te faaineineraa tōrōà	4
I te nuu	7
Òhipa òre	3
Te tahiti atu	20
Âmuuihia	120

*E tià i te mau taata uiuihia ia horoà mai hau atu i te hoë pāhonoraa.

ia tae anaè i Papeete : o te haereraa ia e hiò i te fētii no te ani e ua ìte ànei rātou i hea e noaa ai te òhipa. Mea pinepine te mau vahine i te tāpapa i ta rātou mau tāne i muri aè. Io te CEP, te titeti anaè nā Moruroa i Tahiti ta rātou e àufau, aita rā te titeti nā Tahiti i Nuku Hiva (Mātuita). No reira, ei àtuàturaa i to na oraraa âpiti, e faaitoito ia i te faareva mai i te vahine i Tahiti. Eiaha rā hoì te vahine anaè, to na atoà rā mau taeaè... »

Oia mau, 30 % o te mau rave-òhipa no ta mātou tāpuraraa, tei haapāpū mai e ua hau te hoê mero o te ùtuafare e òhipa nei i nià i te mau pū. Te tūati ra te reira i te mau faatiàraa a te mau rave-òhipa tei faaïte mai, i roto i te faaoetraa no te haere e òhipa i nià i te mau pū, i te faufaa o te fētii e te mau hoa no te pae no te tauturu māteria e mōrare i te mau taime fifi taatahoê e aore ia ùtuafare.

Hou te tihepuraa a te *CEP*, 38 % o te mau rave-òhipa tei òhipa ê na no te hoê taitiee taaê i Tahiti, e 7 % o te mau taata uiuihia, tei roto ia i te nuu (*a hiò atoà i te tāpura 3.1*).

Mea faufaa ia tāpaòhia e no te hoê pae rahi, (73 %), aita te mau rave-òhipa i faaarahia e te fatu-òhipa tei tihepu ia rātou, e te haere nei rātou e òhipa no te hoê tāpura tāmatamataraa âtōmī. 62 % o te mau rave-òhipa e manaò nei i teie nei e aita rātou i haamāramarama-maitai-hia, hou e i te taime no te tihepuraa, i te huru e te mau fā o ta rātou òhipa, e aita atoà no te mau fifi e tià i te faaruruhiia atu e rātou. Te nā ô ra Johnson, oia te hoê rave-òhipa tahito i haa na hau atu i te 20 matahiti i te *CEP* :

« *Ua anihia vau e òhipa i te mau vāhi viivii. E àhu taaê to ù (àhu-pāruru veà-veà). Teie rā, i to ù ani-raa-hia e tārima i ta ù parau-faaau, aore au i ìte e no taua huru òhipa ra ia. Aita roa atu rātou i parau noa aè mai ia mātou. Aita, aita roa atu rātou i tātara noa aè mai ia mātou. Te mau parau-huna o Moruroa. Pinepine mātou i te òre e ìte i te mau parau âpī no te mau hiòpoàraa a te taote. I te matahiti 1984 ra, e toto to roto i to ù ômaha, e i tonohia na vau no te hiòpoà i te fare mai Jean-Prince i Papeete. Te tiaì noa nei à vau i te mau parau âpī. »*

Te faaïte mai ra te tāpura 3.2 i te mau tau i tihepuhia ai te mau rave-òhipa e te mau taime i faaruè ai rātou i te *CEP*. Te faaïte maitai mai ra teie tāpura e, taaê noa atu te tau hou te tāmatamataraa mātāmua (i roto i te matahiti 1963 e 1966), i te tau hoì i ravehia ai e rave rahi te patura fare, ua tūati noa te huru tihepuraa i to te mau matahiti i muri mai.

TAPURA 3.2

***Te matahiti e te tau i tihepuhia ai te mau rave-òhipa
(no te tai me mātāmua) e te matahiti i faaruè ai te mau rave-òhipa i te CEP***

Tau	Matahiti	% Taeraa mai	% âmui Taeraa mai	% Revara	% âmui Revara
	1962-63	8,6	8,6	1,5	1,5
	64-65	12,1	20,7	3,9	5,4
Te mau tāmatamataraa âtōmī mātāmua	66-67	9,4	30,1	5,7	11,1
	68-69	8,3	38,4	3,4	14,5
	70-71	5,5	43,8	3,1	17,6
	72-73	8,2	52	2,8	20
Tāmatamataraa hopeà nā te reva	74	3,6	55,6	0,8	21,2
Tāmatamataraa 1 ^{mais} i raro i te fenua	75-76	7,4	63	5	26,2
	77-78	6,2	69,1	4,2	30,4
	79-80	6,8	75,9	4,8	35,2
Tāmatamataraa 1 ^{mais} i raro i te tairoto	81-82	5,5	81,4	6,2	41,4
	83-84	3,3	84,7	5,8	47,2
	85-86	3,5	88,2	6,7	53,9
	87-88	2,9	91,1	6,6	60,5
	89-90	2,9	94	6	66,5
	91	0,7	94,7	3,8	70,3
Faataimeraa	92	0,3	95	3,8	74,1
	93-94	2,1	97,1	5,4	79,5
Te mau tāmatamataraa hopeà	95-96	2,9	100	11,7	91,2
<i>E òhipa nei à i nià i te mau pù Aita e haamanaò faahou ra</i>				2,7 2,4	93,9 96,2*

*3,8% e toe ra.

3.2 Matahiti no te tihepuraa

Te faaīte mai ra te tāpura 3.3 i te matahiti o te mau rave-ōhipa i te taime a reva ai rātou i Moruroa, i Fanjataufa e aoore ia i Hao.

TĀPURA 3.3

*Matahiti o te mau rave-ōhipa
i te taime a reva mātāmua ai rātou i niā i te hoē o te mau pū*

Matahiti	Tāhānereraa	Tāhānereraa âmuīhia
10 matahiti e aoore ia i raro mai	0,3	0,3
11 e aoore ia 12	0,1	0,4
13 e aoore ia 14	1,1	1,5
15 e aoore ia 16	4,5	6
17 e aoore ia 18	11,3	17,4
19 e aoore ia 20	19,5	36,8
21-31	45,7	82,5
31-40	15	97,5
41-50	1,8	99,3
51-60	0,6	99,9
61-65	0,1	100
<i>Âmuīhia</i>	100	

I roto i te tāpura 3.4, ua faaītehia te tāhānereraa o te mau tamarii matahiti naeā òre (i raro mai i te 18 matahiti) tei òhipa i niā i te mau pū tāmatamataraa.

TĀPURA 3.4

Matahiti	Tāhānereraa
17 matahiti e aoore ia i raro mai	10 %
18 - 30	72 %
31 - 40	15 %
41 - 50	2 %
51 - 65	1 %
<i>n</i>	714

Eere i te mea faahiahia i te ite e, e 6 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa 16 o rātou matahiti, e 10 % 17 ia matahiti e aore ia i raro mai (!), i to rātou rave-mātā-mua-roa-raa i te òhipa i nià i te mau pū. E mea faufaa mau ā teie mau nūmera, inaha, ia faaau-anaè-hia i to te mau taata paari, e mea pūai atu ā ia te ino o te taèro-âtōmī e faaruruuhia e te mau tamarii tei òre ā i hope atu ra te tupuraa o to rātou tino. Mai te faaîtehia mai ra, i muri nei, e te àparaura e o Pollo, oia i òhipa na e 5 matahiti i Moruroa, eere mau ā i te mea fifi no te mau tamarii te parau no te tihepuraa :

« 12 matahiti to ù ia ù i haere i Moruroa. I riro na vau ei taata pēni, inaha hoì i òhipa na vau i te SNPP i ô nei i Papeete nei. Ua tonohia rā vau e rātou, i te matahiti mātāmua, i Moruroa. Oia hoì, i te matahiti 1984 ra.

Te taata-pâìmi : *Te vai tamarii noa ra ia òe !*

Pollo : *Ia hinaaro òe e rave i te òhipa, e tià ia òe ia haere i Moruroa. Eere te matahiti i te parau fifi. E 8 mātou i roto i ta ù pupu i to mātou revaraa i Moruroa. E e 2, e tamarii ia.*

Te taata-pâìmi : *E to òe nā metua ?*

Pollo : *To ù nā metua ? I òaòa mau na ia rāua ! Mataitau atoà rā hoì no to ù nei ia âpi. Te vâhi maitaì, te vai nei to ù mau fëti i ô no te haapaò ia ù. E haere noa mai na rātou e tii ia ù i muri aè i te òhipa. Òre atu ra vau i vai moèmoè. Paraparau noa na mātou no te òhipa, e e aò noa mai na ihoâ rātou ia ù. [...] 15 mahana to ù òhiparaa i Denise. I muri noa aè i te hoê tāmatamataraa. Ua faauehia mātou e pēni i te mau taupee, e ua parauhia mai mātou e aita e viivii faahou to taua vâhi ra, aita rā vau i tiâturi roa i te reira. E 5 matahiti to ù òhiparaa i Moruroa, e 6 e aore ia e 7 tāmatamataraa ta ù i ite. E horoâhia na te hoê iòa taaê no te mau tāmatamataraa tātaïtahi, e hou te tāmatamataraa, titauhia mātou e haere i nià i te hoê paèpâè taaê. I piihia na o na “te vâhi teitei”. Pârahi noa mātou i nià iho a tiâi noa atu ai i te tûpitaraa. I nià i te paè-pâè, e faaroohia te taime-taiò : 10, 9..., faaharuru. Riàrià noa na mātou a tiâturi noa ai e eita e fifi. E i muri aè e hoì faahou mai te oraraa mai to mua ra. Na te pinepine o teie òhipa e haamoè i te mau mea atoà, e mea au roa te oraraa i ô... Nâ roto i te moni i haaputuhia e au i Moruroa, ua hâmani au i te tahi fare no to ù nā metua. Mea âpi roa vau, e e taata hâmani maitaì atoà râ hoì. I te mau taime atoà a hoì mai ai au i te fare, e faarirohia vau ei arii : “Âuē, taù tamaiti e, a haamâha i to òe rohirohi !” ».*

Te faaîte atoà mai ra teie parau e te faaòhipahia nei te mau tamarii i te mau vâhi fifi rahi no te viivii i muri noa aè i te mau tāmatamataraa. Noa atu e eita te mau tamarii e faatiâhia e òhipa i nià i te mau pû ia au i te mau faatureraa, mai te mea ra e mea ôhie roa ia faahuru ê i te reira. Ia au i te manaò o Mumba, te hoê rave-òhipa tahito :

« *Hou a nehenehe ai e haere i Moruroa, e mea titauhia ia fârerei i te raatira mataèinaa no te ani i te parau-faatiâ a te mau metua. Ia òre anaè te hoê tamarii ia*

naeàhia te 16 matahiti, eita o ia e fàriihia e òhipa no te CEP. Ua ìte rā vau e, i Moruroa, i fàrii na ràtou i te mau rata a te mau metua tei tàrimahia e te raatira mataèinaa. »

E aha mau na te mau mana pàpù o te hoë raatira mataèinaa ? E mana mau ànei to te CEP e aore ia to te mau taiete naìnà no te fàrii i teie mau parau-faatià a te mau metua ? Eere teie òhipa i te mea màramarama roa. Te haapii mai ra rà te reira mau òhipa i tupu na, e e tià i te mau faatiàraa noa a te mau metua, te mau raatira mataèinaa, te mau taiete naìnai e/e aore ia i te CEP ia faahuru ê i te faatureraa a te hau. E tano, i to mâtou manaòraa, ia faahohonuhia atu à teie uiuiraa.

3.3 Te mau tau òhiparaa i nià i te mau pù

E rave rahi te rave-òhipa tei ora i te hoë tuhah rahi o to ràtou oraraa i nià i te hoë o te mau pù. Te faaite mai ra te tâpura 3.5 e 33 % o te tâatoàraa o te mau rave-òhipa tei hau i te 10 matahiti te òhiparaa i nià i te hoë o te mau pù. Mea tano rà ia tâpaòhia e e ravehia te mau rave-òhipa tei hoì i te fare e aore ia i Tahiti (no te pae rahi, o Tahiti ihoà ia te vâhi nohoraa), no te mau tau roa e aore ia poto (te tahi nau âvâè e aore ia nau matahiti), i muri aè i te òhipa-maoro-raa i nià i te mau pù. Ia hoì anaè ràtou i te CEP, mea pinepine e fatu-òhipa âpî to ràtou.

TÂPURA 3.5

Te rahiraa matahiti i òhipahia e te mau rave-òhipa i nià i te mau pù*

Rahiraa matahiti	Tâhânereraa	Tâhânereraa àmuihia
1 matahiti	17	17
2 matahiti	11	28
I roto i te 2 e te 5 matahiti	18	46
I roto i te 5 e te 10 matahiti	22	68
I roto i te 10 e te 20 matahiti	19	87
Hau atu i te 20 matahiti	14	14
n = 439	101	

*Te faaite mai ra teie tâpura i te rahiraa matahiti i òhipahia e te mau rave-òhipa i nià i te mau pù. Aita i puta mai te mau tau maoro i orahia i te fare e aore ia i Tahiti.

3.4 Te faaauraa òhipa e te tahi atu mau rāveà no te tāpeà i te parau-huna

84 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tei tārima i te hoê parau-faaau no te òhipa. 14 % rā o te tāatoàraa e parau nei e i òhipa na rātou i nià i te mau pū tāmatamataaraa e aore ia i te pū o te nuu i Hao mā te òre i tārima i te hoê iti noa aè parau-faaau no te òhipa.

33 % o te mau rave-òhipa tahito tei faaîte e te vai nei te hoê ìrava taaê e ôpani ra ia rātou ia horoà i te huàhuàraa no te mau parau no ta rātou mau òhipa i te mau taata no rāpaeàu. E tià ia parauhia e 15 % o te mau rave-òhipa tei tārima i te hoê parau-faaau no te òhipa, tei òre e haamanaò faahou ra e te vai mau rā ânei te reira ìrava i roto i ta rātou parau-faaau.

3.5 Te òhipa i nià i te mau pū

« *Ia tae anaè i nià i te pū, e mea faanaho te oraraa. Aita e taahia atu te òhipa e tupu mai. Aita atu a mātou, maoti rā o te raveraa ia i tei faauehia mai e to mātou mau raatira. Faarooro na mātou i te tahi mau òhipa i tupu na i Moruroa, aita rā hoì mātou i ìmi i te tahi haamàramaramaraa.* »

Ua rau te òhipa i nià i te mau pū tāmatamataaraa, mea rahi te òhipa tei titau i te mau faaineineraa taaê roa. Ua tātuhaa-maitai-hia te òhipa mā te hoê faanahoraa o te mau ture. Mai tei faaîtehia atu na, ua hau te 1/3 (34 %) tei òhipa no te hoê taiete taaê hou a reva atu ai i Moruroa, e mau taata ia teie tei òhipa na. 38 % tei haa i roto i te òhipa faaâpu e te òhipa ravaai. No teie huru rave-òhipa, e tauiraa rahi roa ia ta te òhipa i te CEP e faatupu nei no te oraraa. Mai roto mai i te òhipa i reira te rave-òhipa iho e faaotí ai i te tāatoàraa no te faanahoraa o ta na òhipa (a hea e tanu ai, e òotí ai, e tautai ai, etv.), e tae mai ai i te hoê òhipa i raro aè i te mau faatureraa e rave rahi e te hiòpoàraa tāmau. Te faahépo atoà mai ra te reira ia haamàtau i te hoê oraraa taaê i te tau e i te vâhi. Ua parau mai te mau rave-òhipa ia mātou e i fetu teimaha na rātou, pinepine no te hoê roaraa 12 hora i te mahana, e tae roa i te 10 mahana tuuâ òre. Hau roa atu, ua faaruru rātou i te faataâe-roa-raa i te òhipa e te faaânaànataeraa, te mau taime vata o ta rātou e tià ia faanaho ia au i te hoê rēni taaê. No te fârii i teie huru faanahoraa òhipa e oraraa, mea titauhia te mau tûtiâtiraa maitai e te mau hoa e te mau raatira. Te titau atoà mai ra te reira i te mau faanahoraa autahi e te tahi atu mau rave-òhipa i nià i te mau pū. No te reira, e mea faufaa te fêtii, te mau hoa e te ìmiraa i te mau auhoaraa âpî.

Te faaîte mai ra te tâpura 3.6 i te mau huru òhipa i ravehia e te mau rave-òhipa i to rātou oraraa i te CEP.

TĀPURA 3.6

***Te mau huru òhipa i horoàhia
na te mau rave-òhipa, ia rātou i ora i te CEP***

Huru o te òhipa	Tāhānereraa*
Òhipa na te Hau	5
Piha-òhipa	19
Ìhirave	21
Faahoro pereòo	11
Hāmani fare	29
Rave-òhipa no te uāhu	4
Faatere no te uāhu	2
Te tahi atu mau huru òhipa	32
Âmuihia	123

*E tià i te mau taata uiuihia ia horoà mai hau atu i te 1 pāhonoraa.

26 % o te mau rave-òhipa tei haa no te *CEP* e aore ia no te *CEA*, 51 % no te hoê taiete nainàì, e 18 % tei roto ia i te tau faèhau. Te vai nei te taaê-maitai-rra i rotopū i te mau faanahoraa òhipa e oraraa ia au i te mau fāito fatu-òhipa (*CEP*, *CEA*, taiete nainai), fânaòraa to te mau rave-òhipa a te *CEA* e ta te *CEP* i te mau faanahoraa òhipa pâpū, âreà te mau rave-òhipa a te mau taiete nainàì ra, e mau parau-faaau mâmâ noa ia ta rātou e te pâpū òre hoì. Te vai atoà nei te taaêraa i rotopū i te *CEA* e te *CEP*. Te *CEA*, faanahohia no te mau òhipa àivânaa e ìhirave (*techniques*) o te mau tāmatamataraa âtômî, o te hoê tino tîvira taa maitai aè i te *CEP* tei titauhia no te hiòpoà, no te pârururaa i te mau pû e te faanahoraa o te mau mâtaria tei viivii. Ua rau te mau rave-òhipa nuu a te *CEP* : te nuu-ìhitai, te nuu-reva e te nuu tâupoo ùoùo. Teie râ, na te mau faèhau tâupoo ùoùo e rave nei i te mau òhipa repo roa aè, mai te tâmâraa i te viivii. O râtou mau paha te mau taata faaruru roa aè i te mau fifi o te viivii e te hihi-âtômî.

I te pae no te mau taiete nainàì taaê, mai te mea ra e ua rau e aita i haapâpû-mai-tai-hia te mau tiàraa-mana e te mau faahoporaa. Te tahi hiòraa, ua faaitheia mai mâtou e e tâmâa na te hoê pupu rave-òhipa e to râtou raatira i te fare tâmâaraa a te feiâ tōroà, no te mea i riro na teie raatira ei tâpena i Moruroa. Te tahi atoà hiòraa : e faatiâhia te mau rave-òhipa a te *CEA* ia târahu i te tahi pereòo-taataahî, âreà râ te feiâ o te mau taiete taaê, eita ia e fâriihia.

Te faaīte ra te tahī mau parau haaputu e te mau pāpāīraa (*a hiò atoà ia Chesneaux, 1995*), e i te ārea matahitī 60 ra, ua fafau te hau farāni, ia au i ta na ôpuaraa no te faatianiani ia Moruroa i Porinetia, e nā roto i te òhipa âtōmī, e matara māite mai ai te mau rave-òhipa àravihī roa tei riro atu e mea faufaa no te faahoturaa ia Porinetia farāni. Mai te peu e ua riro mau ihoā te mau rave-òhipa i nià i te mau pū, ei mau taata àravihī rahi, eere rā te reira no roto mai i te hoē faaineineraa taaē e aore ia i te mau tāpura haapiiraa. E rave rahi te rave-òhipa i haa na mā te faaineine-òre-hia, e 32 % anaè o rātou tei fānāò taaē i te faaineineraa e aore ia i te haapiiraa taaē i te taime a ora ai rātou i nià i te mau pū. I roto i teie pupu rave-òhipa, 79 % (oia hoì 23,7 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa) tei faaīte e ua tauturu te reira faaineineraa taaē ia rātou i muri aè i to rātou faaruèraa i te CEP. I teie nei, 12 % o te mau

TĀPURA 3.7

Te mau tōrōà o te mau rave-òhipa i teie mahana (àtopa/novema 1996)

Huru òhipa/âmaa òhipa	Tāhānereraa
Òhipa no te CEP	8
Faaàpu	22
Ravaai	13
Òhipa i te fare	3
Òhipa i roto i te hoē taiete taaē	15
Òhipa i roto i te hoē taiete	
Tei tono i te rave-òhipa i nià i te (mau) pū	2
Òhipa i roto i te tuhaa huiraatira	12
Faatuhahia	15
E fānāò nei i te hoē moni mà	2
Te faaineine tōrōà ra/i te fare haapiiraa	1
Te tahī òhipa ê atu	16
Te ìmi nei i te òhipa	5
Òhipa òre	7
Te tahī atu pāhonoraa	2
Âmuïhia	123

*E tià i te mau taata uiuihia ia horoà mai hau atu i te 1 pāhonoraa.

rave-òhipa aore ia e òhipa e aore ia te ìmi ra i te òhipa (*a hiò atoà i te tāpura 3.7.*). Ua hau te 1/3 tei òhipa atu i roto i te tuhaa no te faaaàpu (22 %) e/e aore ia te ravaai (13 %).

Te faaïte mai ra te parau i muri nei, e ua faaitoito hua na te *CEA* e te *CEP*, i te mau taime ihoā rā no te mau tāmatamataraa i raro i te fenua, no te tāpeàpeà i te tahitinau rave-òhipa porinetia àravilhi rahi e e òhipa faufaa rahi ta rātou, te mau rave-òhipa ihoā rā, mai ia Johnson, rātou i òhipa na nā te mau âpoo o te paèpaè-houraa, e tei riro ei mau taata aore e mono.

Johnson : « *I te tau no te faataimeraa* [o te mau tāmatamataraa ; H.S.], *ua tonohia mātou i Farāni no te hoê faaineineraa. I ô, ua âmui atu mātou i te hoê pupu faaineine no te mau âpoo mōri-ârahu. Ua hinaaro te CEP e ia vai itoito noa mātou. Ua faarirohia mātou ei mau rave-òhipa faufaa. E mau taata ite òhipa roa mātou, e ua taa noa ia rātou e e fārii mātou e faaruru i te mau fifi. Mea faahiahia ta mātou moni-òhipa : 300 000 toata pātitifa i te âvaè (16 500 toata farāni) ia âmuhia te mau moni tauturu taaê. E moni-òhipa maitai teie, noa atu e te naeà-roa-hia ra i te mau rave-òhipa farāni te fāito 600 000 toata pātitifa i te âvaè (33 000 toata farāni).*

E parau taaê to Johnson, e e rave rahi te rave-òhipa i faahinaaro atoà na, tei òre rā i tiâturi e e nehenehe e fānaò i te hoê tōroà i nià i te mau pū, inaha aore a rātou e faaineineraa pāpū. Teie te manaò o Patrick tei haa atoà na i nià i te mau paèpaè-houraa :

« *I faariro na te mau Farāni ia mātou ei mau taata-mātini* (robots), *ei mau mātini pāpū tei vitiviti i te òhipa. Pinepine mātou i te parauhia mai* : “*Ôutou, e mea mā, mea pātuutu aè ihoā paha ôutou ia mātou, e mea māramarama aè rā mātou, e otia te mau òhipa fifi rahi atu a ia mātou, e feiā māramarama mātou, e feiā tei ite i te peu.*” *No reira i òre ai i tià ia mātou ia fānaò i te tahitinau maitai, inaha e mau taata-mātini noa mātou.* »

A tirā noa atu rā, e tià ia mātou ia pūòhu ia au i ta mātou tītorotororaa, e te hoê pae rahi roa o te mau rave-òhipa tei faaòhipa i te mau parau maitai no te faaïteite i ta na òhipa i nià i te mau pū (mea au, rau, marū e/e aore ia ànaànatae) âreà te hoê noa pae iti tei horoà mai i te mau tātararaa ìno (fiu, teimaha). Te hoê pae iti atoà tei parau e mea ataata e aore ia mea riàrià ta na òhipa (*a hiò i te tāpura 3.8.*).

TAPURA 3.8

*Mea nā hea ta te mau rave-ōhipa
hiòraa i ta rātou mau òhipa i nià i te mau pū ?*

Hiòraa	Tāhānereraa*
Mea au	85
Mea marū	13
Mea rau	26
Mea ànaànatae	8
Mea haùmani	6
Mea teimaha	16
Mea ataata	14
Mea riàrià	8
Aore e manaò	1
Te tahi atu mau hiòraa	3
Âmuilia	180

*E tià i te mau taata uiuihia ia horoà mai hau atu i te l pāhonoraa.

Mai te peu e te rahiraa o te mau rave-ōhipa tei mauruuru i ta rātou òhipa i nià i te mau pū, te faaïte atoà mai ra teie tītorotororaa e 24 % o te mau rave-ōhipa tei haamanaò e ia rātou i ora i nià i te mau pū, ua faahephoria rātou e rave i te tahi mau òhipa mā to rātou tūàti òre. I rotopū i te mau rave-ōhipa tei haa nā te mau vāhi fifi o te viivii, mea teitei rii aè te tāhānereraa (33 %).

Eiaha roa atu ia moëhia e te faanahoraa òhipa haamauhia i nià i te mau pū, e mea huru ètaëta ia. Eere atoà i te mea ôhie roa no te mau rave-ōhipa ia pātoì i te hoë òhipa faauehia, ìno roa atu ai mai te peu no te fifi viivii taèro-âtōmī aè te tumu. Mai tei parauhia mai e te hoë rave-ōhipa : « *I nià i te pū, e Farāni te mau faatere, e aita atu ta òe, māoti rā o te faarooraa ia i ta rātou mau faaueraa. To mātou fifi rahi, o te òhiparaa ia, te òreraa e tià ia māramarama, e te òreraa te tahi taata e tatara mai ia mātou. I te pae hopeà, e mātau roa òe i te reira faanahoraa.* »

Eere roa atu ia i te mea maere e te rahiraa o rātou tei tātarahapa i teie mahana no te òreraa i pātoì i te tahi mau òhipa. I mua i te mata o te CEP e to te CEA, te fāriiraa i te reira mau aniraa, ua riro ia ei haapapūraa e te vai mau ra te fifi.

3.6 Te oraraa i te tau o te mau tāmatamataraa

I riro na te mau tāmatamataraa ei parau faufaa roa aè i roto i te tahī oraraa niuhia i nià i te òhipa mātau-noa-hia e te faatureraa. Na te reira atoà e haamanaò nei i te vai-tāmau-raa o te àti i nià i te mau pū. Faahepo atoà mai te reira i te mau rave-òhipa ia feruri i te mau fā rarahi no te tāpura òhipa rarahi o te mau tāmatamataraa âtōmī.

Te taeraa mai o te paura, ua faatiâhia ia e te mau rave-òhipa nā roto i te mau parau faahiahia : « *Nā Farāni roa mai te paura, nā nià mai i te hoê DC10 a te Cotam [Faatereraa no te utaraa nā te reva a te nuu]. I te tauraa mai ihoā te manureva i Moruroa, aore e taata faahou i nià i te tahua tauraa tei âuahâàtihia e te mau faèhau e te mau tāupoo ùoùo mā tei î te mau mauhaa tamai. E iritihiia te paura i rāpae i te manu-reva, tuuhia atu ai i nià i te hoê pereò-uta tauihaa, e âfaihia atu ai i te hoê vâhi taaê mā te âpeehia e te tahi nahoà faèhau e tāupoo ùoùo. Mea huru ê e te peàpeà hoì ia hiò atu ia tere nā nià i te purûmu e te tāatoàraa o terâ mau faèhau.* »

« *I te mau taime tāmatamataraa, e riariâhia òe. Ia haruru anaè ihoā rā te paura, e âueue te fenua. E faaarahia mai òe hou te tāmatamataraa, e faataîhia te mau pū. E anihia i te tāatoàraa o te mau rave-òhipa ia païuma i nià i te paèpaè tei pihiia “ponton” (paèpaè âuri). Aore e taata e faatiâhia ia noho i nià i te fenua. I nià i te paèpaè e tiaihia ai te mau faaararaa no te tāmatamataraa. E taime tiaîraa te reira, aore e taata e ìte e aha te òhipa e tupu mai.* »

« *E faaarahia mai mâtou hou te faanahoraa o te hoê tāmatamataraa nā te reva. Horoâhia mai te mau tîteâ-mata no mâtou. I te ômuaraa, e ìtehia te hoê ânapanaraa e te puâ (champignon) e topa ra. E ûteûte, èreère e mârehurehu atu te puâ.* »

E rave rahi te faatiâraa i haaputuhia e mâtou no te huru o te mau tāmatamataraa i orahia na :

« *I te taime o te tāmatamataraa, e manaò òe i ta òe vahine e ta òe mau tamarii. E teretetiâno vau e e tauturu mai te reira no te faaitoito. Na taua faaroo ra i tauturu ia ù ia noho maoro i Moruroa.* »

« *E 6 aore ia e 7 tāmatamataraa e ravehia nei i te matahiti hoê. E faaarahia te mau tāmatamataraa nā roto i te hoê pū, e mea tûtauhia mâtou e tairuru i nià i te paèpaè. Mea faahiahia roa te mau tāmatamataraa. E âueue te fenua. E horoâhia te haamâramaramaraa no te tāmatamataraa, e faaitehia te taime-taiò nā roto i te haaparareraa reo. Nâ mua iti noa aè i te tāmatamataraa, aita roa atu e taahia e e aha te òhipa e tupu mai. Eita òe e feruri rahi, e àpe òe i te reira, no te mea ia fifi noa atu te tāmatamataraa, eita e ruruâ i te paèpaè ia pâruru.* »

I te tau no te mau tāmatamataraa nā te reva, e faarevahia te mau rave-òhipa e te mau faèhau nā nià i te pahî i te hoê âteareaa “pâpû” i te motu. E horoâhia ta râtou mâtini faito taero âtômî (*disomètre*), aita râ to râtou e àhu taaê (âhu-pâruru), aore atoà hoì e pâruru-aro (*masque*).

I te haamataraa o te mau tāmatamataaraa i raro i te fenua, e haaputuputuhia na te mau rave-ōhipa i niā i te hoē tahua tuèraa-pōpō. I muri aè, i te ite-raa-hia te mau âfâfâ e te mau pararī o te motu, hāmanihia iho ra te mau paèpaè.

3.7 Te mau riàriàraa e te mau hepoheporaa

Mea faufaa atoà hoì ia ìte e 46 % o te mau rave-òhipa (e 56 % o tei òhipa na i roto i te mau vāhi fifi o te viivii) tei faaìte e i faaruru na rātou i te riàrià e huru ê i te tahì taime a òhipa noa ai rātou i nià i te mau pū. Te faaìte maitaì mai ra te tāpura 3.9 e taua mau hepohepo ra, mea pinepine e no roto mai i te taero-âtomi e te mau òhipa “e tupuhia nei” e te mau tāmatamataraa âtomi.

Te riàriàraa e e riro te taèro-âtômî i te mäïha mai nâ raro mai i te repo, ua ûana roa te reira i rotopû i te mau rave-ôhipa tahito. E îte-atoà-hia te reira mau riàriàraa i roto i te mau anoparau no te ara mai. Inaha, te faaite ra te *New Scientist*, veà-tânûmera tuïroo, e i te 2 no àtopa matahiti 1966 ra, i te mau manaò o te taote ra o Manfred Hochstein, àivânaa hiopoà fenua (*géophysicien*) no te fare haapiiraa tuatoru no Auckland, mä te haapâpû e « e riro te ahu vaitâmau o te mau tûpitaraa i te faatu-

TĀPURA 3.9

*No te aha te mau rave-òhipa i ora ai
i te mau taime e aore ia i te mau tau hauriàrià ?*

*Te tāhānereraa, no te tāatoàraa ja o te mau rāye-òhipa.

E tia i te mai faata uiuihia ja horoà mai hau atu i te l pahonoraan

pu mai i te mau ôpape veàvèà, mā te faarahi i te mau maraaraa pape mai raro mai i te papa e tae mai ai i nià i te ìriatai. Tei òre e taahia ra e tātou, eita ânei te reira e māpiha rahi mai no te faatupu i te hoê fifi no te taèroraa. » Te turu nei teie taata-pāpāì e oia atoà o Richard Anstiss no te Pū-pāimira parauihirave no Auckland, i te manaò ra e te faaïte mai ra te mau parau i noaa mai nā roto i te tere o Cousteau i te matahiti 1988 ra, e e riro te ahuraa i te faatupu roa mai i te mau māïraa, a riro atu ai e mea taèro.

Ua rau te mau tumu o te riàrià e te hepohepo i roto i te mau rave-òhipa tahito. Te faaïte mai ra te mau parau i muri nei i ta rātou i ora mai na. Ua faatià mai te hoê rave-òhipa tahito o te mau pū ia mātou, e i tihepuhia na o ia no te òhi i te âuri (*acier*) e faarevahia atu i muri aè i te fenua Tāpōnē. E 6 âvaè te maoro to na òhiparaa. I muri aè te mau faëhau tāupoo ùoùo i mono mai ai. To na atoà ia haamataraa i te uiui e aita ânei te âuri i viiviihia.

I ora atoà na te mau rave-òhipa tahito i te mau taime auraa òre roa no rātou :

« *E 3 hora i muri aè i te mau tāmatamataraa tātaïtahi, e haere mai te hoê pupu tāmā viivii no te fāito i te taèro-âtōmī i te pae tahatai o te “pū ora”.* I te tahi mau taime, e taïtai na te mau mātini fāito taèro âtōmī. I reira e tuu ia rātou i te mau pēni û taaê. E auraa to te reira mau û tātaïtahi. Ia pūai roa anaè te taèro-âtōmī, e haere mai te piti o te pupu e tātara i te one. »

Te hae o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, no roto mai ia i te mau hohoà rātio-teata e faaïteite ra i te mau pū o te mau tāmatamataraa ei mau vāhi mā e te nehenehe, mā te uru tumu-haari, riro atu ai ia te reira ei hiòraa maitai. I roto i taua mau hohoà ra, aita i faaïtehia te mau vāhi ôpanihia, e to rātou mau âua e to rātou mau ìri-faaara (*pancarte*), tei faatupu hoì i te hepohepo o te rave-òhipa. Mai tei parau-hia mai ia mātou :

« *Nā hea e tià ai ia rātou ia parau mai e aita o Moruroa i viivii, inaha, ua ìte mata roa mātou i te mau ìri-faaara e ôpani nei ia tomo i te tahi mau vāhi no te mea ua viivii ?* »

« *I te matahiti 1995 ra, hou o Flosse a tere mai ai i Moruroa, ua tāmāhia te mau mea atoà. O te reira ia tei ìtehia i roto i te rātio-teata. Aita te mau vāhi viivii i tāvirihia, aita atoà te mau tura î i te mau âuri tei faaruèhia i roto i te miti, aita atoà hoì nā 200 rîtera àtî (acide).* »

Fâtata e te tāatoàraa tei ora i te riàrià e te hepohepo i te mau fifi [tei tupu ; H.S.] i nià i te aohâàti, e tae noa atu i te mau rave-òhipa atoà tei òre e haapeàpeà ra i to rātou iho pûea. Teie te tahi mau faaïteraa tumu :

« *I te mau tāmatamataraa atoà, te vai ra ihoā te mau māïraa taèro-âtōmī. E fāito te mau faëhau i te taèro-âtōmī nā te mau vāhi atoà mā ta rātou mātini fāito taèro.* I te tahi taime, e rave roa na rātou i te mau pāmu faaïote i te pape miti.

« Ua tanuhia te mau rehu âtōmī i raro i te fenua, e e vai taèro-âtōmī noa rātou no te hoê maororaa 600 000 matahiti. I to ù manaò, aore e taata e tià ia ora faahou i reira. »

« Aita vau i ìte e te vai ra ãnei te tahi àti taaê. Te parau ra te taata, o vau nei rā, aita roa ia i ìte. Ta ù rā i ìte, te tomo atu ra ia o Moruroa. Ia mure anaè o Moruroa i raro i te miti, e aha ia tē tupu mai i te reira taime ? E haavivii ãnei te mau mâtaria taèro-âtōmī i te miti ? I òhipa na vau i nià i te mau pū mā to ù oraraa tāa-toà, e i to ù haereraa i te faatuharaaraa i te matahiti 1994 ra, ua parau vau i ta ù tamaiti eiaha roa atu e rave i te òhipa i ô. »

« Aita vau i ìte e tià ãnei ia tāmā i te mau pū. E tano rā tātou e ani i te haufenua ia rave i te reira. Aita vau i ìte e nā hea rātou ia àpe ia òre te mau mâtaria taèro-âtōmī ia ânoi i te pape. »

Te parau no te âfâfâraa o te mau motu, o te tahi ia hepoheporaa ê atu ã. Inaha, ia au i te hoê rave-òhipa tahito tei tātāi i te mau pāmu faaòhipahia no te tāmā i te viivist, ua tîmâhia te tātaoàraa o te mau âpoo no te paëpaë-houraa tei viivist. Ua faaïte atoà mai o ia ia mâtou e i rotô iho i te vâhi ora, te vai ra te tahi tuhao e 4 km te roa, tei viivist. Ua faaïte-atoà-hia mai mâtou e i te matahiti 1978 ra, i tore na te hoê àfâ 1 km te roa i nià i te tahuâ tauraa manureva. Ia au i teie faaïteraa, ua mure te hoê tuhao o te tauraa i raro i te miti. E ìtehia te àfâ i te taime tiâmaha.

Ua tâuà mâtite te mau rave-òhipa i te mau òhipa i ìtehia e râtou ei mau fifi rahi.

« I te pae i Dindon, e rave rahi te âpoo piihia P.K.G. E ìte-atoà-hia i reira te mau âfâraa tei tâpoñhia i te tîmâ. E ìtehia te reira nâ nià atu i te purûmu e arataì i te vâhi tâninaraa. »

« I rotô i te mau vâhi ôpanihia, e ìtehia te mau âpoo tei tîtôhia i te tîmâ. E ìtehia te reira ia haere anaè i te pû tâninaraa pehu. Ua parauhia mai au e ua tupu te reira i te tau o te mau tâmatamataraa nâ te reva. Ua ô-atoà-hia râ te mau âpoo no te tanu i te mau mâtaria taèro-âtōmī i òhîhia i muri aë i te tâmatamataraa i raro i te fenua. »

3.8 Te òhiparaa nâ te mau vâhi viivist

Ia anî-anaè-hia te mau rave-òhipa e ua ora ãnei râtou i te tahi taime (i te mau hora òhipa ãnei e aore ia i muri aë ãnei) i rotô i te mau vâhi fifi o te viivist, ia râtou i ora na i te CEP, 49 % tê pâhono mai, oia ! Hoê maa pupu iti (41 % o te mau taata uiuihia) tei faaïte e i òhipa na râtou nâ te mau vâhi fifi o te viivist. E tâhânereraa rahi teie mai te peu e tâpâohia e, te rahiraa o te mau rave-òhipa i òhipa na nâ te mau vâhi viivist, e tûati ia i te tau no te mau tâmatamataraa nâ te reva (i rotô i te mau matahiti 1966 e 1974). Oia hoï, i te tau no te mau tâmatamataraa i raro i te fenua (i rotô i te

TĀPURA 3.10

Te huru o te òhipa i anihia i te mau rave-òhipa nā te mau vāhi viivii

Te huru o te òhipa	Tāhānereraa*
Òhiraa i te mau māteria taèero-âtōmī i muri àe i te mau tāmatamataraa nā te reva	4
Tāmāraa o te mau taoà e aore ia te mau māteria viivii	14
Àtuàturaa e haaputuraa i te mau rehu âtōmī	2
Òhipa no te tāmā i te viivii	4
Tāmāraa i te mau vāhi viivii	6
Houraa i te mau âpoo <i>FDO</i>	6
Te tahi atu mau huru òhipa	13

*E tià i te mau taata uiuihia ia horoà mai hau atu i te 1 pāhonoraa.

mau matahitia 1975 e 1996), toofanu anaè mau rave-òhipa i haa i roto i te mau vāhi viivii e vai nei i pihaì iho ihoā rā i te mau âpoo o te paèpaè-houraa. Te faaite mai ra te tāpura 3.10 i te huru òhipa i anihia ia rātou ia rave i roto i taua mau vāhi ra.

I rotopū i te mau rave-òhipa i haa nā te mau vāhi viivii, 65 % tei parau e e rave rahi taime to rātou òhiparaa i reira. To na auraa ra, 26,7 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tei òhipa pinepine nā te mau vāhi viivii. Fātata e 70 % o te mau rave-òhipa i haa nā te mau vāhi viivii tei faaite e ua titauhia rātou ia òomo i te tahi àhu-pāruru taaê.

E hape te manaò ia parau anaè e ua faahepochia, ua haamataùhia e aore ia ua faahepo-haamataù-hia te mau rave-òhipa i haa nā te mau vāhi fifi o te viivii. Te faaite maitai ra te mau àparaura mahorahora, e i taua taime ra, e rave rahi o rātou tei òre e hiroàroà i te mau fifi e riro i te tupu mai. Te mau parau mai te viivii e te taèero-âtōmī, e mau parau taa òre ia no rātou. I roto i te pene 7 te faaite ra mātou e e rave rahi te rave-òhipa tei òre i pāpū i te taaê-maitai-raa i rotopū i te taèero-âtōmī e te *ciguatera*, e i piihia na teie nā òhipa e 2 e “viivii”.

Ia hiòhia i mua na, e mea rahi te rave-òhipa e pari nei i to rātou mau faatere, te taiete i tihepu ia rātou, te *CEA* e te *CEP* ihoā rā, no te òreraa rātou i haamāramarama maitai mai, e te faatupuraa i te hoë ao parau-huna tei òre i faatiàmā i te taata ia uiui e ia faaite i te tahi noa aè maa feàa iti. Ua riro te ìrava taaê o te parau-faaau e te faanahoraa àravihia o te mau moni tauturu taaê, ei mauhaa pāpū no te tāpū i te haaparareraa parau e no te faaòhipa i te mau rave-òhipa nā te mau vāhi viivii. Ia hinaaro-anaè-hia e rave i te tahi òhipa i reira, e faaòhipahia na te mau pupu naïnaì no te mau òhipa e te mau tuhaa naho maitai ia au i te hoë tārēni pāpū. Teie huru

raveraa, no te faaiti ia i te mau òhipa e riro i te tupu ia àti-noa-hia atu, e te haaparareraa parau atoà hoì i rotopū i te mau pupu. Te nā ô ra o Papa Jay, 62 matahiti to na i te taime no te àparaaura :

« E òhipa-uira ta ù i Moruroa no Thomson . E 4 taime to ù òhiparaa i te mau vâhi viivii ; i te matahiti 1967 e 1968 ra i Denise. Eita e hau i te 2 hora òhiparaa i roto i te vâhi viivii. No reira e tià ia parauhia e 8 anaè hora to ù òhiparaa i roto i te mau vâhi fifi. E 4 mâtou e te raatira i te mau taime atoà. E àhu-pâruru to mâtou. I taua tau ra, e faatârere râtou i te paura i raro aè i te hoê ôpûpû. E tâamuhia te ôpûpû e te tahi mau niuniu-âuri i niuhia i roto i te tûmâ, i nià i te hoê pare (bunker). I muri aè i te tâamatamataraa, e ôhi mâtou i te reira mau niuniu-âuri e e tâmau atu mâtou i te mea âpi. E paìuma mâtou i nià i te mau pare. Hou râ mâtou a faatiâhia ai e tomo i roto i te vâhi tûpitaraa no te rave i ta mâtou òhipa, e haere mai te hoê pupu taaê a te SPS [Pû pârururaa i te mau pû] no te horoi e no te tâmâ i te viivii. E nau mahana râtou ia rave i te reira, e au e e tei roto i te 5 e 6 mahana. I te hoê taime aè nei, i te matahiti 1968 ra, nau mahana i muri aè i te hoê tâamatamataraa, ua anihia mâtou e òhipa i roto i te tahi vâhi tei âuahia. Ua pâtoì mâtou no te mea aore o mâtou e àhu-pâruru, e ua ìte mâtou e te vâhi i âuahia, e vâhi viivii ia. I riàrià na mâtou. I te mahana râ i muri mai, ua tâtara ia râtou i taua âua ra, e ua parau mai râtou ia mâtou e aore roa aè e àti. Ua parau mai râtou ia mâtou e nâ roto i ta mâtou anira, ua rave te SPS i te mau hiòpoâraa ei haapâpûraa e aore e fifi, aore e viivii. E te reira mau ã te fifi i Moruroa : eita roa atu e parauhia mai, e ia parau-anaè-hia mai mâtou ra, e mea tâàoào ia, òre atu ra ia mâtou e tiâturi ia râtou. I taua tau ra, aore a mâtou e mâtini fâito taère-âtômi. E parau-huna te mau mea atoà. Aita roa atu hoì mâtou e paraparau nei, eita mâtou e faatiâhia e tâuâparau i to mâtou mau hoa no ta mâtou mau òhipa, mea ìno roa atu ia i te mau taata o te tahi atu mau pupu e òhipa nei no te CEA e aore ia no te mau taiete taaê. Te pitî o te tumu, aita mâtou i haamâramarama-maitai-hia no ta mâtou òhipa. No to ù ìte òre i te parau farâni, e ani noa ia vau i te hoê o to ù mau hoa e e aha ta ù òhipa.

Te taata pâimi : Ua tâuâparau ânei ðe i to ðe mau fifi e to òutou mau faatere ?

Papa Jay : Aita, no te aha ? E moni maitaià ta mâtou e a riro te tâuâparaura ei faataereraa e peneiaè paha ei faaòre-roa-raa atu i te òhipa.

Te taata pâimi : I riàrià na ðe ?

Papa Jay : I uiui rahi noa na vau ia ù iho, teie râ no te riàrià ? Manaò anaè au, aore roa atu vau i riàrià noa aè. I faaea hau noa na vau, e i faatura na i te mau faaueraa e te faatureraa. No te árai i te feruriraa i te òhipa, i manaðraò na ia vau ia Tahiti, i to ù ûtuafare. No teie noa nei au i te haamataraa e riàrià, e no reira vau i haamata ai i te paraparau no ta ù òhipa. Inaha, a tahi roa nei au a paraparau ai no te reira. Te maitaià nei au, ua ìte râ vau e ua maihia vëtahi, e ua ìte au e te vai nei

ā te taèro-âtōmī [viivii taèro-âtōmī, a hiò atu i te pene 7] i ô ; i nià i te ìriatai e i roto roa ihoā rā i te tairoto e i raro aè i te tairoto. E vai noa ânei te reira i raro aè i te fenua, e pāruruhia ânei tātou i te hoē mahana ? O te mau uiuira ia e uiuihia nei e mātou mātou iho. Ua anihia mātou e te mau taata i ìte i te hohoa rātio-teata i nià ia Tchernobyl, e mai terā atoà nei rā hoì te viivii o Moruroa, e e paraumau ânei e ua huri roa ihoā te mau Farāni i te mau tura rehu viivii i roto i te miti, e e paraumau ânei e te vai ra te mau âfāfā i nià i te motu. Ua parauhia mai au, e i Hiroshima, e faaroohia ā te haruru o te paura... Ua parauhia mai au, e i ô, te māhia nei ā te mau taata e te pohe nei hoì. Te mau tamarii a te feiā i ora mai na i te tūpitaraa. Te ui nei ia vau : o te reira atoà ânei to tātou parau a nanahi, e e aha te parau o te uì no a muri aè ? »

Hou te matahiti 1978 ra, na te mau taiete taaê e haapaò i te tāmāraa i te viivii. I muri mai, ua rave faahou te *CEP* e te *CEA* i te reira ȫhipa. E au ra e ua faanahohia te tahi faatōroàraa no te ȫhipa tāmā viivii. E rave rahi te rave-ȫhipa porinetia i tonohia i te faaineineraa i Farāni.

3.9 Te ȫhiparaa i te vāhi houraa

Te mau rave-ȫhipa i anihia e ȫhipa nā te mau vāhi viivii mai ia Denise e aore ia Dindon i Moruroa, ua faaruru rātou i te mau fifi rahi [a hiò atu ia Barrillot, 1996, 144-150]. E hape roa rā ia manaò e ua faaiti hope roa te mau tāmatamataraa i raro i te fenua, i te mau fifi no te mau rave-ȫhipa a te *CEP*, mai tei parauhia e te *CEA* e te *CEP* [no te tahi haamāramaramaraa hohonu o te mau tāmatamataraa i raro i te fenua, a hiò atu ia Barrillot, 1996, àpi 163-223]. No te mau rave-ȫhipa, ua riro na te tahi mau ȫhipa no te houraa ei mea “haùmani roa”, “mea ataata”, e i te tahi taime “mea àti roa”. Te houraa no te âpoo âano (*FGD*), faataahia no te vairaa o te paura âtōmī i te hoē hohonuraa 600 mētera, e ȫhipa tāhana te reira. Te faaite ra te mau manaò i muri nei, no roto mai ia Johnson tei haa e rave rahi matahiti i nià e 2 paèpaè-houraa, e eita te reira parau e tano no te mau houraa âpoo tanotano noa (*FDO*).

Johnson : « *E hou-ȫiòi-hia te âpoo o te FDO i muri iti noa aè i te tāmatamataraa, no te mea e hinaaro te mau taata hiòpoà e fāito i te ûàna, te manuiaraa o te tūpitaraa. E nau mahana e naeàhia ai te âpoo. Ia noaa anaè ia mātou te mau hohonu e e taèro-âtōmī to reira, pinepine i te ìtehia te mau Farāni ia haamata i te tapitapi. Tei roto rātou i to rātou mau tiaa rii. Âreà mātou ra, te mau Porinetia, tītauhia mātou ia fetu ā. Na mātou ia e rave i te mau ȫhipa repo. Mea au te oraraa i nià i te paèpaè-houraa, fānaò mātou i te mau mea atoà : te vîtēo, te fare tāmāraa maitai. Te vai nei rā te mau fifi, mai te ȫraa i roto i te hoē àti e aore ia te viivii-raa-hia. Ia matara anaè te huahuà taoà i rāpae i te âpoo o te FDO, ua viiviihia ia te mau niu-niu-âuri. Ua î i te vari. E tuuhia te tāpū-taoà i roto i te hoē pare tāpau. O ta mātou*

ia òhipa, mea ataata roa, mea ahoaho ; te pū, te mau taata e tuōtuō ra, e horohoro ra, e rari ra i te hou, a hé ! I te tahi taime, e hī mai te pape viivii. E mea īriti te mau mea atoà, e tae noa atu i te mau àuri pape no rāpae e te upoo taiamanī o te houraa, ua viiviihia te tāatoàraa. Ua īte atoà mātou e mea rahi te viivii i nià i te paèpaë-houraa. Aita rā te SMSR i hiòpoà aè nei i te reira, e inaha haere atu ra mātou iho i reira mā te hoë mātini fāito taèro-âtōmī, e ītehia iho ra ia mātou te hoë viivii pūai. »

E aore ia, ia au i te mau parau a te tahi rave-òhipa :

« I nià i te paèpaë-houraa, titauhia mātou e rave i te mau òhipa ataata, mai te hutiraa i te mau àuri pape rarahi. Na te reira i faatupu i te mau àti e rave rahi taime. Mea iti roa te mau ture no te reira huru òhipa. Tei tenā iho taata i te àtuàturaa ia na iho. Aore o mātou e àhu-pāruru. Ia viivii-anaè-hia te reira taata i te taèro-âtōmī, na na iho ia e amo i te reira utuà. Tei te taata tātaítahī i te haapoàraa ia na iho. »

3.10 Te mau rāveà no te pārururaa e te mau faatureraa

Titauhia te mau rave-òhipa ia auraro i te hoë uru ôpaniraa, ture e faatureraa, mai te :

- pāheruraa tino ia tāpae anaè i nià i te pū ;
- ôpaniraa ètaèta no te mau huru māteria patahohoà atoà, e tāpeà-rū-raa i te taata e ôfati i teie ture ;
- tāotiàraa i te mau vāhi viiviihia e ôpanihia mā te mau âua e tāpaòhia e te mau īri-faaara no te tiàoro ;
- faaheporaa ia rave i te mau fāito Geiger no te mau taata tātaítahī ;
- faaheporaa ia àhu i te àhu taaê pāruru-hihi-taèro-âtōmī ;
- faaheporaa ia fārii i te tāmāraa i te viivii mā te hiòpoà-māite-hia ;
- rapaauraia e tīnai-rū-raa i te mau àhu i viiviihia ;
- ôpaniraa ètaèta ia àmu i te ià no reira iho, e titatiraa e aore ia tiàvaruraa i te taata e ôfati i teie ture ;
- ôpaniraa ètaèta ia inu i te pape haari no nià i te pū ;
- faaheporaa e tārima i te hoë ìrava no te parau-huna na te mau rave-òhipa, mā te īte e e titati-rū-hia e aore ia e tiàvaruhia ia òre teie fāfauraia ia faaturahia ;
- tanuraa i te tahi mau vāhi o te motu, e haapoì-timā-raa i te mau vāhi viiviihia.

[Parau no roto mai i te *Témoignages : de Moruroa à Fangataufa. Le mensonge de l'État colonial français*, 1995]

Te hoë pae rahi, 74 % o te mau rave-òhipa tei haamāramaramahia no te mau faanahoraa pāruru e te mau faaueraa no ta na òhipa. E tià ia parauhia e te 1/4 o te tātoàraa o te mau rave-òhipa tei òre i fānaò i te tahi haamāramaramaraa, eita e òre no te mea paha e mau rave-òhipa vētahi tei òre i ora i te mau vāhi fifi rahi. Hoë pupu

rahi o te mau rave-òhipa porinetia i òhipa na i roto i te mau fare tunuraa māa, no te mau taiete faatāmāa e aore ia no te àtuàtu i te mau fare nohoraa, aita rātou i faaruè aè nei i te “pū ora”.

E horoàhia te haamāramaramaraa no te mau faanahoraa pāruru nā roto i te reo farāni (ia au i te 62 % o te mau taata uiuihia i nià i te mau faanahoraa pāruru e aore ia tei titauhia e faatura i te mau faaueraa no te pāruru), nā roto i te reo farāni e te reo māòhi (ia au i te 34 %) e aore ia nā roto i te reo māòhi (ia au i te 4 %). Pinepine te parau-faaara i te haaparare-hua-hia, e rave rahi rā mau haamāramaramaraa e mau rāveà faaara ê atu tei faaòhipahia (*a hiò atoà i te tāpura 3.11*). Ua faaite mai te mau taata uiuihia ia mātou, e mea pinepine roa te faaòhipahia te rauraa o te mau rāveà no te haamāramaramaraa i te mau rave-òhipa ia au i te mau taiete.

I te rahiraa o te taime, no roto mai te haamāramaramaraa no te pārururaa i te *CEA* e te *CEP*. 25 % o te mau taata uiuihia i faaite e, i faaara-atoà-hia na rātou e te taeite i tihepu ia rātou. Ia hinaaro anaè te mau rave-òhipa i te uiui no ta rātou òhipa e aore ia no te mau faanahoraa pāruru taaê, e tāmata rātou e titau i te haamāramaramaraa i pihài iho i to rātou fatu-òhipa, i te *CEA* e aore ia i to rātou mau hoa.

36 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tei fānaò i te tahi haamāramaramaraa no te mau faanahoraa pāruru e aore ia tei titauhia e faatura i te mau faaueraa no te pāruru, e manaò nei i teie nei e mea iti roa te haamāramaramaraa no te mau faanahoraa pāruru (48 % o te mau taata uiuihia tei manaò e mea ravaì te haamāramaramaraa, 6 % aore e manaò, e 10 % tei òre e taa faahou ra e mea ravaì ānei te mau faanahoraa e aore ra aita).

TĀPURA 3.11

*Mea nā hea e noaa ai te mau haamāramaramaraa
i te mau rave-òhipa no te mau faanahoraa e te mau parau no te pārururaa* ?*

Rāveà haamāramaramaraa i te mau rave-òhipa	Tāhānereraa
Parau-vaha-hia	55
Puta, hohoà-pia	18
Faanahoraa (ratio)	8
Rātio-teata e vīteo	1
Rauraa o te mau rāveà haaparareraa i te haamāramaramaraa	17
Te tahi atu mau rāveà	1

* E tāpura teie no te mau pāhonora a te mau rave-òhipa anaè i haamāramaramahia no te mau faanahoraa o te pāruru e aore ia i titauhia e faatura i te ma

I roto i ta mātou mau àparaura e o rātou, e rave rahi te rave-òhipa tei faaîte mai i to rātou mauruuru òre, no te mea i roto i nā matahit 80 e 90 ra, eere te mau ture māramarama no te pārurura i te mea pāpū roa, e aore ia aita e tano ra i te huru taaêraa o Porinetia. No reira, eita roa e tano hānoa no Moruroa te mau faaueraa no te pāruru tei haamauhia e te mau anoparau a te CEA no te mau rave-òhipa o te mau pū âtōmī farāni. Teie te mau manaò o te tahi rave-òhipa àravihî e arataì aupupu i nià i te auraa o te mau faatureraa :

« Na te mau Farāni e hāmani i te mau ture. A rave na, ei hiòraa, i te mau parau hiòpoàraa taote. Ua pāpāi-hope-hia te reira nā roto i te hoê reo àivānaa, te taote anaè tē taa i te reira. Aita e hinaarohia ra e àparau i te rito o te mau ture e te mau anoparau. Te vai nei rā te tahi atu mau uiuira tei òre i âpapahia i roto i te faature-raa, o tē tià ia haafaufaahia ia hinaaro anaè tātou e faahiti i te parau no te fifi. A rave na, ei hiòraa, i te faaohiparaa o te mātini fāito taèro-âtōmī. E ôpanihia ia òhipa i roto i te mau vāhi i viiijiha ia faaîte anaè mai o na i te fāito 80 e aore ia ia hau atu. Teie rā, e rave rahi tei tāmau ā i te òhipa e tae noa atu i te fāito 100, e te reira no te faaoiti ia i ta rātou òhipa. Te tahi atoà hiòraa, o te faaheporaa ia no te àhu i te mau àhu-pâruru. E rave rahi tei tātara na i te reira àhu ia veàveà roa anaè. Inaha, titauhia e òhipa i nià i te hoê vāhi i tāhia. Eita e ruruà te veàveà. E tià atoà e rave i te ôpaniraa e tomo i roto i te mau vāhi tāôtiàhia e te mau âua. E rave rahi tei haere nā nià aè i te âua, no te hiòhiò ia. »

Aita nā aupupu rarahi (USATP e A Tià I Mua) e fārii nei i te manaò ra e eere te faatureraa i te mea māramarama maitaià i nià i te mau pū. No teie tumuparau, teie te mau manaò faatitìàifaro o te hoê o te mau metua no A Tià I Mua :

« Ia vai piò òre noa tātou no te reira tuhaa. Te manaònâòraa rahi a te mau rave-òhipa, o te mau maitaià ia e noaa ia rātou e te mau haamaraaraa moni-òhipa. Aita te àrairaa e te pārururaa i riro aè nei ei mau uiuira faufaa. I to ù haamauraa i teie aupupu i te matahit 1984 ra, aita te mau rave-òhipa i haapeàpeà no te pârururaa. Ia ìte mai òutou, mātou te mau Porinetia, te ora nei mātou mā te haapaò i te reira e te reira mahana. Paraumau, mai tei faaîtehia ra e ta òutou tîtorotororaa, e rave rahi te rave-òhipa i pâtoì i te mau tāmatamataraa. Te parau nei rā tātou no te mau matahit 90. Pâtoì i te mau tāmatamataraa, oia mau, eiaha roa atu rā mai te mea e tei pihai iho noa te raatira ! Te òaòa nei te mau taata i te hoperaa te mau mea atoà. Te fifi, oia mau, o te vai-huna-raa-hia ia te mau òhipa, e te òreraa te mau rave-òhipa i haamâramarama-maitaià-hia. I vai na te hoê irava i roto i ta òe parau-faaau e haapâpû nei e aita to òe e mana no te pûhara i te parau-huna. Oia mau, te fifi, o te iteraa ia e aha te parau ômoèmoè e e aha te parau-huna òre. Na òe iho e faataaê. I te tahi taime, e mea māramarama roa : te mau pâpie e te mau hohoà [fenua, nohoraa, moana ; H.S.]. Ua tâpaòhia i nià i teie mau hohoà “secret défense”

(parau-huna a te nuu), *e ua tāpaōhia te mau parau faatoro e te mau rēni aratai* “confidentiel défense” (parau ômoèmoè a te nuu). *E te parau no te mau mauhaa, te mau vāhi, te òhipa ? No reira aita atu ra ia e rāvētā maitai roa aè, o te māmū-noa-raa ia, e o te òhipa ia i tupu.* Aita rā vau e tūatī nei i te mau taata i parau e eere te mau faaueraa no te pārururaa i te mea māramarama : *e tiā ia ù ia parau e e feiā haavare rātou. Oia mau, te parau nei au no te mau matahiti 80.* Aita vau i ite e e aha mau na te huru nā mua atu. Aita, *e mea māramarama te mau mea atoà e mea pāpū maitai te mau faaararaa no te pārururaa i roto i te mau tuhah atoà, nā roto i nā reo e piti.* Te fifi, *o te mātau-òre-raa ia te Porinetia i te taiò.* E hiroà ôrero to mātou. *Ia tae anaè atu te mau parau-patahia ia rātou ra, e faaruèhia na te reira i te rahiraa o te taime.* Te tahi atoà mea, titauhia i te mau taata i òhipa na no te CEA ia auraro ètaèta i te mau ture hau atu i ta te mau rave-ōhipa a te CEP e aore ia ta te hoë o te mau taiete taaê. *I te CEA, e hiroà taaê ia to reira.* »

I mutaa iho ra, hoë pae rahi o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tei ara i te mau faanahoraa pāruru e aore ia tei titauhia e auraro i te mau parau no te pāruru, e manaò nei e ua faatura-noa-hia te reira mau parau e to rātou mau hoa, mau faatere e rātou iho (*a hiò atoà i te tāpura 3.12*).

I roto i te tahi mau àparauraa na mātou e te mau rave-òhipa tahito a te *CEP*, pāpū maitai e te vai nei vētahi mau ture e mau faaueraa tei faatura-roa-aè-hia i te tahi atu. Te mau faaueraa no te àva e no te ravaai i roto i te mau vāhi fifi ihoā rā, ua ôfatihia ia e te mau Porinetia e te mau Farāni. E rave rahi atu mau àti i tupu i niâ i te mau pū, no roto mai ia i te òhipa inu àva e te àmuraa i te iâ. Aita atoà i faaturahia te

TĀPURA 3.12

Ua faatura-tāmau-hia mau ānei te mau parau e te mau faanahoraa no te pārururaa ?

Pāhonora*	a te rave-òhipa iho	a to na mau raatira	a to na mau hoa
E, i te mau taime atoà	74 %	70 %	67 %
Aita, eiaha i te mau taime atoà	19 %	15 %	19 %
Aita roa	2 %	3 %	2 %
Aore e manaò	2 %	4 %	6 %
Aita e haamanaò faahou ra	3 %	7 %	6 %
Âmuhiia	100 %	100 %	100 %

*E tāpura teie no te mau pāhonora a te tāatoàraa o te mau rave-òhipa anaè i pāhono i teie titorotororaa.

tāatoàraa o te mau faaueraa no te ārai i te mau hihi-âtōmī (*radiations*). Ia au i te manaò o Patrick :

« Te vai nei te taime e e taahoaa roa mātou i taua mau ture atoà ra, eiaha e inu i te pape haari, eiaha e pupuhi i te àvaàva, eiaha e tāià. E taata mātou, e Māohi mātou, e mea hinaaro na mātou e àmu i te iā. I te tahi taime e faahuehue na mātou mā te faahoi i te iò puuatoro i te fare tūtu, mā te faaruè i te reira... I nià i nā paèpaè e piti, Tila e BFM (nā taiete naïnaì), te vai ra te vāhi tāotiahia no te tahi noa mau rave-òhipa. Eita e faatiähia te tahi atu mau rave-òhipa, no te fifi ia o te viivii. Eita e tià ia faaruè i taua vāhi ra, mā te òre e nā roto i te SPS. I te tahi rā taime, e hiaai na mātou hoë noa aè ômou àvaàva. Ia ite mai òe, mea ihuihu, ihuihu roa i te òhipa i roto i taua mau àhu-pāruru ra. No reira, no te àpe i te SPS, inaha e mea taere roa ia haere nā reira, e nee ia mātou nā raro aè i te âua no te pupuhi i ta mātou àvaàva e aore ia no te inu i te Heineken. »

Ua ìtehia e te vai ra te taaérraa rahi i rotopū i te feiā i òhipa no te CEP e te CEA e te feiā i òhipa no te mau taiete naïnaì. Mea ôhie no te feiā mātāmua i te fānaò i te àhu-pāruru. Mea paari roa atoà aè te mau faaueraa i tītauhia ia rātou. Âreà i te mau taiete taaê, eere ia i te mea nahonaho maitaì. Teie te tahi mau pūhararaa a te mau rave-òhipa :

« Na mātou iho e faaitoito i te ìmi i te mau àhu-pāruru ia òhipa anaè mātou i roto i te mau vāhi ataata. »

« Ia òhipa anaè òe no te tahi taiete taaê, aita atu e manaðnaòraa ta to òe fatu-òhipa, maoti rā e rave maitaì ãnei òe i ta òe òhipa e aore ia aita. Na òe te reira tuhāa no te ìmi i te tahi àhu-pāruru i roto i te mau vāhi ataata. No reira, i te tahi taime e àhu mahana noa ia to òe, âreà i to te feiā o te CEA e to te CEP ra, e àhu-pāruru ia to rātou. Mea nahonaho maitaì rātou. Ua hoì aè nei ã vau i te fare mā te pēpē i muri aè i te mau òhipa i ravehia nā te mau vāhi ataata o Moruroa. »

3.11 Te mau tere i nià i te mau pū tāmatamataraa

E tià ia âpapahia te mau rave-òhipa o te mau pū e 3 pupu, ia au i te fāito no te faarururaa i te taèro-âtōmī. Te vai nei te feiā i rāpae aè i te mau vāhi taèro-âtōmī, te feiā e tonohia atu i te tahi noa maa taime no te mau òhipa rii taaê, e te mau rave-òhipa tihepuhia no te mau tau maoro roa atu i roto i te mau vāhi e e taèro-âtōmī to reira.

Ua tāotiahia te mau tere nā roto i te faanahoraa parau-tomo-raa. Teie rā e mea taa òre roa te poritita no teie mau parau-tomo-raa. Faatià na te mau rave-òhipa e i te tahi mahana aè nei, ua ôpanihia te hoë vāhi, to na auraa ra ua viivihia ia, e ia poipoì aè, aita ia. E parau taa òre e te huru ê hoì te reira ia faaau-anaè-hia i te àravahi o te mau anoparau no te hiopoà i te viivii i nià i te pū.

Te vai atoà ra te hoê pupu rahi no te mau rave-òhipa tei tītauhiia e haere i te mau mahana atoà nā te mau “vāhi ôpanihia”. E utahia rātou e te mau pereo mā te àhu-pāruru òre. Teie rā, ia faaaò anaè rātou nā roto i te hiò, e ite rātou i te tahiti atu mau rave-òhipa e àhu-pāruru to rātou.

Teie te àamu i faatiàhia mai ia mātou e te tahiti taata tei òhipa na ei tāmuta i Moruroa :

« Te vai nei te mau vāhi i tāotiàhia te tomoraa e te tahiti atu mau vāhi, tei ôpani-ètaëta-roa-hia. No te tomo i roto i teie mau vāhi i tāotiàhia, tītauhiia te parau-tomoraa. Ia tomo anaè i roto, e itehia te mau taata e àhu-pāruru to rātou. Ia faaruè anaè rātou i taua vāhi ra, e ôtarohia te mau mauhaa e te mau mātini i faaòhipahia e rātou i roto i te hoê àhu taaê. Mea huru peàpeà no te mea te vai nei hoê o taua mau vāhi ôpanihia i pihái iho i te vāhi i reira vau e òhipa tāmau ai, i reira vau e ite ai i taua mau taata ra i roto i te àhu-pāruru. Aita roa atu i horoàhia mai hoê no ù. E rave rahi taime to ù tomoraa i taua vāhi ra. Eere i te mea ôpani-ètaëta-hia, âreà i te tahiti atu rā mau vāhi, oia ia. »

3.12 “I tāià na ihoā mātou, e Māòhi mātou”

« Mea au te māa i Moruroa, o te ià anaè tē ôpanihia. Ia haere anaè nā tahatai, e itehia te mau ià maitataì (mai te pahoro, te paati, te pāaihere), eita rā e nehenehe e àmu. »

« Mea au roa te māa i Moruroa, eita rā mātou e àmu i te mau māa o te moana i reira. Mea peàpeà hoì, no te mea e itehia te ià maitataì roa nā tahatai. Ia horo anaè nā nià i te pereo-ñaataaahi, e itehia atu te uhu, te pāaihere, etv. »

Te hoê o te mau ture no te pārururaa o tei ôfati-pinepine-roa-hia, òre atu ra ia i tāuàparauhia e te rahiraa o te mau taata uiuihia i mua na, ia faahiti-anaè-hia te fifi o te mau faaueraa i haapaòhia e tei òre. Te tautai nā te mau vāhi tāotiàhia, o te hoê ia o te mau faaànaànataaeraa au-rahi-hia, e te faaite mai ra ta mātou titorotororaa e 55 % o te fāatoàraa o te mau rave-òhipa tei fāi e i ôfati na rātou i teie ture haapâpū-maitaïhia. I te rahiraa o te taime, faataahia te ià i noaa mai no te tāmāa na te taata tātaítahi.

53 % o te mau rave-òhipa i faaite e ia rātou i ora i nià i te mau pū, i rapaauhia na rātou (hoê aè taime) no te taèrora i te *ciguatera* (te *ciguatera*, o te hoê ia taèro e faatupu i te mau māuiui rahi i nià i te tino (*a hiò i te pene 7 no te tahiti tātara-huà-huà-raa o te ciguatera, to na àai, to na huru tupuraa, e to na mau tāpaò-mai*). E aha mau na te tumu e àmuhiia ai noaa atu te mau ôpaniraa i faaòhipahia e te àti ta te *ciguatera* e faatupu mai ? Teie te tahiti mau pâhonoraar :

« I àmu na vau i te ià i Moruroa no te mea e māa papaâ ta mātou i te mau mahana atoà, e i muri aè e hiaai to ù tino i te ià. No reira, tautai hunu noaa atu ra mātou. »

« *Ia mihi anaè i te fenua, e haere ia e tautai. I te tahi mau vāhi, e nehenehe òe e hī.* »

« *E àmu te taata tahiti i te ià no te mea e hiaai tino te reira no rātou. Te vai atoà ra te Farāni e àmu i te ià, mai te mau farāni* (bretons), *e aore ia te feiā e ora nei i pihaì iho ia mātou, e aore rā te feiā no Māinita mai. Te taata tahiti ihoā rā te mea àmu ià roa aè. Eita e māha i te iò puaatoro noa.* »

I muri aè, taui atu ra te òhipa no te àmuraa i te ià. I te taime no te mau tāmatamataraa nā te reva, ôpani-ètaëta-hia te tautai. I muri noa aè i te matahiti 1990 ra, te faatià-raa-hia te tautai nā te mau vāhi faataa-maitaì-hia. Faatiàhia e i taua tau ra, e ìtehia te tāpura o te mau ià e tano e àmu. Eere i te mea māramarama roa te tumu no teie tauiraa o te faanahoraa, aita rā te mau Porinetia i fati i te mau tātararaa no te ôpani i te tautai no roto mai i te CEP. Eere te mau huru ià atoà tē uruhia e te *ciguatera*, e ua ìte te mau rave-òhipa i te hiò i te ià eita e taèro. E au atoà teie parau no te mau ânimara miti tei ìtehia e eita e uruhia i te *ciguatera*. Te ôpaniraa e àmu i te mau māa o te miti, ua riro ia ei faauuiraa i mua i te viiviiraa o te tairoto i te taèro-âtōmī.

Te inuraa i te pape haari, o te tahi atoà ia hiòraa. Ta mātou i ìte, aita te reira i ôpanihia aè nei, ua topetopehia rā te mau tumu ia au i te paraura e « *no te ārai i te mau haari e topa mai nei* ».

Mea ôhie roa ia parau noa e i haere na te mau Porinetia e tautai no te àmu noa i te ià e aore ia no te faaànaànatae noa. Te tautai e te àmuraa i te ià âpī, e tuhaa faufaa te reira no te ihotaata māðhi, e te faaotiraa e ôfati i te ture, e tià ia ia fāriihia ei rāveà pâtoïraa (*a hiò atoà i te pene 8*). E tano atoà teie parau no te inuraa i te pape haari. No te rahiraa o te mau rave-òhipa, ua riro te taèrora o te rahiraa o te māa a te Māðhi (taèro ãnei i te viivii o te taèro-âtōmī, taèro roa ãnei i te *ciguatera*), ei faaïnoraa rahi roa i te nūnaa. E rave rahi te rave-òhipa i parau e « *eita e tano i te hoê taata ia ôpani i te hoê Māðhi ia tautai e aore ia ia àmu i te ià* ».

Teie te manaò o Onno tei haamata na i te òhipa i Moruroa i te 13raa o te matahiti:

« *Oia mau, i tautai noa na ihoā mātou noa atu te ôpaniraa. Hou rā a àmu ai, e hiò na ihoā mātou mā te âtore e aita ãnei te ià i taèro. Ia hī anaè te pape nā te ìtere, ua ìte ia mātou e ua taèro te reira ià. A tirā noa atu, ua ìte mātou e e aha te ià eita e taèro. Ua mātou mātou. E hiò noa i te mau hoa. Ia òre anaè e pihaè e aore ia ia òre anaè ia maihia, mea maitaì ihoā ia te ià. Te mau ià naînaì anaè ta mātou e àmu, no te mea e taiā mātou ia àmu i te mau ià rarahi. E faaineine mātou i te reira mau ià i roto i to mātou mau piha. Oia mau, e ôpanihia. E taèro ihoā te ià i ô, e aita vau i tiâturi e te ià i àmuhia e Gaston Flosse [te peretiteni no te haufenua o Porinetia farāni] i Moruroa, e no ô te tautai-raa-hia. [...] I te tāpati ihoā rā mātou e haere ai e tāià. I muri aè, ua parauhia mātou eiaha e àmu i te mau hotu o te moana no ô. Ua faatura vētahi i te ture, âreà te rahiraa ra aore ia. E Māðhi mātou. E tià ia ani i te*

hoê Māðhi ia òomo i te hoê àhu huru ê (te mau àhu no te pārururaa), eiaha rā no te tiàturi e faaea o ia i te tāià. Te ià, o to mātou ia ora, to mātou tino, eita e tià ia tātarahia te reira mai roto atu ia mātou. Oia ia, mea ià roa i ô. Oia, e mea ataata no mātou, teie rā, te ià, o ta mātou ia iò puaatoro. I te tahi mau taime, e uiui na vau ia ù iho, e ua taa rā ia ù e ua taere roa taua mau uiuira ra. Aita atu ta ù, maoti rā o te tiairaa e eita ânei ta ù mau tamarii e maìhia. A tae hoï e, eita e tià ia hoï i muri. »

Te àmuraa i te ià, o te hoê ia tumuparau e hoï pinepine mai i roto i teie pâimiraa. E aha te auraa o te reira ? O te hoê noa ânei peu no te mau taime faaànaànataeraa ? O te hoê ânei huru faautuàraa ia na iho, te hoê ânei râveà no te pâtoì i te faanahoraa, te hoê ânei faufaa ei àtuàturaa i te ihotaata hiroà porinetia, te hoê ânei peu no te haapau taime, e aore ia no te faatupu i te huru oraraa mau i roto i te hoê ao tei faaterehia e te faanahoraa pâpû òre, i te pae no te māa e no te taime vata ? I te pene 4 teie uiuria i te faahohonu-raa-hia. Te horoà mai nei hoï te òhipa àmu ià i te tahi tauturu faufaa ia māramarama e mea nā hea te mau rave-òhipa o te mau pū ia ora i te mau mahana tātaìtahi i mua i te fifi.

A tirâ noa atu râ, te mai-raa-hia nā roto i te *ciguatera* e peu tumu ia no te mau mahana tātaìtahi i Moruroa. Mai teie e haamanaòhia mai nei e te tahi rave-òhipa :

« *E 2 àmuraa ià ta mātou i te hepatoma. E ara na mātou. Te maìhia nei rā vau hoê e aore ia e piti taime i te matahiti. Tîtauhibia ia e haere e pâtia i te fare mai. E ani mai te mau vahine tuati-mai e ua àmu ânei òe i te ià, e haamanaò mai râtou ia òe e mea ôpanihia te reira.* »

3.13 Moruroa : te hoê vâhi fârereiraa

E tahua âano o Moruroa, ei reira te mau faatereraa mana haufenua (CEA, CEP) e te tahi pae rahi o te mau taiete taaâ i te òhipa-âmui-raa. E vâhi atoà teie i reira te mau taata e tâpae atu ai e e reva ê ai. Te hoê vâhi ei reira te mau tauatini taata hiroà êè e fârerei ai : te mau Porinetia, te mau Èuropa (e rave rahi te faëhau a te CEP, no roto mai ia i te faëhau tâupoo ùoùo) e te mau taata no te pae Mâtinita mā (*Antillais*). Te fârerei nei te mau rave-òhipa no Porinetia tâatoà (Totaiete, Tuhaa Pae, Tuamotu/Majareva, Mâtuita). No te taime mâtâmuia roa i roto i te àai, a tahi roa nei te mau Porinetia no te mau motu atoà e ora âmui ai e e òhipa âmui ai no te mau tau maoro, mâ te haafururi ia râtou i to râtou mau taaérraa e mau tûâtiraa, ia au i te tiàraa taata farâni, taata mâohi mâ te hoê vauvau hiroà âmui, te mau rave-òhipa, te mau mero no te hoê fenua e no te hoê taura-taata pâpû maitaì, no te hoê Ètârëtia taaâ, etv. Oia mau, nâ roto i teie huru oraraa nûnaa rahi, e tupu mai te mau peàpeà i rotopû i te mau rave-òhipa, i rotopû i te mau pupu e te mau âmuiraa taata.

Te faaīte mai ra te tāpura 3.13 e e tupu atoà na te mau peàpeà i roto i te mau Porinetia, i rotopū ihoā rā i te mau taata tahiti e te tahi atu mau Porinetia.

I te uiui-raa-hia rātou, 44 % o te mau rave-òhipa tei pāhono mai e aita te reira mau peàpeà i roto ia rātou. Te faaīte mai ra te tāpura i te mau peàpeà e vai nei i te tahi mau taime i rotopū i te mau Porinetia, i rotopū ihoā rā i te mau taata tahiti e te tahi atu mau Porinetia. Te faaīte atoà mai ra te tāpura e aita o Moruroa i uruhia i te hoē anaè fifi tei pūohu i te tātaoaraa, e rave rahi rā te mau fifi e riro i te tupu mai, e te faaīte ra te mau manaò i muri nei e ua ara te mau rave-òhipa e te mau huimana o te nuu atoà i te reira. Patrick :

« Oia mau, i tupu na te mau àti, e mea pinepine roa ; e pēpē te taata, aita rā to te reira e tūatiraa e te viivii, e mau àti noa teie. Te vāhi huru ê rā, eita te reira e tupu mai nā roto i te hape a te hoē taata. Aore e taata hape, noa atu e mea pāpū e na te hoē taata i faatupu i te reira. O te huruaparau (psychologie) ia i faaòhipahia e te mau “metro” [te mau Farāni] : te hiòpoararaa i te mau taata mā te ārai ia òre te mau pupu ia peàpeà. Oia mau, na te mau Farāni e arataì i te rahiraa o te mau òhipa, o rātou to mātou mau faatere teitei. Ia tupu anaè rā te tahi àti [i te paèpaè-houraa], e tāpeàhia te òhipa, e 4 hora i te maoro i te rahiraa o te taime. Te mau noa ra ia ù i te tahi taime te hoē Farāni, e raatira òhipa o ia, e no na i tupu ai taua àti ra, tei roto ia o ia i to na nā tiaa iti. Ua parauhia rā mātou eiaha e pari noa atu i te hoē taata : “Eere i te hape a te hoē taata”, o ta rātou ia parauraar. Mai terā ihoā te faanahoraa. I te tahi taime ê atu, i parau na mātou, i te fare tūtu, i to mātou òrerea e hinaaro faahou e tāmāa e te mau Farāni. Taahoaa roa mātou i ta rātou mau faainoraa ia

TĀPURA 3.13

Te mau ûmeùmeraa i rotopū i te mau rave-òhipa i te CEP ra

Te mau ûmeùmeraa i roto i te CEP	Tāhānereraa*
Aore e ûmeùmeraa	44
I rotopū i te mau taata tahiti e te tahi atu mau Porinetia	30
I rotopū i te mau Farāni e te mau e te mau Porinetia	25
E, eiaha rā i rotopū i te mau pupu taaê	19
I rotopū i te mau rave-òhipa a te mau fatu-òhipa rau	8
I rotopū i te tahi atu mau pupu	5
Aita e haamanao faahou ra	1
Âmuihia	132

*E tiā i te mau taata uiuihia ia faarahi i te mau pāhonoraa.

mātou ei “Ārāpia” e aore ia ei “ètene”. Parau rātou e mea tāmāa roa mātou, e au mātou i te puaa ia àmu, eiaha rā mai ta te taata tei ìte i te peu. Pāhono iho ra mātou ia rātou : “Na reira ia, e vaihiō mai i te mau puaa e o rātou anaè ra.” Ua parau mai rā te faatereraa e eita rātou e fārii i te òhipa faataaê, te peu mataê. »

« Mea piri farāni roa te mau taata no Mātinita mā i te rahiraa o te taime, e oia atoà ta rātou peu i nià ia mātou, e faateitei na rātou ia rātou. No reira te rahiraa o mātou i faariro ai ia rātou ei mau Popaâ [te mau taata ùoùo], mai ia vērā. I te tahi rā taime, eita te mau taata no Mātinita e fāriihia e te mau Ùoùo ; e faaïno rātou i teie mau taata ei “tāpū ârahu”. Mea tati-nūnaa-ê roa te mau Ùoùo i te taata, eita rā te faatereraa e au i te peu tati-nūnaa-ê (racisme), no te mea e taerehia te òhipa. Aita rā vau e hinaaro nei e horoà i te hoë hohoà tei faaâmahamaha ia mātou ia au i te taura-taata. Te vai ra te mau taata no Mātinita ia mātou ra, e e mau hoa Farāni atoà hoi to mātou. Ta mātou e tāuà, o te huru ia o te taata. Te vai ra te Farāni maitai, tei tiâturi i te Atua, tei ìte i te mau peu maitai. »

Ua parau te rahiraa o te mau rave-ōhipa i te pae no te tūàtiâtiraa (“haamâtauraa” i te parau tahiti) i rotopū i te Porinetia e te mau Farāni, e mea « maitai » (71 %) e aore ia mea « tanotano » (9 %). 11 % anaè tei parau e mea « rave àtâ ». Noa atu rā te mau faaititoraa no te àrai i te mataêraa e te mau peàpeà nūnaa-taata, ia māiha anaè mai te mau peàpeà hunahia e ia tupu roa anaè te mau taputôraa i rotopū i te mau taata e te mau pupu, i reira te mau peu faaïno e tati-nūnaa-ê e matara mai ai. E faariro te Porinetia i te Farāni ei mau hoa e ei mau taata teôteò, e e parau na te Farāni i te Porinetia e mau taata haapaò òre tei ora no te reira iho taime e tei òre i ìte i te faatere i te moni e aore ia i te àva. E tià rā ia parauhia e pinepine te Farāni i te “faaòhipa” i te tahi atu pupu nūnaa-taata e teitei ai rātou, i te mau taime atoà e hinaaro ai rātou e faaïno, e tuhi e aore ia e faaoôo i te mau rave-ōhipa porinetia. E mea taaê roa ia te raveraa a te Porinetia. Ia au i te manaò o Mumba tei òhipa e rave rahi matahiti i Moruroa :

« Ia peàpeà anaè te mau Farāni e o mātou, e faaïno noa rātou ia mātou ei mau “ètene”, ei “Ìitia”, ei “Ārāpia”, e aore ia ei “ùri-taata”. Manaò anaè au, te faariro noa ra te mau Farāni ia mātou ei mau taata haihaì, haapaò òre, tamarii. Mātau mātou i te pii ia rātou “taioro” (tehe-òre-hia) e aore ia “moa neònèo”. Manaò anaè rā vau, te parau noa atoà ra ihoâ mātou mātou iho : e moni maitai ta mātou, eiaha e haafifihia te parau no to tātou a nanahi. Manaò anaè au, no reira aore e mau peàpeà rarahi. »

E rave rahi te taata uiuihia tei tiâturi e te vai nei ihoâ te tahi faataaêraa taata i ôpuahia i nià i te mau pū. Noa atu te auhoaraa tāmau i rotopū i te mau Porinetia e te mau Farāni, e ìmihia na ihoâ te hoa i roto i te mau hoa e te tahi mau rave-ōhipa no to na iho taamotu. No teie mau taata uiuihia, te faataaêraa te mau Farāni i to rātou ora-

raa i muri aè i te hora òhipa e te òreraa e faaea maoro mai i pihaì iho ia rātou, no roto mai ia i te tūàti-òre-raa o te mau hiroà e te èreraa te tahia maa tahua iti âmui, e ìtehia te reira i roto i te mau fifi o te fârereiraa (e rave rahi te Porinetia tei òre i ìte i te parau farâni, e aore roa atu hoì e Farâni i taa i te parau tahiti), i roto i te mau peu no te tâmâa, no te mau faaànaànataeraa e te mau tumuparau no te faaoeraa taaê. No vētahî, no te mea ia e mau rave-òhipa faaineine-òre-hia te mau Porinetia tei àufau-riirii-roa-hia, e ia faaaau-anaè-hia i te mau Farâni, aore a rātou e òhipa a nanahi. Te òreraa te tahia fifi rahi e aore ia maoro, nûnaa-taata e vētahî ê atu, i tupu i roto i nâ matahitia e 30 i mâìri, e tià ia parauhia e e manuiaraa ia na te CEA e te CEP, e e manuiaraa atoà na te mau rave-òhipa e te mau faëhau i òhipa na i nià i te mau pû.

Aita te CEA e te CEP i tâotîà i te mau ãairaa noa no te mau peàpeà i roto i te mau rave-òhipa, ua tâmata atoà râ râtou e mito i te faaùanaraa o te mau haapeàpeàraa o te mau rave-òhipa. Te mau moni òhipa faahiahia, te hoë faanahoraa pâutuutu no te mau tauturu taaê, te mau faanahoraa pâruru mâite, te faaite-tâmau-raa i te àravîhi no te tînai i te mau fifi e te mau-pâpû-raa i te mau tâmatamataraa âtômî, e te haamauraa hoì i te hoë pû oraraa tei reira te mau ùnaùna râtere atoà, e tià te reira ia faarirohia ei mau râveà no te mito, no te faaiti e no te tâuà i te mau riàriàraa e te mau manaònâòraa a te mau rave-òhipa. A taa noa atu ai te reira, ua tâmata atoà te CEA e te CEP e hiòpoà âfarro roa e aore ia nâ te hiti i te mau râveà haaparareraa atoà no te ãrai ia òre te mau rave-òhipa ia vauvau i to râtou mau feàa e mau riàriàraa. Ê na mâtou i te faaïteraa e e rave rahi te rave-òhipa i tîtauhia e târima i te hoë ìrava ei ôpaniraa ia râtou ia àparau i ta râtou òhipa i te mau taata no râpae. Mai te mea atu ra ia no mâtou e, e i nià aè i te hinaaro e ôpanipani ia Moruroa i roto i te tahia “hunaraa rahi” (oia te auraa o te taò ra Moruroa i roto i te parau tahiti) i te ao no râpaeàu, ua tâmata atoà te mau huimana o te nuu e hiòpoà i te tâuàparaura (te òrero) i roto i te òhipa a te CEP. Fâtata te tahia mau taò i te tapu-roa-hia, no te mea e òre ia te mana hiòpoà e aore ia no te àravîhi-òre-raa o te mau àivânaa farâni. Te nâ ô ra o Patrick :

« *Te manaò nei au e ua faaò te CEP i te taò ra “contamination” i roto i to mâtou reo. Te vai nei ta mâtou taò no te reira, “viivii”, te faaòhipa nei râ mâtou i te taò farâni. I nià râ i te paèpaë-houraa, eita e tià ia mâtou ia parau i te reira taò e aore ia i te taò ra “taëro-âtômî”. Ua tapuhia te reira taò, no te mea ia au i te mau Farâni, aita e viivii io te CEP. Eita e tià ia mâtou ia tâuàparau i ta mâtou òhipa e aore ia i te mau àti. E parau-huna te reira no te tôroà. Noa atu i roto ia mâtou anaè te mau hoa òhipa, eita mâtou e faahiti i teie taò. E faatiâhia mâtou ia faaòhipa i te parau ra “niveau de radiation” (“fâito o te hihi”), “30 rad”, eiaha râ te taò ra “contamination”.* »

E faaïte mai te parau i muri nei e i feàa na te mau rave-òhipa eiaha i mua anaè i te àravîhi o te mau àivânaa farâni e vētahî atu mau anoparau, i mua atoà râ i ta râtou

mau ôpuaraa e to rātou huru piò òre. Te nā ô ra o Mumba :

« *Ua parau o Gaston Flosse i te Àuterāria e i te Niu-Terani e aore e viivii i Moruroa. Mātou nei rā, te mau rave-òhipa, ua ìte ia mātou e mea taaê tē tupu ra. Ua hinaaro o Gaston Flosse e faaïte e aita e fifi no te àmu i te ià no Moruroa, ua ìte rā mātou e e taëro te ià. Mea àravahi roa te mau Farāni. I te mau taime atoà a haere mai ai te mau anoparau no rāpae e hiòhiò ia Moruroa, e tāmā rātou i te mau mea atoà. E pāmu rātou i te pape i roto i te mau âpoo houraa ia oti anaè i te tīmāhia. E ia oti anaè, e faahaumārū rātou i te pape eiaha te mau anoparau niu-terani ia ìte i te hoë viivii i roto i ta rātou mau huàhuà taoà. No reira eita vau e tiâturi i te mau àivânaa farāni. Ua faatupu o Greenpeace e o Tchernobyl i te mau feàa rahi i ô nei. I tiâturi noa na mātou i te mau àivânaa farāni, i teie nei rā, te ìte nei mātou e mea ataata ia haùti i te mau taoà taëro-âtōmī.*

3.14 Te mau fifi e te mau àti

Ia au i te tîtorotororaa, 37 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa tei roohia na i te àti e/e aore ia tei ìte i te mau àti teimaha. No te mea ua hau i te 10 matahiti òhiparaa a nā 33 % o te mau rave-òhipa i nià i te mau pū, eita e tià ia parau, nā roto i teie haamâramaramaraa, mea ataata te òhiparaa i nià i te mau pū e aore ia mea iti roa te mau ture pâruru, i te pae ihoâ rā o te mau àti “mau” aore e taëro-âtōmī.

Te hoë pae iti o te mau rave-òhipa (14,8 %) tei faaïte e aita i tupu aë nei te mau àti teimaha, âreà 54,4 % tei parau e i tupu na te mau àti teimaha i te tahi mau taime (*a hiò i te tâpura 3.14*). Noa atu e 23 % o te mau rave-òhipa i faaïte e i ìte na rātou i te mau àti tei titau i te tuhah a te *SPS* (e i muri aë a te *SMSR*), aita mātou i ìte e mea rave-âfaro-hia ânei te reira tuhah e te *SPS* i roto i te mau vâhi tâpaoâhia.

TÂPURA 3.14

Tupu-tâmau-raa o te mau àti (ia au i te hiòraa a te mau rave-òhipa)

Tupu-tâmau-raa	Tâhânereraa
Aita roa	15
I te tahi mau taime	54
Mea tâmau	10
Pinepine	9
Aore e manaò/aore e haamanaò faahou ra	12
Aita i faatiâhia e pâhono i teie uiuiraa	—
Âmuihia	100

E rave rahi te fifi e te mau àti i tupu na i nià i te mau pū i puta i roto i te mau parau haaputu [a hiò atu na ia Barrillot 1996 ; *Conseil Ecuménique des Églises*, 1995 e Danielsson, 1993]. Te faatiatiàraa i haaputuhia e mātou, te fūàti noa ra i te rahiraa o te taime i teie nei à mau fifi e mau àti. A pinepine noa ai te mau ôreroraraa mana i te faahitihiti i te mau parau mai te « pāruru hope », te « hiopoàraa hope », e te « fifi fāito aore », te faaohipa ra ia te mau rave-òhipa tahito i te mau taò mai te « tūàti noa », te « hape », te « manaò-òre-hia », te « ataata », te « àti » e te « viivii ». Te heheu mai nei te paraura e, i te hiòraa a te mau rave-òhipa tahito, te māì nei te pū pāimira rahi no Moruroa.

31 % o te mau rave-òhipa e haamanaò nei i te ìteraa i te hoê àti fifi, fifi rahi. E nûmera rahi teie mai te peu e tâuàhia te faaïteraa a te *CEP* e te *CEA* e ua faaiti-roahia te mau fāito fifi i nià i te mau pū. Noa atu e eita e tià i te mau parau i haaputuhia e mātou no te mau àti, ia faaïte mai i te vaitâmauraa o te mau àti “hunahia” i faahitihia atu i nià nei, te hohora mai ra teie nûmera i te hiòraa a te mau rave-òhipa i te fifi, to râtou hiroàroàraa e te ora ra e te òhipa ra râtou i roto i te hoê vâhi ei reira te mau mea hunahia e ìte-òre-hia e riro ai ei mau hopeàraa teimaha no te tâatoàraa. Teie ìteraa i te oraraa i roto i te hoê vâhi ataata, e ânoì na te reira i te mau peu a te *CEA* e te *CEP* ia òre te mau rave-òhipa ia pûhara i te mau àti i ìtehia e râtou, òi faananea te reira i te parau faarooroo e te mau parau-hânoa-raa.

« I te matahiti 1979 ra, i tupu na te hoê àti i Denise i roto i te fârii i Meknes. Faaroo vau e mea rahi te taata pêpê. I te rahiraa o te taime, i muri aè i teie huru àti, ua rau ia te mau parau e faarooroohia i nià i te pû. I muri aè i te tahi maa taime, e horoà mai te CEA i te mau haamâramaramaraa, e anihia mai râ mâtou eihia e paraparau i râpaeâu i te mau pû. No reira eita e parauhia te òhipa i tupu i ô. Mea târima i te mau 6 âvaè atoà no te faaâpî i te parau-faaau. Ia hauà-anaè-hia e ua paraparau ðe, e horoâhia ta ðe faaararaa hoê e aore ia e pitti taime, e i muri aè e faahoïhia ðe no te tano òre ia i te òhipa. »

E faaïteraa tumu teie na te hoê rave-òhipa i faarooroo i te parau o te hoê àti teimaha i Moruroa. Te faaïte atoà mai ra te reira i te taupupû o te mau huimana o te *CEP* e te *CEA* ; no te mea eita te mau àti e tià ia hunahia e aore ia ia haamâmûhia, e haamâramaramahia ia te mau râve-òhipa ei hunaraa i to râtou mau haapeàpeàraa e no te tâpû tià i te mau paraparau. Ua riro râ te pinepineraa o te mau àti ei haapâpûraa i te paruparu o te “âtômî” e riro i te tupu mai. Eihia noa e te horoà nei te reira mau òhipa i te mau manaò tauturu na te mau taata pâtoì atoà i te mau tâmatamataraa âtômî, te faaiti atoà nei râ te reira i te tanoraa o te mau tâmatamataraa ia faaau-anaè-hia e te mau rave-òhipa.

I te tahi aè pae, ua faarirohia paha te pinepineraa e te mau hopeàraa o te mau fifi ìtehia, mai te hoê o te mau parau-huna o Moruroa. Nâ muoa roa, i roto i te hoê

aohāāti (*environnement*) i reira te taèro-âtōmī e îte-ûana-hia ai, e mea fifi i te haamau i te tahī patu teatea maitaī i rotopū i te hoē fifi e te hoē àti, inaha hoī aore e tūatiraa e tiā ia faanaho no te tumu e te òhipa o ta na e faatupu mai, i roto i te hoē ãrea taime taaê. E tiā i te mau faarururaa poto e pūai i te taèro-âtōmī, ia faatupu mai i te mau hopeàraa rahi. E àti ãnei te reira ? Aita, mai te peu aita te reira i faatupu roa i te mau pēpē tino i te reiraraa ra ihoā taime. Teie rā, i roto i te àau o te rave-ōhipa, eita e moëhia e e faatupu mai paha teie fifi i te hoē ìno rahi, i te hoē tāpao ãueue òre. E e tupu mai ihoā te reira hiroàroàraa a muri aè. Tei fariihia na ei hape ôpua-òre-hia e aore ia ei maùraaa i te hoē tau ãtea, e nehenehe ia e riro mai i muri aè ei òhipa māuiui, mai te peu ihoā rā, i te tahī taime, e fā mai te mau fifi püea no roto mai i te faarururaa i te taèro-âtōmī.

Te faaîte atoà mai ra te mau manaò o Justine e eere i nià anaè i te mau pū e tupu ai te mau fifi, oia i te vâhi maere-òre-hia, i roto atoà rā i te mau vâhi fifi òre mai te piha-òhipa a te hoê vahine tâmâ-fare i Papeete :

« *I òhipa na vau i ô nei i Papeete no te CEA. E tiâau vau no te pupu tâmâ. I te matahiti 1965 ra to ù haamataraa. [...] Na ù e haapaò nei i te vâhi puàraa a te CEA. E òhi mâtou i te mau huru àhu atoà no te mau taata râ no ô nei, no Papeete nei : te mau àhupû, te mau àhu tâne... I te hoê taime aè nei i te matahiti 1966 e aore ia 1967, tae mai nei te àhu na Moruroa mai i ô nei i ta mâtou piha-òhipa nâ nià i te pereò-uta tauihaa. Parau atu ra vau ia râtou e tuu i te reira i roto i te tahî vâhi o ta ù piha-òhipa. E mahana maha taua mahana ra, e ua îte au e a monirê aè ia te àhu e hopoihia atu ai e taua nei à pereò-uta tauihaa ra, i Blanche Neige, te taiete e tâmâ nei i ta mâtou mau àhupû. Vai noa atu ra ia te reira àhu i roto i ta ù piha-òhipa, i muri mai i ta ù àiraamâa, e tae noa atu ra i te monirê. No hea mai teie àhu i te rave-raa-hia mai ? Aore au i îte. Aore e taata i parau noa aè mai. Aore e taata i parau mai ia mâtou te tumu teie àhu i utahia mai ai. Mea hapehia ãnei ? Aore au i îte. Te mau noa ra ia ù to ù hoa i te taiòraa i te mau àhupû. [...] Ta ù noa i îte, e mau àhupû ùoùo no te tino tâatoà e tae roa atu i te upoo e te rima. Te vai atoà ra te tahî mau huru tîteàmata i nià iho. A tae hoì e, aore roa vau i uiui noa aè no te reira òhipa. I muri aè, maïhia iho ra vau. Ua parauhia mai au e te faahuehue ra vau mâ te faaïno i te paura. Mâ te pari i te paura. Nâ nià mai i te rouru to ù mât i te haamataraa, haamata aè ra i te topatopa e pârahurahu roa aè ra te tahî mau vâhi. I muri mai te haamataraa te mau fifi nâ nià i te ïri ; to ù nâ rima, to ù àî, to ù rima – te mau vâhi tahaa anaè – haamata iho ra ia i te mâhorehore. Ùteûte roa aè ra to ù ïri e te ahu rahi (ia tâpeàpeà-anaè-hia). Aita atoà i maoro roa, topatopa aè nei te mau paa-ïri. Haere atu ra vau i te taote a te CEA ra, aita ta na mau râau i tauturu mai. “E tõmea iti noa”, o ta na ia i parau mai. Taui atu ra vau i te taote e haere atu ra vau i te taote ra o F. Aita atoà e vâhi âpî. I muri aè, rave atu ra vau i te mau râau tupuna. E piti âvæ au i te faaearaa i te fare. I te matahiti 1968 ra te reira i te tupu-*

raa, manaò anaè au, oia. Âfaro mai nei au, e hoì faahou atu ra i te òhipa. [...] Imuri aè tauihia atu ra vau i te pû pâmira a te CEA, e i reira te pitiraa o te taime to ù roo-raa-hia i te màì. I te reira taime, aore o ù e rouru faahou, tei te matahiti 1974 ra, manaò anaè au. Ua tâpeàhia vau i te fare màì. Ua ani mai te taote i hea vau e òhipa ai. Ua faaite au ia na. Tâniuniu atu ra o ia i te mau taote i rapaau ia ù, inaha ìte aè ra te CEA i te reira nâ roto i terâ e terâ râveà. Mea nâ reira mai to ù mau fifi i te haamataraa mai. Hou vau a faaruè ai i te fare màì, ua parau mai to ù taote e hoì ia na ra ia fifi noa atu vau. Ia ù i hoì i nià i te òhipa, nâ ô mai nei to ù mau hoa e te hâroàròâhia ra te parau e riro vau i te tihatihia no te mea ua faaïno vau i te paura âtômî. Ua parauhia mai au : “E tîtauhia òe a nanahi e te mau fatu-òhipa rarahi o te CEA.” Riàrià aè ra vau. Ia poipoì aè, haere atu ra vau e fârerei ia M. K. e te tahî atu mau Farâni. Ua ani mai râtou te mea aita e âfaro ra. Ua pâhono vau ia râtou e aore au i ìte. “Oia mau, ua faaroo râ mâtou e ua pari òe i te paura ei tumu no to òe mau fifi.” Haavare iho ra vau e parau atu ra ia râtou : “Faaroo mai na, i te matahiti 1968 ra, i faareva na òutou i to ù hoa o P. i Farâni e aita vau i ìte e te ora mai ra ânei o ia.” Hoê â to na mau àti e to ù. I to ù faahitiraa i te parau o te àhu, huru-ê-raa ia râtou : “Te hea huru àhu ?” Faaite atu ra vau i te parau o te mau àhu-pâruru. Haapeàpêàraa ia râtou i reira, paraparau noa atu ra râtou râtou iho, tâniuniu haere atu ra. I muri aè, parau mai nei râtou ia ù : “Mâmî, te manaò nei mâtou e mea hau aè òe e tâmau â i ta òe òhipa.” [...] Aita vau i ìte faahou i to ù hoa. Aore to na e fêtii, aore e âpiti. Hoê â to mâua vâhi pûhaparaa òire. Nâ roto i te uiuira a te taote i ta ù òhipa, e te onoono mau hoì, haamata aè ra vau i te feruri i te mau tumu e riro i te tupu mai, i terâ àhu ra e i te viivii. Aita vau e hinaaro nei e pari i te paura no te màì i tupu mai i nià ia ù, eere au i te taata àravîhi, ia manaò anaè râ vau, te vai ra paha te tahî tûâtiraa : e 2 nâ taata i roohia na i taua mau fifi nei â ! Oia mau, i uiui na vau ia ù iho : ua viivîhia ânei terâ àhu e aore ra aita ? »

Te taata pâimi : E to òe hoa ? Mea nâ hea o ia i te màì-raa-hia ?

Justine : E hoa, mâua toopiti atoà i te màì-raa-hia i te reira matahiti. Hoê â a mâua piha-òhipa. O o ia iho râ tei haùti i terâ àhu. Ua tuu mai râtou i te reira i mua i te ôpani o te piha-òhipa, e na na i faaô mai i roto. I taua tau ra, aore mâtou i ìte i te parau no te viivii. »

3.15 Te tauiraa o te hiòraa i te fifi

Aita te tahiti tuhahaa o te mau parau e vai nei i roto i teie pene e faaìte mai nei i te mau feàa anaè e te mau haapeàpeàraa anaè e vai nei i rotopū i te mau rave-òhipa, te faaìte atoà mai nei rā i to rātou mau manaò àehuehu e te haavare-raa-hia. E rave rahi te taata uiuihia tei haapāpū e ua âano roa teie mau hiòraa e mau manaò nā roto i te àti i Tchernobyl e te mau faahuehueraa nā te ao fātoà nei no te pātoi i te mau tāmatamataraa hopeà. A taa noa atu te reira, na te fifi ûana rahi o teie mau òhipa e faaìte mai ra no te aha teie mau manaò tâhunahunahia e tià ai ia pûhara-roa-hia mai (*a hiò atoà i te pene 6*) e te hoê nûnaa i pârahi hau noa na a 30 matahitia i teie nei. Ua faaìte roa mai te àti no Tchernobyl, e ia na anaè iho, eere mau à te ito e te parauihirave (*technologie*) o te âtômî i te mea pâpū roa. Hau roa atu, te naeà-raa-hia o Farâni e te mau tōrîri i roto i nā hora e 48 i muri mai, te faaìte mai ra te reira e aita i ruruà i te mau ìte e te mau àravîhi àivânaa farâni i te pâruru i te pâtireia i mua i te òhipa manaò-òre-hia, i mua i te taèro-âtômî.

I Moruroa, i te ômuaraa ihoā râ o te mau tāmatamataraa i raro i te fenua, ua parau-noa-hia eita te taèro-âtômî e riro ei òhipa ìte-mata-hia, e noaa râ o na i te hiòpoà e te tînai. I Moruroa, te tahiti faanahoraa àravîhi e te pâtuutu no te mau râveà pâruru, te faataaéraa i te mau pû tāmatamataraa e te mau vâhi ora, te faataaéraa o te mau vâhi e riro i te viiviihia, te ôroiraa i te mau âpoo i te tîmâ, te mau àhupû no te pâruru, te mau piha tâpau, te mau fare hopuraa, te mau fare tîmâhia, e te mau tahatai tâhia, te faaìte mai ra ia te reira e e riro te taèro-âtômî i te faatupu mai i te àti, o tei tià roa râ i te mau anoparau ia hiòpoà e ia tînai i te fifi mâ te faataui ia Moruroa ei pû pâimiraahia, riro atu ai te reira ei faaòre-roa-raa i te mau fifi. Mai reira mai te fârii-raa-hia te faaòhiparaa o te taò ra taèro-âtômî i Moruroa, eiaha râ to te viivii.

Te ià, te haari, te manu, te repo purehu, te àhu e tae noa atu i te mau motu iho, aita te reira i noaa i te hiòpoà, e ua ôfati e aore ia ua haere i ô mai i te rēni faataaéraa o te pâpû e te àti*. Te maì-raa-hia te taata nā roto i te àmuraa i te ià e aore ia te rave-raveraa i te àhu, ua riro ia ei mau tâpao faaara, e tae noa atoà atu i te faanahoraa o te parau-huna, te parau àroàro, ua riro mai ia ei mau tâpao no te paruparu o te tahiti hiòpoàraa fâito hope òre, e te putaraa te pâruru e faataaêra i te fifi e te fifi òre. A taa noa atu ai te reira, hou aè o Tchernobyl, e hiòraa ihoâ ta te mau rave-òhipa no te taèro-âtômî, te viivii e te fifi. I pata hânoa na râtou, e i hâmanî hânoa na râtou, inaha ua faaturahia te tahiti mau ture e ua haamaamaahia vêtahî atu, e aore ia ua faarirohia

.....

*Mai te matalirorofâi William i tupu i Moruroa i te 22 no mâtî 1981, e tei âfaì i te timâ i faataahia no te *plutonium*, tei amohia e pihaihlo roa i te pû ora. E 5 matahitia to te mau faëhau tâupoo uòuo faaititoraa i te horohoroi e te tâma i te viivii o te mau tuhahaa o te motu [a hiò atoà ia Danielson, 1993, àpi 625-34].

vētahi ei faahaeraa. E tià atoà ia mātou ia tāpaò e ua pāirahia te mau manaò o te mau rave-òhipa e rave rahi i te feàa, te pāpū òre e te hiroàroàraa e te mau rave-òhipa aore i faaineinehia mai ia rātou, aore a rātou e īhi (*savoirs*) mai to te mau anoparau. I tiāturi na vētahi atu i te tāueùe-òre-raa o te faanahoraa. I onoono na vētahi ê atu, e te fāriiraa e turu i te òhipa no Moruroa, ua riro ia ei fāriiraa i te ôrерораа parau mana («*Aore roa e fifi mai te peu e auraro ôutou i te mau ture*»), e te faaitoitaraa e faaôre i te mau feàa e te mau haapeàpeàraa.

3.16 Te riàriàraa ia parau

« *Ia haere anaè i Moruroa ra, no te òhipa ia, aita e manaòraa i te mau fifi e riro i te tupu mai, eita te paura e manaòhia. Aore e taata e faaroohia ia faahiti i te reira parau. Aita anaè, e tāpaòhia ia òe ei taata tano òre no te òhipa, e e faahoòhia. E hoa to ù no Mâtuita. I Moruroa, i muri aè i te òhipa, e tuè na mātou i te pōpō. O ta mātou ia faaànaànataeraa. I te mahana māa, e faaineine na mātou i te “māa tahiti”. E haere na mātou e tāià. E i muri aè, e àmu âmui mātou i te ià. Ua ìte mātou e mea ôpanihia, e hiaàmu ià to mātou. Eita te òura miti e taèro, te pahua rā oia ia. E taua hoa mâtuita ra, e taata àmu ià roa. I to ù ìte-hopeà-raa ia na, mea maîmaì roa o ia. I nià i te mau pū, aita mātou i paraparau noa aè no te viivii e no te tahi atu mau parau. Ua ani au ia na e te manaò nei rā ânei o ia e tuàtiraatoo to na māi e te mau tāmatamataraa. Ua pâhono mai o ia e aita roa atu o ia i ìte noa aè.*

I nià i te mau pū, e àpe na te mau rave-òhipa ia paraparau i te mau fifi o te viivii e te hihi-âtōmī, no te mea òi riro te reira ei faaîteraa ia rātou i te oia-mau-raa no taua òhipa ra. No te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, ua haamauhia te parau no te fifi i nià i tei orahia mai e te mau òhipa hanai òre, taa òre e tei ô roa mai i roto i te oraraa no te mau mahana tâtaîtahi. Aita atoà te mau rave-òhipa i feruri rahi roa i te mau fifi e riro i te tupu mai i te pae no te òhipa. I muri aè i te faaruèraa i te mau pū, te ora atoà nei rā te mau rave-òhipa i te mau feàa teimaha no te hopeàraa o ta rātou i haa mai na.

Noa atu te ao parau-huna e âuahâati nei i te òhipa tāmatamataraa âtōmī, 61 % o te mau rave-òhipa tei tâuàparau na i te mau fifi no ta rātou ohipa i te fare e to rātou fêtii, to rātou mau hoa e to rātou mau taetaeaè. E nûmera faufaa teie ia tâuà-anaè-hia te onoonora o te rahiraa o te mau rave-òhipa uiuihia i te taime no te tuhaa rito, no te manaòraa e mea faufaa òre te paraparaura i tei orahia mai e rātou i nià i te mau pū, e to rātou mau fêtii piri. Te faaîte mai nei rā te reira ia tâtou, e noa atu te tapu no te tâuàparau i te âtōmī i mua i te aro o te huiraatira, te vai nei te mau pupu faatupuhia e te fêtii, te mau hoa e te mau taetaeaè i reira te mau rave-òhipa e tià ai e vauvau i ta rātou mau haapeàpeàraa, e e ìmi ai i te tahi tauturu môrare.

Fātata 20 % o te mau rave-òhipa tei òre i faahiti i te parau no te mau fifi ia hoì anaè rātou i te fare, no te mea ua parauhia rātou eiaha e àparau i te mau uiuira no ta rātou òhipa. Toofanu mau rave-òhipa i faaïte e aita roa atu e faahitihia nei te mau mataûraa e te viivii i mua i te mau taetaeaè. Teie te manaò o Bernard i òhipa na ei faahoro pereò-uta tauihaa i Moruroa i te tau no te mau tāmatamataraa nā te reva :

« I teretere na vau nā te mau vâhi i âuahia nā te hiti purûmu. Ua parauhia mai mâtou e mau vâhi ataata te reira, âreà te purûmu ra, aita ia. Aita râ mâtou i riàrià, no te mea i te reira tau, aita roa atu mâtou e taa ra i te àti e vai ra. Aniani noa nei râ mâtou mâtou iho e aha ia huru e e viivihia nā te hiti purûmu e âreà i te purûmu iho eita ia. E àhupû ûoùo taaê to mâtou, e ua parauhia mai mâtou eiaha e tâtara mai te peu aore e parau-faatià. I muri aë i te òhipa, e titauhia mâtou ia haere nā roto i nā piha taaê e piti. Mea fifi roa râ i te ìte i te tahi maa parau iti no te taëro-âtômî ; eita e tià ia tâpeà i te reira, eita e ìtehia, e eita hoì ia e hauâhia. Tiâturi noa atu ra ia mâtou ia râtou. Tâmata noa atu ra mâtou i te haamoè i te reira, e te haapâo noa i ta mâtou òhipa. I teie nei râ, e, oia mau. Mai Tchernobyl mai â to mâtou iteraa e mea ataata, e i teie nei te haamata nei au e ora i te reira huru haapeàpèàraa. Mea rahi mau hoì te mau òhipa i tupu na. Oia mau, i teie nei te haapeàpèà nei au no ta ù mau mootua. »

Te faaïte atoà mai ra te tîtorotororaa e, 65 % o te mau rave-òhipa tei àparau na i te mau fifi raveraa òhipa e to râtou mau taetaeaè, i te mau faatere teitei e te mau aupupu ia râtou i ora na i ô. Mai te mea e ua haamata teie parau i te matara i roto i te àparaura a i muri aë ia Tchernobyl i te taime a noaa mai ai i te mau rave-òhipa e feàa nei, te mau haapâpûraa no te hoê àti âtômî rarahi. Mai tei parauhia e te tahi rave-òhipa no Moorea :

« I òhipa na vau i Hao mai te matahiti 1966 e tae atu i te matahiti 1977 ra, e i muri iho i Moruroa e tae noa atu i te matahiti 1994, i te taime a faatuhaahia ai au. I nià i te mau pû, ôpanihia e faahiti i te parau no te viivii. I Moorea, aore reà taata e tâuà nei i te mau fifi e riro i te tupu mai. Ia ui anaè mai te taata ia ù no te reira, e pâhono vau e mea ataata te òhipa. Ua haamata vau i te paraparau no te mau àti o te taëro-âtômî e 2 noa matahiti hou to ù haereraa i te faatuhaaraa, i te taime a faaara ai o Mitterrand i te tau faataimeraa [o te mau tāmatamataraa ; H.S.]. Ua horuhoru roa atoà vau nâ roto i te àti o Tchernobyl. »

Ua faataui o Tchernobyl i te taëro-âtômî ei taoà marere hânoa e tupu-manaò-òrehia, ei taoà, noa atu e ua ôpanipanihia i roto i te tîmâ, e mäîha mai ihoâ o na, e e râtere atu, e e faatupu mai i te mau mài e tûño i te oraraa o te mau Farâni e rave rahi. Te mau pâtoiraa nâ te ara i te faaoitiraa a te peretiteni Chirac no te faatupu faahou i te mau tāmatamataraa âtômî i te matahiti 1995 ra, e te haafaufaa-rahi-raa i

ravehia e te mau pū-parau-âpī no te reira, ua faaīte atoā mai ia te reira e eere o Moruroa anaē tei âfāfā : e au atoā rā te reira no te âmuiraa o te mau àivānaa ; ua âmahamaha o ia no te mea aita te mau taata pāīmi e rave rahi i tūāti i te mau manaō o te mau anoparau âtōmī farāni. Ua faaīte māramarama mai te tāuāparaura e te faatianianiraa i tupu i muri mai, e e tiā i te mau tāmatamataraa âtōmī ia haafātatahia e ia fāitohipia nā roto i te tahī mau hiōraa ê atu a te mau taata pāīmi ê atu : i roto i te hoē hiōraa faanavairaa faufaa, pāruru-nātura, poritita, nuu-pāruru e aore ia tino. Oia hoī, i te matahiti 1995 ra, aita te tāuāparaura fenua no te ôhipa tāmatamataraa âtōmī i riro faahou ei ôhipa noa e ei tuhaa noa na te mau anoparau âtōmī farāni. No te reira tumu te mau rave-ôhipa e rave rahi i òre i tiāturi faahou ai i te anoparaura âtōmī farāni, e i ite ai e ua haavarehia rātou [a hiō atoā na ia Wynne, 1996, àpi 47-55]. I mua i te mau ôhipa ta te mau tāmatamataraa i faatupu i niā i te nātura, te oraraa, te faanavairaa faufaa e te totaiete, ua māramarama te taata i te reira.

Te tātara mai ra te reira i te tumu te hoē pae rahi o te mau rave-ôhipa i pātōi ai i te mau tāmatamataraa hopeā, o tei pīhia te mau “tāmatamataraa Chirac”. Te heheu mai ra te tītorotororaa (*a hiō i te tāpura 3.15*) e 80 % o te mau rave-ôhipa tei pātōi i te mau tāmatamataraa, 5 % tei turu i te pae o te peretiteni farāni e 15 % aore e manaō. Te hoē tāhānereraa iti aē, 64 % o te tāatoāraa o te mau rave-ôhipa, tei faaīte e te pātōi nei rātou i te mau tāmatamataraa âtōmī, e te reira hou te mau tāmatamataraa i rave-hopeā-hia.

E tiā ia tāpāohia e, i mua na, 41 % o te mau rave-ôhipa e manaō nei e i faaruru na rātou i te mau fifi ia rātou i ora i niā i te mau pū. Te faaīte atoā mai ra te tītorotororaa e 47,5 % o te mau rave-ôhipa tei òre e tiāturi e i faaruru na rātou i te hoē fifi. 3,9 % anaē o te mau rave-ôhipa aore e manaō i niā i teie parau, e 9,3 % tei faaīte e aore rātou i ite e i faaruru na ânei rātou i te mau fifi e aore ia aita. Te tāhānereraa o te feiā tei manaō e i faaruru na rātou i te mau fifi, tei niā i te fāito 64 % o te feiā tei

TĀPURA 3.15

Tauiraa o te mau manaō i mua i te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni

Manaō	Te mau “tāmatamataraa Chirac”	Hou te mau “tāmatamataraa Chirac”
Tūāti i te mau tāmatamataraa	5	7
Pātōi i te mau tāmatamataraa	80	64
Aore e manaō	15	29
Âmuuihia	100	100

òhipa i roto i te mau vāhi fifi o te viivii (*a hiò atoà i te tāpura 3.16*).

TĀPURA 3.16

Te vāhi òhiparaa e te hiòraa i te fifi*

Ua òhipa ānei òutou nā te mau vāhi viivii ?	Te manaò ra ānei òutou e i haafaaruruhia na òutou i te mau fifi ia òutou i òhipa ai i nià i te mau pū ?				
	E	Aita	Aore e manaò	Aita e haamanaò ra	Âmui
E	64 %	22 %	20 %	41 %	41 %
Aita	33 %	77 %	80 %	55 %	57 %
Aita e haamanaò faahou ra	3 %	1 %	0 %	4 %	2 %
<i>Âmuihia</i>	<i>100 %</i>	<i>100 %</i>	<i>100 %</i>	<i>100 %</i>	<i>100 %</i>
<i>n</i>	<i>275</i>	<i>310</i>	<i>26</i>	<i>66</i>	<i>677</i>

* Te vai nei te tahi tūàtiraa rahi i rotopū i te mau manaò o te mau rave-òhipa i te pae no te faarururaa i te mau fifi e i te pae no te òhiparaa e aore ia te òhipa-òre-raa nā te mau vāhi viivii.

Fâtata i te 50 % o te mau rave-òhipa i haa na nā te vāhi viivii, tei faaîte e i ora na râtou i te tahi mau taime hauriariâ. I rotopū i te mau rave-òhipa tei òre i òhipa aè nei nā taua mau vāhi ra, mea iti haîhaï rii ia te tâhânereraa (44 % ; *a hiò atoà i te tāpura 3.17*). E îte-maitai-atoà-hia, e te hoê pae rahi (53,6 %) o te mau rave-òhipa i haa na te mau vāhi i viiviihia, tei manaò e i faahepochia na râtou no te rave i te tahi mau òhipa mā te òre to râtou manaò i anihia. Tei raro roa atu ia teie tâhânereraa i rotopū i

TĀPURA 3.17

Te vāhi òhiparaa e te mau haapeàpeàraa*

Ua òhipa ānei òutou nā te mau vāhi viivii ?	Ua ora aè na ānei òutou i te mau taime e aore ia i te mau tau mataùraa ia òutou i òhipa ai i nià i te mau pū ?							
	E			Aita			Âmuihia te réni	
E	Tâmau	% réni	% ânai	Tâmau	% réni	% ânai	Tâmau	%
Aita	152	49	56	118	34	44	270	100
<i>Âmuihia te ânai</i>	<i>155</i>	<i>51</i>	<i>40</i>	<i>229</i>	<i>66</i>	<i>59</i>	<i>384</i>	<i>100</i>
<i>Âmuihia</i>	<i>307</i>	<i>100</i>		<i>347</i>	<i>100</i>		<i>654</i>	

* Te vai râ te tūàtiraa rahi i rotopū i te mataùraa te mau rave-òhipa i te tahi mau taime e te òhiparaa e aore ia te òhipa-òre-raa nā te mau vāhi viivii.

te mau rave-ōhipa tei òre i tomo aè nei no te ōhipa i roto i te mau vāhi i viiviihia (37,1 % ; *a hiò atoà i te tāpura 3.17*).

I te uiuiraar no te ìte e e aha te huru fifi ta rātou e manaò ra e i faaruruuhia na e rātou, fātata 21 % o te mau rave-ōhipa tei faaïte e i faaruru na rātou i te tahai taime i te taèro-âtōmī e aore ia i te viivist. I rotopū i te mau rave-ōhipa tei haa na i roto i te mau vāhi e riro i te viivist, mea huru teitei rii aè te nûmera (38 %). 16 % o te mau rave-ōhipa e manaò nei e e rave rahi te fifi raveraa ōhipa ataata i roto i ta rātou mau tuhah. 1/4 tei tiâturi e ua faatupu ta rātou tau ōhiparaa i te CEP, i te tahai mau ìno i muri aè i nià i to rātou püea.

Ua ìte mātou e e rave rahi te rave-ōhipa tei taupupū no te manaò-faahou-raa i te orahia na e rātou, i te patu faahou ia Moruroa no tātou e aore ia no te faatupu i te fifi mā te òre e tāuà i te mau ōhipa tei tupu na i te matahiti 1995 e 1996 ra [a hiò atoà ia Seur 1992 : 31-3].

Patrick : « *Oia mau, e mea ataata roa ta ù ōhipa. Mai ta ù i parau atu na ia òoutou, o te mau taò teie e faaòhipahia nei e mātou ia paraparau anaè mātou no ta mātou ōhipa e aore ia no te paua : mea fifi, e taèro-âtōmī. E māi pinepine na, i muri aè faaoro atu ai mātou i te pū. To te mau rave-ōhipa anaè o te SPS te pāruruaro (masques), to mātou rā aro aore ia e pāruru. No te aha ? Mea ataata ānei ? I teie nei te parau nei au, oia, âreà i taua tau ra ? A hē, o te ōhipa noa ia tē haapaòhia. I te tahai taime e nee haavivititi na mātou nā raro aè i te mau niuniu taratara no te pupuhi i te hoë ômou àvaàva (i te pū no te houraa). Ua parauhia mai mātou e mea ataata ia pupuhi i te hoë vāhi tātôtiàhia. Ua ìmi ānei mātou i te fifi i reira ? Eita mātou e faatiàhia ia inu, ia pupuhi, ia ômaha e aore ia ia titiò i te taime ōhiparaa i nià i te pū raveraa ōhipa. Eita rā mātou e au i te reira mau ture. E huru taata tahiti ihoā ia ; eita o na e au i te mau ture. I taua taime ra, i manaò ānei mātou : “Oi fifi mātou” ? Aore au i ìte. Te manaò nei au e ia paari anaè te taata ra, i reira ia e tai-mehia ai no te feruri. Oia mau, i faaruru na mātou i te mau fifi. A hē, te viivist, e aha mau na to na auraa ? Ia taòto anaè au i ta ù vahine, e roohia ānei o ia i te viivist ? E no ta ù mau tamarii ? Te vai ra ānei te rāau no te faaora i te viivist ? »*

Mea hape roa rā ia hiò i te mau rave-ōhipa tahito mai te tahai noa mau àitoa (*vic-times*) no te mau tāmatamataraa âtōmī, no te mea e feiā pāpū rātou i nià i te mau pū. Na rātou e faaora nei i te reira. E ua riro te reira, i ta rātou iho hiòraa, ei tuhah na rātou no te mau ōhipa atoà e tupu mai a muri aè nā roto i ta rātou i rave na no to rātou iho püea, no to rātou mau ùtuafare e mau huaai. Te òrerea e au i teie mau fifi, o te faaïti-rii-raa ia i ta rātou hopoià, aita rā te reira e faaòre roa ra. E te faataupupū ra te reira i te tāuàparauraa i taua tumuparau ra, inaha e eere i te mea ōhie ia faataaê i te hopoià e te pâturaura.

TĀPURA 3.18

Te vāhi òhiparaa e te fāriiraa e rave i te tahī mau òhipa*

Ua òhipa ānej òoutou nā te mau vāhi viivii ?	Ua faahepochia aè na ānej òoutou i te tahī taime e rave i te tahī mau òhipa tūàti-òre-hia e òoutou ?							
	E			Aita			Âmuihia te rēni	
Tāmau	% rēni	% ânai	Tāmau	% rēni	% ânai	Tāmau	%	
E	90	54	33	182	37	67	272	100
Aita	78	46	20	308	63	80	386	100
Âmuihia te ânairaa	168	100		490	100		658	

*Te vai ra te tūàtiraahahi i rotopū i te mau rave-òhipa tei faahepochia e rave i te tahī mau òhipa tūàti-òrehia e rātou e to teie mau rave-òhipa òhiparaa nā te mau vāhi viivii e aore ia aita.

3.17 Te oraraa totiare i nià i te mau pū

Mai tei faahitiitia atu e mātou i nià nei, i roto i te 30 % o te mau ùtuafare i pāhono mai i teie titorotororaa, ua hau i te 1 mero tei òhipa i nià i te mau pū. Fātata 68 % o te mau rave-òhipa e e fētii âano to rātou e òhipa atoà ra i nià i te hoē o te mau pū (eere rā hoī e hoē à pū). Mea faufaa te mau metua no te mau parau âpī o te ùtuafare e no te tāuàparau atoà i te òhipa.

Mā te maere òre, ite aè ra mātou e fātata e te tāatoàraa o te mau rave-òhipa (98%) tei noaa to rātou mau hoa i te tau a òhipa ai rātou i Fanjataufa, i Moruroa e aore ia i Hao. Te faaite mai ra te titorotororaa e noaa te hoa i rotopū i to na mau taetaeaè e te mau rave-òhipa no roto i to na iho motu e aore ia no to na iho taamotu, e i rotopū atoà i te mau raatira rarahi e te mau Farāni. Ua haapāpū te rahiraa o te mau rave-òhipa e mea pūai roa te mau auhooaraa i tupu na i te CEP. Te tātara ra o Paul, tei òhipa na i Moruroa i te taime no teie pāmira, i te faufaa no te mau hoa i nià i te mau pū :

« *Mea faufaa aè te mau hoa i te mau vahine. E mea hinaarohia te mau hoa no te tauturu mōrare ia toe o òe anaè e aore ia ia pohe te hoē mero o te fētii. E mea hinaarohia te mau hoa no te paraparau, no te inu e aore no te faataì i te ûpaùipa, e no te tāputō atoà. Te mau hoa, o te reira ia te ùtuafare. Ia hoī anaè mai au i Tahiti i muri aè i te tahī nau âvaè i Fanjataufa aore ia i Moruroa, e hinaaro na ihoā vau e ôuà i nià i te vahine mātāmua e nā mua mai. Mea tāaê rā i Moruroa : ua faarirohia te mau vahine e òhipa ra i ô ei mau taetaeaè. I te rahiraa o te taime, e paraparau òhipa noa ta mātou. I te tahī taime, e paraparau vahine na mātou, eita rā e rahi*

roa. Ia ite anaè rā òe e te vahine òiòi roa aè, tei te 6 roa ia o te hepatoma, e tarava-nahia òe ia paraparau rahi i te reira. To òe hopeàraa, o te faaòromaiàraa ia. »

Mai ta te mau manaò o Patrick e faaïte mai ra, te mau rave-òhipa (te feiā ihoā rā aore i faaipoipo) e ora âmui na ihoā rātou ia tae i te tau òhipa òre. Ia au i te manaò o Bertrand, e tūtu-māa farāni o ia tei òhipa i Moruroa e 7 matahiti i te maoro :

« Te òhiparaa i Moruroa, hoê ã ia huru i te òhiparaa i nià i te tahī paëpaè mōri-ârahu i Àfrita. Te vai nei te mau pupu, te mau taetaeaè, te mau hoa e ora âmui maoro nei i muri aè i te òhipa, e i Papeete atoà. No te hoê pae rahi o te mau rave-òhipa, te faaruèraa ia Moruroa i muri aè i te tahī nau hepatoma e aore ia nau âvaè, o te ômuaraa ia o te hoê tau âreareareaa maoro : te mau fare inuraa, te mau fare òriraa, te tāatoàraa o te pō, te inuraa, te inuraa e te mau vahine atoà ihoā ia. E i muri iho, e nau mahana i muri aè e hoì rātou i te fare e aore ia e reva i Moruroa. No ù nei, mea taaê ia. E 6 ta ù âvaè òhiparaa e ia oti anaè e faahoïhia vau i Farāni no te 6 âvaè faafaaearaa. Oia mau ia, no ù, Moruroa, o te hoê ia parataito. Mea rahi ta ù moni i haaputu i te reira mau matahiti e e rave rahi te rave-òhipa ta ù i mātau maitaì tei haaputu māite i te moni no te hāmani i to rātou fare e no te hoo i te hoê pereò. Âreà no vētahi, no te ârearea noa ia e no te hue i ta rātou moni. »

Mea pātuutu roa te autahiraa i rotopū i te mau taetaeaè i te tahī taime, riro atu ra ia te mau ao e te mau pō i Tahiti, no te rahiraa o te mau rave-òhipa, mai te hoê ôroà faataaêraa no te hoê taime. No te rahiraa o te mau rave-òhipa, ua riro te mau mahana mātāmua i Tahiti mai te tahī pūòiraa i te oraraa i nià i te mau pū, mā te òre rā ta na mau faaheporaa, ta na mau ture e mau faatueraa, e mā te faanavaïhia mai e te mau “vahine”. E rave rahi te rave-òhipa tei tātara e mea hiaai na rātou te reira huru tiàmāraa ra, ei taime faatūâtiraa i rotopū i te ao paari o te mau fāne i te CEP e te pārururaa, e te hau tanotano noa o te oraraa ùtuafare.

I roto i te tahī mau taiete, e nā mua te mau rave-òhipa e ùtuafare to rātou i te rave i te tau faaearaa òhipa. E ìte rātou i to rātou ùtuafare hoê aè taime i te âvaè, âreà te mau taata vahine òre, mea au aè ia na rātou e òhipa i te tahī mau âvaè e aore ia i te âfaraa o te hoê matahiti mā te rave òre i te tau faaearaa òhipa.

Te faaòhipa nei te rahiraa o te mau rave-òhipa i te mau parau maitaì no te faatiâtia i to rātou oraraa totiare i nià i te mau pū (mea au, mea marū, mea rau, mea mai-taì). Te hoê pae iti tei parau e mea haùmani e aore ia mea taahoa te oraraa i te CEP. Te nā ô ra o Johnson :

« Mea au roa i Moruroa. Te vai ra te mau tumu-rāau, te mau tumu-haari, te mau fare tāmāraa, te mau taupee, e nehenehe e hoo i te mau mea atoà i ô. Mea rohirohi e te ataata hoì te òhipa i ô, teie rā, i muri aè i te òhipa, mea au te oraraa, mea au roa. Te vai ra te taata no te àtuatù i te piha e te àhu, mai terā i roto i te hoê hōtera 4 fetià. E te vâhi faufaa, aore e haamauàraa moni no te mea e mea tāmoni

òre te mau mea atoà. »

E aore ia, mai tei tātarahia mai e te hoê arataì aupupu i anihia atu e mātou e e tià ānei ia parauhia o Moruroa ei totaiete no te riàrià :

« Eita roa atu ia, mai te Club Med ra o Moruroa. Ua rau te mau òhipa faaëtaè-taraa tino e ravehia nei, e mea horoà noa te māa e te inu, e te tāatoàraa o te reira mā te tāmoni òre ia. »

Fâtata 46 % o te mau rave-òhipa tei roto i te hoê pupu e aore ia i te hoê tāàtiraa taaê. Tuèraa pôpô ta te tahi, taoraraa teà naïnaì ta vētahi e aore ia tāririra pôpô àiraamâa. E amoraa fâpau ta vētaitahi e aore ia puturaa titiro. Mai ta mātou i parau na i nià nei, ua riro te mau taime faaànaànataeraa ei mau taime e orahia e te mau hoa e aore ia te mau taetaeaè, no te tāià, te inu e aore ia no te mātaitaì i te râatio-teata e aore ia te hoê hohoà-teata.

Ia au i te tahi rave-òhipa :

« Mea rahi te òhipa i Moruroa. I te mahana māa i muri aè i te òhipa, e haere mātou i te fare tāmâaraa no te inu i te uaina, i te teata, e faaànaànataae i te manaò, e ârearea. I te tāpati, e haere mātou i te pureraa, e e hiò i te miti. Nehenehe atoà e taora i te pôro, tuè i te pôpô, pâi i te pôpô. Ia haùmani anaè, nehenehe e rave i te hoê pereòo-taataahi no te haere i te atearaa e faatiàhia. Ia oti anaè, e puà mātou i to mātou àhu. I te mau 15 mahana atoà, e rave mātou i te manureva no te hoî i te fare. »

Mea au roa na te mau rave-òhipa te rauraa o te mau taime vata no te tûaro. Ua tûàti te rahiraa o te mau rave-òhipa no te parau e eere i te mea haùmani te oraraa i nià i te mau pû, mea rahi roa te òhipa e rave. E rave rahi atoà râ hoì tei parau atoà mai ia mātou, e ua riro te reira mau taime tûaro faanahohia e aore ia te tahi atu mau taime faaànaànataeraa, ei haamoèraa i te mau manaò huehue, mai te “ùtuafare”.

Ia au i teie titorotororaa, 60 % o te mau rave-òhipa i Moruroa, i Faajataufa e i Hao, e mau mero ia no te hoê âmuiraa faaroo. Hoê tuhaa rahi o te tâhânereraa, no roto ia i te Ètârëtia Èvaneria no Porinetia farâni (45,9 % o te mau rave-òhipa). 9 %, oia hoì e mau rave-òhipa no Mâtuita e aore ia no Tumotu/Majareva, no roto ia i te Ètârëtia tâtorita rôma. Fâtata 75 % o te mau rave-òhipa e haere tâmau nei i te pureraa.

Noa atu râ te mau auhoaraa, te mau tûàtiàtiraa e te mau mero o te ùtuafare, e te hoê tuhaa rahi no te faaànaànataeraa i muri aè i te mau hora òhipa, e rave rahi te rave-òhipa (42 %) tei fârii e i faaruru na râtou i te mau taime fifi, i te tau a òhipa ai râtou no te CEP. Noa atu te mau peàpeà e te mau ènemiraa i rotopû i te rauraa o te mau pupu rave-òhipa, te vai nei râ te hoê autahiraa pûai ia roo-anaè-hia te hoê i te àti. Te haamanaò ra te hoê rave-òhipa :

« *I te tahī taime te fārerei nei te hoē o ta mātou pupu i te àti nā roto i te pohe o te hoē fētii piri, ta na vahine e aore ia te hoē tamarii. E haere mai na te mau rava-ōhipa no te tahī atu mau pupu e faaīte i te tāpāò aroha ia na. E ravehia te reira i te fare tāmāaraa.*

Te faaīte mai ra te tītorotororaa e e ìmihia na te reira tauturu i pihaì iho i te mau hoa, te mau taetaeaè e te mau fētii e òhipa ra i nià i te pū. E tià atoà rā ia tāpāòhia e hoē anaè maa pupu iti e fāriu i ta na Ètārētia ra e aore ia i to na fatu-òhipa ra.

3.18 E te mau vahine i te ùtuafare ?

Te mau òhipa i tupu mai i nià i te oraraa ùtuafare no ta rātou tau òhiparaa i nià i te mau pū, o te hoē ia tumuparau rahi i roto i te mau àparaura a te mau rave-òhipa. Faarooroo mātou e mea rahi te àamu no te faataaêraa tei faatupuhia nā roto i te māriraa te tāne e te metua tāne i te fare. E tumuparau teie tei nā rāpae i teie pāimiraa, o tei riro rā e mea faufaa rahi. No reira, e nau parapara parau noa tei noaa mai ia mātou no te mau òhipa i faatupuhia e te CEP i nià i te mau tūàtiâtiraa i rotopū i te mau tāne e te mau vahine no to rātou ùtuafare, no te âmuiraa e aore ia no te totaiete tātaoà, aita reà pâhonora no te mau uiuiraa mai teie te huru : mea nā hea te mau vahine i te fare ia faaitoitia ia māiri anaè ta rātou mau tāne ? Mea nā hea te reira ia aratai i te mau faaoitiraa no te mau hoohoora no te ùtuafare, no te haapiiraa a te mau tamarii, te mau tauuiuraa fare, etv. ? Ua faaitoitia ãnei o Moruroa i te mau vahine ia òhipa, e aore ia ua haapāpū roa ãnei ia rātou ia noho i te fare ? E tià ãnei i te tahī atu mau mero o te ùtuafare ia mau i te tiàraa metua o te metua tāne (matahiapo, taeaè o te metua, pâpârûàu, etv.) ? E i te hopeàraa, mea nā hea te CEP i te òhiparaa i te mau tuharaa nûnaa i Porinetia ? E mau uiuiraa teie e tano no te hoē hiopoàraa hohonu atu ã i roto i te hoē fâitoraa rarahi no te mau òhipa i faatupuhia e te CEP i nià i te mau tūàtiâtiraa o te ùtuafare i Porinetia. Ua tāuàparau mātou e te hoē tià pâtoi-âtômî e mâramarama, tei tāuà māite i te mau òhipa i faatupuhia e te CEP i roto i te oraraa o te tāne e te vahine.

« *Ia reva anaè te tāne, ia haere anaè e òhipa i te CEP, mai te peu e ua faaipoipo o ia, e faaea mai ia ta na vahine e aore ia e âpee atu ia ia na i Tahiti. O te vahine ia te raatira o te ùtuafare ia māiri o ia. I te tahī aè pae, ua âpi te mau tāne i te pae no te mana, no te mea na rātou e âfâ mai i te moni no te hoo i te mau maitaì no râpae mai, te hoē pereò, te hoē vîtêo, te mau tauihaa fare e tae noa atu i te māa. Ua riro te moni ei rē tei tià ia faaturahia, e ua riro o Moruroa ei vâhi i reira te mau tāne mau atoà e tià ai ia ora. Te tāne aore e òhipa nei i Moruroa, aore e noaa te òhipa, ua ère ia i to na tiàraa. E taata haapaòraa òre ia o ia. Ua tûraì teie tauiraa hiroà i te mau tāne ia reva i Moruroa. Ia hoì anaè mai te tāne i te fare i muri aè i te tahī nau hepatoma e aore ia nau âvâè, pinepine te peâpeà i te tupu. Nâ hea tâtou ia haa-*

mauà i te moni ? E pinepine atoà te inu i te faarahi i te fifi. I mua na, mātau te mau tāne i te horoà i ta rātou moni-òhipa i ta rātou mau vahine ra, i teie nei rā, e mea rahi tei tāpeà ia rātou iho te tāatoàraa o te moni. Te vāhi fifi rā o teie òhipa, ia māri anaè ta na tāne, na te vahine e haapaò i te oraraa o te ùtuafare, te horohorōraa nā te mau piha-òhipa a te hau, te fare haapiiraa, te fare òire, etv. Haamataraa ia te mau vahine i te mātau i te mau piha-òhipa. Ua faahepohia rātou e faaruè i to rātou fare, e, ô atu ra hōi i roto i te hoê ao ê atu. Ua faarahi roa atu te reira haapiiraa totiare i to rātou tiàmāraa, e, i te hopeàraa, hinaaro atoà aè ra rātou e ìmi i te moni, i te hoê òhipa. E tià ia parauhia e ua haaparuparu o Moruroa i te tūatīraa i rotopū i te mau mero o te hoê ùtuafare. Mai te haapuraraa ra te huru : te òhipa ra te tāne i Moruroa, tei te fare te vahine, tei Fañataufa te tamaiti e nā tamahine e piti tei te haapiiraa ia i Tahiti. Te ìte mai ra òutou, e mau fare HLM to mātou i teie nei, e mau fare no te mau ruhiruhia, e rāau taèro ta mātou, e haaputuraa taata òire, e mau vahine taparahihia : o Moruroa terā ! Te faateniteni ra paha vau i te mātāmuara, te manaò mau nei rā vau e mea pāutuutu aè te mau ùtuafare no te mea i ora na e i òhipa âmui na rātou. Ua ô mātou i teie nei i roto i te uì Nintendo. Aita te mau metua vahine e faatura-faahou-hia nei. Te haereraa i te fare haapiiraa, te raveraa i te òhipa, oia ia. Moruroa, e moni e e haaputuraa taata òire to na auraa. Ua reva mai te mau ôpū fētii tāatoà i Papeete ia fātata roa atu rātou i pihai iho i te metua tāne, i te tāne. O te tahi ia rāveà no te tāpeàpeà i te mau tāàmuraa ùtuafare, e no te faao i roto i te faanahoraa âpī : te oraraa i pihai iho i te mau fare toa, te mau fare inuraa, etv. Nā roto i te reira huru, aita o Moruroa i haaviivii i to mātou anaè fenua, ua haaviivii atoà rā i to mātou mau ùtuafare, to mātou vārua. Ua vāvāhi o na i ta mātou faanavaïraa faufaa ùtuafare. Te parau nei te taata e ua âfai mai o Moruroa i te faanahoraa âpī nā te mau motu, aita rā te faahoturaa (développement). No reira, e toru tuhāa e vai nei. I mua na, e tuhāa faufaa ta te mau vahine i roto i te totaiete porinetia, e mea faaturahia rātou e mea tiàmā roa. I muri aè i te mau tāmatamataraa, i te mau tauuiuraa fenua, te haamataraa ia te mau mea i te tauui haere. E faaea mai te mau vahine i te nanaïraa “aro piti” no te haapaò i te mau tamarii, e topa atu ra i raro aè i te moni-òhipa a ta rātou mau tāne. I teie nei rā, te taui faahou ra te oraraa. Ua haamātau te mau taata ia rātou i te moni, i te hoohoo. I teie nei rā, nā roto i te òhipa òre, e faaruè te mau vahine i te ùtuafare no te ìmi i te òhipa. Ua hōi roa te tahi mau vahine i te fenua no te mea aore e òhipa i ô nei. »

Ua rau te mau faanahoraa i orahia e te mau vahine i te māriraao ta rātou mau tāne, ia au i ta rātou tūtonuraa ia noaa mai te tahi tauturu no te ùtuafare. Te mataù i te mau fifi e riro i te tupu mai nā roto i teie mau faaâtea o te oraraa âpiti [o te tāne e te vahine ; H.S.], te vai nei ia i roto i te rahiraa o te àamu, mai te vahine a Stephen, tāpe-na no te hoê pahi tei ora 11 matahiti i Moruroa :

« Aita roa atu vau i riàrià i te haereraa ta ù tāne e òhipa i te CEP. Mea haapeà-peà aè au i teie nei. Ta ù noa haapeàpeàraa, o to māua ia faaipoiporaa. Nā hea i te àtuàtu i te reira ? Nā hea i te faaruru i te mau fifi atoà o vau anaè ? Ua faatupu o Moruroa i te mau faataaêraa e rave rahi. I te tahī taime, e riàrià na vau ia parau mai o ia e i àmu na o ia e to na mau hoa i te ià. E taata Māohi mau ta ù tāne, e àmu atu ihoā o ia i te ià, ite noa atu ã o ia e etiéra. Faarooroohia na te mau ðamu no te mau taata e màhia i te àmuraa i te ià. Ta ù nei rā tāne, no te hiò noa mā te òre e àmu... a hē, eita roa atu ia. No te mau Farāni atoà ihoā, mea fifi roa ! »

3.19 Te mau aupunu

Ua tūàti te pae rahi o te mau rave-òhipa e ua tauturu maità te mau aupunu i te pae no te moni-òhipa (ia au i te 58 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa) e te pārururaa o te òhipa (59 %). 30 % tei manaò e aita te mau aupunu i òhipa māite no to rātou mau taata e te tahī atu mau rave-òhipa.

29 % anaè o te mau rave-òhipa tei roto ia i te hoë aupunu i te taime a òhipa ai rātou i nià i te mau pū. E tià rā ia tāpaòhia e i te mau matahiti 80 noa ra te CEP i te haamataraa i te faaaupupuhia (te faaïte atoà mai ra te titorotororaa e 9 % o te tāatoàraa o te mau rave-òhipa e mau taata poritita ia ia rātou i òhipa i nià i te mau pū). I te matahiti 1995 ra, ua hau i te 82 % o te mau rave-òhipa e e tātiraa aupunu ta rātou.

Hou te taeraa mai te mau aupunu, na tei piihia te “tāvana” e tià pinepine na no te maità o te mau rave-òhipa. E mea faufaa te tiàraa o teie mau taata. Ua rave faahou te nuu farāni i te faanahoraa faatere i muri aè i te tau àihuàrāau ei reira te mau tiàtono e te mau “tāvana” e tiàau ai i te oraraa hau. Na te CEP e te CEA e àufau na i te mau tāvana. Te vai ra hoë tāvana porotetani e hoë e tātorita ia. O rātou te mau àuvaha i rotopū i te mau rave-òhipa e te mau fatu-òhipa, oia hoì na rātou e faaïte nei i te mau parau âpī i te mau rave-òhipa e aore ia, ia màì-anaè-hia, na rātou e tāmahanahana. Ia tae anaè mai te mau parau âpī rū e te peàpeà, na te mau tāvana te reira e faatae i roto i te mau rave-òhipa. O rātou atoà te mau àuvaha i rotopū i te mau huimana poritita farāni e te mau rave-òhipa.

Teie te tātararaa a Manda, tei òhipa na no te CEP i te mau matahiti 60 e 70 ra, no te tiàraa o te mau tāvana :

« Hou te taeraa mai te mau aupunu, ua mātau mātou i te tapihoo âfarō roa i ta mātou mau moni-òhipa e to mātou mau fatu-òhipa e aore ia tauturuhia mai mātou e te tāvana. Na mātou e faanaho ia mātou iho. Ua ite mātou i to mātou mau pūai, no te mea ua fārii mātou eiaha e parau no ta mātou òhipa. Eita e tià ia rātou ia titahi ôhie ia mātou. Na te mau tāvana e haapiipi mai ia mātou, e tauturu ia mātou i te faaî i te mau pāpie mana, te àufauraia i te mau hora hau, etv. E au rātou mai te mau

tià àuvaha. Aita roa atu rā rātou e uiui nei i te pae no te taèro-âtōmī. Aita mātou i faatiàhia e paraparau no ta mātou òhipa. E parau-huna roa te reira. Teie rā, ua parau mai to ù fatu-òhipa, e Farāni o ia : “I roto i te 10 e aore ia te 20 matahiti, e māuiui ôutou i te viivii nā ô nei.” Aita, aita mātou i haamāramarama-maitaiì-hia. Hoë noa parau haamāramaramaraa, i muri aè ia to mātou iteraa i te reira nā roto i te rātio, oia hoì te mau pātoiraa e o Greenpeace. I reira to ù haamanaòraa i te parau a to ù raatira. »

Mai to rātou mau taeaè farāni, i te pae no te mau tāmatamataraa âtōmī, ua māiti na te mau faanahoraa aupupu porinetia i te hoë fāito haìhài (te vai nei ihoā te hoë autahiraa i rotopū i te mau faanahoraa no te fenua e te mau faanahoraa farāni). E fifi roa te parau o to rātou mau taata e to rātou hoì tiàraa, ahiri teie mau aupupu i māiti e pātoï i te âtōmī, e ahiri rātou, noa atu e aita rātou i faanaho i te reira, i faao i roto i te mau faahuehueraa rahi. No reira, i te rahiraa o te taime, ua tiàau noa rātou i te hoë tiàraa aupupu “mau” a pāruru noa ai i te mau faufaa “mau” o to rātou mau taata. E tae noa atu i te pae no te pārururaa e no te mau fifi, ua haafaufaahia te parau o te mau fifi “mau”, te mau àti “mau”, aita roa atu rā ia to te mau fifi no roto mai i te taèro-âtōmī. Ua ara maitaiì te mau aupupu e te mau rave-òhipa, mai te peu e tāuà rahi rātou i te reira, te hāuti ra ia rātou i te mafatu o te taiete âtōmī e òi tae roa atu hoì rātou i roto i te hoë àparauraa no te tanoraa o te tāatoàraa o teie òhipa. A taa noa atu ai te reira, mai tei faaitehia e te hoë o te mau metua o A Tià I Mua (*a hiò i te pene 4*), aita te mau fifi e te pārururaa i te pae no te taèro-âtōmī i riro aè nei ei mau uiuiraa tei tāuàhia e te mau rave-òhipa e haa nei no te CEP. I faanahohia na te mau topahaa (*grèves*) no te tapihoo i te mau haamaraaraa moni-òhipa, te haamaitaiàraa i te mau tauturu taaê e te tahi atu mau maitaiì no te raveraa òhipa. E te fā rahi a te rahiraa o te mau topahaa, o te faatítiàifaroraa ia i te tūati-òre-raa o te mau moni-òhipa i rotopū i te mau rave-òhipa porinetia e te mau taata farāni. Ta mātou i ìte, i te tahi noa maa taime iti te faahuehueraa te mau aupupu no te mau rave-òhipa faaineine-òre-hia, tei faaravehia i te mau òhipa ataata mai te mau òhipa tāmāraa i muri aè i te hoë tāmatamataraa âtōmī.

Te manaò i ò mai i roto ia mātou, to te mau rave-òhipa ia, rātou tei ìte i te faufaa o te òhipa âtōmī, pāpūraa e e pūai rahi to rātou i roto i te mau tāuàparauraa. Te mau rave-òhipa ihoā rā i tonohia i te paèpaè-houraa, tei mau i te hoë tiàraa faufaa, ua ìte roa rātou e e noaa ta rātou e titau i te rahiraa o te taime.

Ia au i te manaò o Mumba, tei òhipa e rave rahi mau matahiti i te paèpaè-houraa:

« E pūai rahi to te mau rave-òhipa. Ia au i te tiàraa pupu, e pūai rahi roa to mātou, no te mea e faufaa rahi roa to mātou. Ua ravehia te houraa o te mau âpoò FDO ia au i te hoë tārena pāpū maitaiì, aore e taereraa. Mai te peu e faaotî mātou e

faatupu i te topahaa, ua ìte mātou e noaa mai tei titauhia e mātou, no te mea eita te CEA e faatià ia taupupū ta na tereraa òhipa. I te rahiraa o te taime, i roto noa i te fāito e 2 hora, ua noaa mai tei hinaarohia e mātou. I te tahī taime aè nei, ua faaoi mātou e topahaa, no te mea aita rātou i fārii ia hoì te hoê hoa o mātou i te fare no te hoê fifi teimaha i roto i to na ùtuafare. E i te reiraraa ra ihoā, ua fārerei-òiòi-hia atu te CEA, e ua fāriihia to mātou hoa ia reva. »

Te faaō-raa-hia mai te hoê faanahoraa àravihī no te mau tauturu taaê, te ìtehia ra ia te reira i teie nei, ei mauhaa pāpū i roto i te rima o te *CEP*, no te tāmarū i te mau rave-òhipa e no te arataì ia vētahi o rātou ia rave i te hoê òhipa ataata, nā te mau vāhi viiviihia e aore ia i te paèpaè-houraa. E naeà-roa-hia te mau moni tauturu taaê i te tahī mau taime i te fāito 50 % o te moni-òhipa e àufauhia nei i te hoê rave-òhipa i te hopeà âvâè. Ua tae roa te tahī mau rave-òhipa i teie nei i te parau, e ua riro te faanahoraa o te mau moni tauturu taaê, ei râveà no te hoo i te mau Porinetia, e ei faarioraa ia rātou ei mau taata pāturu no te mau hopeàraa ìno o te mau tāmatamataraa âtōmī e riro i te tupu mai.

No reira, mai tei faaîtehia atu i nià nei, aore e àparaura poritita matara i Moruroa, eita te reira e maerehia ia hiò-anaè-hia te ao parau-huna i vai na. Hau roa atu, i te taime hou te tihepuraa ra ihoā te mau manaò poritita o te mau rave-òhipa e ìtehia ai, e e tuuhia atu te reira i raro aè i ta rātou hôreo eiaha e pûhara i te mau parau-huna no te pârururaa i te hau. Ua parauhia mai râ hoì mātou e i tupu na te mau àparaura poritita i roto i te tahī mau pupu, i roto ihoā râ i te mau pupu aupupu a A Tià I Mua.

3.20 Te püea

Ua ûana haere te mau àamu e te mau pariraa no nià i te mau haafifiraa a te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te püea o te mau rave-òhipa tahito :

« Ua maihia vau i teie nei. Ua hiòpoà te taote ia ù. Ia raùraù vau i te ihu e tahe-tahe ia te toto. Na te tahī taote vahine i hiòpoà ia ù. Ua ani mai o ia e ua òhipa ãnei au i Moruroa. Ua pâhono vau, ê. Ua parau mai o ia ia ù e, te tâatoàraa o te mau rave-òhipa tahito o te mau pû tei roohia i teie maì, e no roto mai te reira i te tahī mau manumanu. Pâhono atu ra vau e no roto mai i te viivii taèro-âtōmī. Ua mâtai-tai au i te hoê hohoà patahia i te fenua Tâpôné. I muri aè i te mau tûpitaraa, hoê ã mau tâpaò-mai to te mau tamarii e to ù. »

« Hoê a ù auraa tamarii, o Kavera te iòa. I muri aè i to na àmuraa i te ià, haamataaraa ia to na ìri i te mahore. Aita o ia i faaîte noa aè mai ia ù i te paraumau, oia hoì ua taèro o ia i te ià. E parau atu vau ia òoutou e te tâatoàraa o to na tino tei àti. Te mau noa ra ia ù e ua uiuihia o ia i te tahī taime i roto i te râatio-teata. Aore roa o

ia i faaïte. Ua haamataùhia paha o ia e aore ia ua petahia. »

« Ua taèrohia vau i te ià i Moruroa. Haere atu ra vau i te fare mai, i reira, horoà mai nei te vhine tuati-mai i te mau rāau, aita rā vau i ora. I to ù hoìraa i Tahiti, ua rave au i te rāau tahiti hāmanihia i te mau rāau tupu. Ìte aè ra vau i te hoë taâeraa rahi i rotopū i te mau rāau farāni e te mau rāau tahiti, no te mea i muri aè i te rāau tahiti, ua âfarō roa vau. Aita te taote farāni i aniani noa aè mai, ua pāpāi noa mai o ia i te mau rāau. Te manaò nei au e pêpehûrio te reira mau taote na te Haunui. E tâhuna râtou i te paraumau o te vivii. Aita e taahia e e aha mau na to râtou manaò. »

« Eita e nehenehe e inu i te pape i ô. Ia òre anaè, e tâviriviri te ôpū. Ia veàveà anaè, titauhia e hopu i te miti. E rave rahi ia mau matahiti i muri aè te mau mâtini haamaaro pape i te tâmau-raa-hia. E horoàhia na mâtou e 6 fârii pape maitai i te mau 35 mahana atoà. »

A taa noa atu ai te mau òhipa e te pâpûraa o te mau tumu o teie mau òhipa — e e òre hoì e tià ia tâtou ia feàa inaha e manaò te reira no te tâatoàraa — te faaïte mai ra râtou i te tahi ère no te tiâturiraa i te faanahoraa rapaau-mai, e te reira i nià i te mau pū tāmatamataraa e tae noa atu i te toeà no Porinetia. Ua àere haere noa te mau àamu no te mau taata tei topa te rouru e te iri (*a hiò atoà i te âhee 3.24*). Ua ìte mata roa mâtou ia vétahî i roto i te reira mau àti. No te mea e eere mâtou i te taote, e mea rave àtâ ia fâito i te reira noa atu e mea huehue. Teie râ, tei àrfâito no te tâatoàraa, oia hoì, te mau faaitoitoraa a te mau taata mai ia mâramarama i te tahi faatûàtiraa i rotopū i te tau i orahia e râtou i nià i te mau pū tāmatamataraa, e to râtou mai e mau

TÂPURA 3.19

*E aha te taime i hiòpoâhia ai òutou e te taote,
ia òutou i òhipa i te CEP ?*

Pâhonoraar	Tâhânereraa
Hou aè a reva ai i nià i te mau pū	24
Ia ù i ora ai i ô	8
Ia ù i faaruè ai i te CEP	5
Hou aè e i te taime a ora ai au i ô	19
Hou aè, i te taime e i te hopeà no to ù oraraa i ô	38
Hou aè e i te hopeà no to ù oraraa i ô	6
Aita vau e haamanaò faahou ra	—
Âmuihia	100

māuiui, aita te reira i tāuà-noa-hia aè, e aore ia ua faarirohia ei tāpaò no te pōuri e aore ia no te tiâturi peu. I taua mau taime ra te faanahoraa a te mau anoparau farāni i te faaîteraa mai i to na hohoà teôteò roa aè e te hiò òre i te taata.

Eere te *CEA* e te *CEP* i te mea rata roa no te haaparare i te mau haamāramaramaraa no te mau poritita o te püea. Oia mau, te vai ra te hoê tomite no te aupuruora (*hygiène*) e te pârururaa, o tei tiâhia atu e te mau tià o te mau aupupu e te mau rave-òhipa, ua tuuhia râ te mau mero i raro aè i te faanahoraa o te parau-huna a te nuu. E fifi ia parau e te vai mau ra ânei te tahi poritita no te püea tei tâpaòpaò i te mau mài e tei hiòpoà i te tahi mau pupu rave-òhipa. Eita râ e òre e i vai na te reira huru poritita no te tahi mau taime e tei faarirohia ei parau-huna. Ia au i te mau tià o te faatere-raa-hau o te püea e o te pû no te mài parare, aita roa atu ia te reira, inaha hoì ua haapâpû roa mai te mau taata poritita porinetia ia mâtou e te vai nei te mau tâpaò-paòraa parau-huna no te tâatoàraa o te mau rave-òhipa, e ua riro te reira ei tâviru no te heheu i te parau-huna rahi no Moruroa. Te vai nei râ hoì te mau hiòpoàraa mài, hou e i muri aè i te tau haaraa a te mau rave-òhipa.

Fâtata te tâatoàraa o te mau rave-òhipa (94 %) tei ô i roto i te reira huru hiòpoà-raa taote. Te faaîte mai ra te tâpura 3.19 e 87 % anaè mau rave-òhipa tei hiòpoàhia hou to râtou taeraa i nià i te pû, âreà 65 % tei hiòpoà-atoà-hia i te taime òhiparaa i te *CEP*. Mea huru maere e e 49 % anaè mau rave-òhipa i hiòpoàhia i muri aè i to râtou oraraa i nià i te mau pû.

Te faaîte mai nei te tâpura 3.20 e i hea te mau rave-òhipa e hiòpoàhia ai. Te hoê pae rahi o nâ 83 % mau rave-òhipa tei haamanaò e i tâpeà na te pû rapaaura mai i ta râtou mau parau taote.

TAPURA 3.20

Te pû rapaaura/te piha-òhipa i reira te hiòpoà-raa-hia te mau rave-òhipa

Pû rapaaura/piha-òhipa	Tahânereraa*
Pû rapaaura a te nuu no te òhipa (Taaone/Jean-Prince)	57
Piha-òhipa taote no te òhipa a te <i>CEA</i> (Mâhina)	6
Fare mài no Moruroa	53
Fare mài no Hao	2
Te tahi atu mau piha-òhipa	23
Âmuihia	141

*Teie mau tahânereraa, no te tâatoàraa ia o te huiraatira rave-òhipa.
Ua faaitoiohia te mau taata uiuihia ia faarahi i te mau pâhonoraa.

TĀPURA 3.21

*Ua horoàhia mai ãnei ia òutou ra
te mau parau âpī no ta òutou hiòpoàraa mātini fāito hihi taèro ?*

Pāhonoraar	Tāhānereraa*
Aita	31
E, i te tahi taime	12
E, i te mau taime atoà	6
Aita vau i tāmau aè nei i te mātini fāito taèro	34
Aita vau e taa ra e e aha te mātini fāito taèro	16
Aita vau e haamanaò faahou ra	1
Âmuihia	100

*Teie mau tāhānereraa, no te tāatoàraa ia o te mau huiraatira rave òhipa.

Aore a mātou e tātararaa no te tumu i òre ai na 26 % mau rave-òhipa i hiòpoàhia nā roto i te mātini fāito hihi taèro (*spectromètre*). Eita e òre e i roto i te mau matahit 1966 e 1996 ra, i te tahi mau taime, e aita teie faahoporaa i ravehia no te mau rave-òhipa tei òre i faaruè aè nei i te mau vāhi “haìhaì” o te fifi mai te “pū ora”.

Te faaïte mai ra te titorotororaa e 47 % i rave na i te tahi mātini fāito taèro (*disomètres*), aita rātou i ìte aè nei i te mau parau âpī no te mau fāitoraa, inaha e nūmera faufaa roa hoì teie.

Noa atu e 43 % o te mau rave-òhipa tei fānaò i te hoë rapaauraia mà taaê ia rātou i òhipa no te *CEP*, aita e rave-òhipa i rapaauhia i muri aè i te hoë viivii e aore ia i muri aè i te òhiparaa nā te vāhi viiviihia. Mai tei faaïtehia atu e mātou i nià nei, 53 % o te mau rave-òhipa tei rapaauhia no te taèro-*ciguatera*. 6 % o te mau rave-òhipa tei rapaauhia no te àti òhipa.

3.21 Te viivii e te püea

E tià ia tāpaòhia e 26 % o te mau rave-òhipa tei manaò e eere to rātou püea i te mea maitai. Ua hau i te 1/4 o teie mau taata tei parau e ua faatupu to rātou oraraa i te *CEP* i te mau hopeàraa ìno i nià i to rātou püea i teie mahana. I rotopū i te mau rave-òhipa i haa nā te mau vāhi viiviihia ia rātou i ora i nià i te mau pū, mea huru teitei rii aè te tāhānereraa. 24 % aore ãnei e manaò, e aore ãnei e taa ra e ua faatupu ãnei to rātou oraraa i te *CEP* i te mau hopeàraa ìno i muri aè.

Mea faufaa rā hoì ia tāpaò e, te faaïte mai ra te hoë heheuraa no te mau hiòraa a te mau rave-òhipa no te tahi faatùàtiraa i rotopū i te mau tāmatamataraa âtōmī e te püea, i te mau taaêraa e rave rahi : ua riro te püea ei fifi taata tātaítahi, inaha te

peàpeà nei te mau rave-òhipa, aita ânei ta rātou tau òhiparaa i nià i te mau pū tāmatamataraa, i haafifi i to rātou iho pūea. Ua faarirohia te pūea ei fifi ùtuafare, inaha te manaò nei te mau rave-òhipa e to rātou mau ùtuafare e, eita e ôre e te vai nei te tūatiraa i rotopū i te hoê mero o te ùtuafare i òhipa na i nià i te mau pū tāmatamataraa, e te pūea o te ùtuafare no teie mahana e aore ia no a nanahi. Ua hiòhia te pūea ei uiui-raa totiare, e te vai nei te tahi manaðonaðraa âano atu ā ia faaau-anaè-hia i te mau hopeàraa ìno ne to nūnaa porinetia tei faatupuhia na e e faatupuhia atu ā e te mau tāmatamataraa âtōmī.

Oia hoì, i nià aè i te mau haapeàpeàraa a te mau rave-òhipa e rave rahi no to rātou iho pūea, te vai nei te mau feàa e te mau haapeàpeàraa no te huru o te pūea i teie mahana e to a nanahi o te mau ùtuafare e te nūnaa porinetia i roto i to na tāatoàraa.

7,4 % o te mau rave-òhipa uiuihia tei faaite e te vai nei ta rātou mau tamarii i roohia e te huma tino, e 2,4 % tei humahia te feruriraa. Mea rave àtā i te tuatāpapa i teie mau nūmera, no te mea aore hoê iti noa aè tātararaa taote tumutahi (*universel*) no te parau ra “huma” i faaòhipahia aè nei. Te manaò nei mātou e te faaitoito mai ra teie nūmera i te mau pâimira hohonu atu ā, inaha hoì i Porinetia, ua aère roa te mau riàriàraa i mua i te ûanaraa o te mau maruaraa tamarii e te mau tamarii huma.

Ua uiui mātou i te mau rave-òhipa tahito i nià i te huru o to rātou pūea e to to rātou mau ùtuafare, e i te pae ihoà ra no te māriri-àitaata. 2 % o teie mau taata tei fāi e i rapaauhia na rātou e aore ia te rapaauhia nei no te tahi māriri-àitaata taaê. Ua noaa mai ia mātou te tahi nūmera tūea (e 2 % atoà) no te mau tamarii a te mau rave-òhipa tahito o te mau pū. E tià rā hoì ia parauhia e eere atoà teie nūmera i te mea pātuutu maitaì, no te mea ua rau haere te mau tātararaa no teie uiuiraa. Inaha, te

TĀPURA 3.22

*Te vāhi òhiparaa e te hiòraa i to na pūea**

Ua òhipa ânei òoutou nā te mau vāhi viivii ?	Te manaò ra ânei òoutou e ua faatupu to òoutou oraraa i te CEP i te mau hopeàraa ìno i nià i to òoutou pūea ?							
	E			Aita			Âmuihia te rēni	
	Tamau	% rēni	% ânai	Tamau	% rēni	% ânai	Tamau	%
E	76	56	51	73	27	49	149	100
Aita	60	44	23	201	73	77	261	100
Âmuihia te ânai	136	100		274	100		410	*

* Te vai ra te tūatiraa rahi i rotopū i te hiòraa i to na pūea e to te hoê rave-òhipa haaraa e aore ia aita nā te mau vāhi viivii.

faaōhipahia nei te parau tahiti ra māriri-àitaata no te mau maì e rave rahi. Ua matara roa mai te reira i muri aè i te hiòpoà-raa-hia te tahi mau tamarii.

E tià atoà rā ia tāpāohia e aita te mau rave-ōhipa i pohepohe na e aore ia tei tāpeàhia i te fare maì, i faaōhia mai i roto i teie tītorotororaa, e aita paha te mau taata maì i faaarahia e to rātou mau taote e e riro rātou i te roohia e te māriri-àitaata.

3.22 Nā hea te àti e parare ai ?

Ia àparau-anaè-hia no te tahi purararaa o te viivii e riro i te tupu mai, to te mātāmua ra, to teie mahana, e aore ia to te tau e fā mai nei, teie te mau faataaraa a te feiā uiuihia :

- *Te hoê purara-âfaro-raa o te viivii nā roto i te mau motu.* Mea rahi te taata uiuihia e manaò nei e te mau àti o nā motu no Moruroa e Fañataufa ta te mau tāmatamataraa âtōmī i faatupu — nā roto i te mau âfâfâ e te mau pararî — e horoà mai te reira i te tahi mahana i te hoê viivii o te aohâati nā roto i te mau māïraa mataì e aore ia papepape. Te manaò nei te rahiraa o te mau rave-ōhipa e tei raro aè noa à te àti i te mau tairoto no Moruroa e Fañataufa, e te haapâpû atoà mai ra e aita e mauraapâpû to te papa-fenua. Te manaò no te pâpû-ôre-raa o te mauraao te papa-fenua, eere noa ia e no roto mai i te faaō-raa-hia te reira mau feruriraa i roto i te tâuàparauraa huiraatira e te tuatâpaparaaa Cousteau e ta te vētahi atu mau àivânaa (*a hiò i te pene 7 no te tahi heheuraa o taua mau tuatâpapararaa ra*), no roto atoà mai rā i te ité-rraa te mau rave-ōhipa iho e rave rahi i te ûâna-mâïte-raa o te mau pararî e te mau âfâfâ âano i Moruroa i muri aè i te mau tāmatamataraa.

Aita te àti i tanu-noa-hia. Ua noaa mai ia mātou te mau faaïteraa e rave rahi a te mau rave-ōhipa tei mataù ia hopoi te hoê mataì-rorofâi, i te hoê mahana, i te huàrepo taéro-âtōmī i nià roa i te mau Motu Totaiete.

- *Te hoê parare-tâàoào-raa o te viivii nā roto i te mau taata, te mau râau tupu e aore ia te mau ânimara.* Ua paraparau mātou e te tahi mau rave-ōhipa i mataù na i te haavivii i te mau mero o to rātou ùtuafare nā roto i te ora-âmui-raa i roto i te hoê à fare (te tahi haaviviiraa nā te vaitâravaraa) e aore ia nā roto i te viivii o to rātou tâtea (te hoê haaviviiraa nā te vaitiàraa).

I ta mātou hiòraa, te haapâpû mai ra teie mau nûmera, e ia au i te manaò no te rahiraa o te mau rave-ōhipa, e e tupu mai à te àti nā roto i te mau māïraa a muri aè, a huna-noa-hia atu ai te reira àti i roto i te tau e fā mai nei ; e manaò teie tei turuhia e te mau àivânaa tiàmâ e rave rahi.

Taaê noa atu ai te manaò o te mau rave-ōhipa no nià i te mauraao te aore ia no te parareraa o te viivii, ua haafânau mai te hirihirinaì (*soupçon*) no te mau hopeàraa ino ta te ôhipa tāmatamataraa âtōmī e riro i te faatupu i nià i te ùtuafare e te mau uì no

muri mai, i te manaò pāhapa (*culpabilité*) i roto i te mau rave-òhipa tahito. Teie te tātararaa a Philippe rāua o Gaspar, e nā rave-òhipa teie i òhipa i nià i te mau pū no te hoê maororaa 10 matahiti :

Philippe : « *I òhipa na vau i Hao, i Fajataufa e i Moruroa. Ua hau i te 17 matahiti to ù oraraa i ô, e no reira e tià ia ù ia parau e mea ôhie roa : ua hāmani mātou i te hoë paura âtōmī no te haapohe i te taata, rahi atu ā ta na e haapohe, rahi atoâ atu ia te maitai. Oia mau, aita te mau tāmatamataraa i haapohe i te taata, eere rā te vāhi i te mea mā. A àpo mai ia au i tei parauhia atu : eere i te mea mā ! Nā hea rātou e tià ai e tāmā i teie mau motu ? E manuia ānei rātou ? E maìhia ānei rā hoì mātou i muri aè i te 10 e aore ia i te 20 matahiti mai te mau taata no Nagasaki ? E tià ānei ia mātou ia tiâturi i te mau Farāni ? Oia, oia, ua haavare mau ā rātou ia mātou i te parauraai mai e aore e fifi. Aita aè nei rātou i parau mai ia mātou e e aha tē tupu mai. E haamau rātou i te manaò e feiā maau mātou. Faaroo vau i te parau-raa-hia e e riro o Moruroa i te viivihia i roto i te 6 e aore ia te 20 tauatini matahiti. E fifi teie no mātou. Te haapeàpeà nei mātou, haapeàpeà no te püea o ta mātou mau tamarii. Mea huru ê ānei ? Te ani nei au ia ôutou : mea huru ê ānei ia haapeàpeà ? E tià ia ù ia parau e : “Tiâvaru anaè i te tāatoàraa o te mau Farāni.” O ta rātou paha ia e hinaaro nei i teie nei : o te vâihoraa mai ia mātou i roto i teie utuâ. Aita, aita, e tuhaa ta rātou no to mātou püea. Eiaha e fifi mai i teie manaò no ôutou, mai teie rā ta ù e ite ra i teie mau òhipa.*

Te taata-pâimi : *Oia, eere rā hoì au i te Farâni.*

Philippe : *Aita e peàpeà. »*

Ia paraparau-anaè-hia no te mau fifi o te viivii e riro i te tupu mai i nià i te püea, e faahiti mai te rahiraa o te mau taata uiuihia i te mau tupuraa rau o te māriri-àitaata (te māriri-àitaata ihoā rā o te mai-àrapoà e te māriri-àitaata o te toto, e te māriri-àitaata atoâ o te māhâhâ) e tae noa atu i te “maëro” (*a hiò i te pene 7*) e te mau tauiuiraa iho-tupuna (*génétique*). Mea rahi te rave-òhipa tei tâpao e e riro te viivii i te faatupu mai i te mau fifi tei òre â i itehia. No Peter, te hoë rave-òhipa tahito e mero no te aupupu USATP :

« *Te parau nei te taata e mea rahi aè te mau huma i to tâtou nei tau, peneiaè paha e ua ôtaa noa i ô nei i Tahiti nei. Te parau nei te tahi mau anoparau e mauraau pâpû to teie tuhaa fenua ia au i te hiòraa papa-fenua (géologique). Ua māriri-àitaata-hia to ù taoète vahine i te mai-àrapoà, no roto mai ānei hoì ia i te paura ? Aore au i ite. Parauhia mai mātou e mea rahi aè te taëro-âtōmī i te fenua Peretâne. Mea rahi roa mau hoì te mau pû haamâramaramaraa, e mai te mea ra e te titotito nei te mau tuatâpaparaa. Ia tae anaè rā i nià i te haamâramaramaraa o te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī, e pâinu hânoa ia nâ roto i te pota. »*

3.23 Te oraraa i te òhipa tano ôre

Te òhiparaa i te CEP a pātoì noa atoà ai i te mau tāmatamataraa âtōmī : i to tātou ànotau, ua rau ta te mau rave-òhipa mau huru faatanotanoraa i teie òhipa tano ôre i roto i to rātou oraraa. Mea rahi te rave-òhipa tei inoïno i te CEP, e ia anि-anaë-hia rātou e aha te auraa [o te CEP ; H.S.] no rātou, no to rātou mau ùtuafare e no te totaie-te porinetia, mea rahi tei horoà mai i te mau hiòraa maitai e tae noa atu i te mea ino (a hiò atoà i te tāpura 3.23).

Ua tāmata vētahi mau rave-òhipa i te faaù i te òhipa tano ôre i faahithihia atu na nià nei, mā te faaohipa i te tahì rāveà haamaau e aore ia pātoitoi ; no vētahi ê atu, aore roa ia e fifi. Ua fārii vētahi e a ìte noa atu ã rātou e mea ataata te mau tāmatamataraa âtōmī, mea hāìriìri e aore ia mea faufaa ôre roa, e mea faufaa aè rā no rātou ia noaa te oraraa maitai. Ua pari vētaìtahi o te mau taata uuihia e ua hoo te hau farāni i te nūnaa porinetia mā te horoà i te mau “momona” nā roto i te mau moni-òhipa rarahi e te mau moni tauturu taaê. Te onoono nei vētahi e i mua na, eere i te mea matara roa te haamāramaramaraa i nià i te mau hopeàraa ino o te mau tāmatamataraa âtōmī e riro i te tupu mai. E au ra i roto i ta mātou hiòraa, mea rahi te rave-òhipa e ora nei i roto i te manaò pāhapa. No reira ua tāmata o Patrick, tei òhipa na e rave rahi matahitì i te paèpaè-houraa, i te tātara mai ia mātou te tumu i tāmau noa ai o ia i te òhipa no te te CEP i muri aè i te tauiraa te manaò no nià i te mau tāmatamataraa âtōmī.

Patrick : « *E 2 nā paèpaè-houraa e vai nei, o BFM e o Tila, e e 8 pupu Forex (e mau taiete nainai) ; e 8 taata i te pupu e e 4 pupu nā nià i te paèpaè. 1 pupu (nā nià i te paèpaè) tē òhipa mai te 12 i te pō e tae atu i te 12 i te avatea, e 1 mai te 12 i te avatea e tae atu i te 12 i te pō ; 12 hora, e mea teimaha. E 3 hepetoma i muri aè, e taui mātou i te mau pupu. E 6 hepetoma i muri aè, e 4 pupu tē monohia e 4 pupu ê atu. E faahoïhia mai ia mātou i Tahiti. I te taeraa ihoā i ô, ta mātou òhipa mātā-mua, o te taèroraa ia. Hou a faaruè atu ai i Moruroa, ua faaineine mātou i te mau mea atoà : nā mua i Biblos, oia te hoë fare âreareareaa. A tahi, a piti, a toru atu mōhina whisky irerane (irländais). I te rahiraa o te taime, e inu âmui na mātou, no te haamoë noa ia Moruroa. Tahiti, o to mātou ia parataito. E mau hoa mātou. Te ìte ra òutou, e riarià mātou i te paura, e mea ataata ta mātou òhipa, e tià rā ia ù ia parau atu ia òutou e mea au roa te oraraa e te moni. Ua ìte roa vau ia ù i te oraraa, te òraa i roto i te hoë ôpuaraa rarahi e te faufaa rahi. E noaa ta mātou moni no te mau mea atoà : te tauturu taaê no te tere, te tauturu taaê no te vāhi òhiparaa, te tauturu taaê no te ãtearaa, te tauturu taaê no te huà-repo, te tauturu taaê no te teitei, te tauturu taaê i te hopeàraa òhipa, te tauturu taaê no te tere, te tauturu taaê no te pānie, te tauturu taaê no te haapaò-maitai-raa, te tauturu taaê i te hopeà matahitì, te moni no Papeete, etv. I muri aè i te tahi nau matahitì, eita e noaa faahou i te*

TĀPURA 3.23

E te auraa o te CEP no ôutou, no to ôutou ûtuafare e no te totaiete porinetia ?

Pāhonoraa	Tāhānereraa*
<i>Te mau horoàraa manaò maitai :</i>	
Te hoë faaineineraa tōrōà maitai àè	1
Te hoë ìmira moni	27
Te hoë tōrōà e/e aore ia te hoë òhipa taaê	7
Te afata moni no te ûtuafare	46
Te moni haaputu no te hoo i te hoë fare e/aore ia te hoë pereò	11
Mea rahi te òaòa e te mau auhoaraa	10
Te hoë huru oraraa taaê	10
Te manuiaraa faanavairaa faufaa	2
Te hoë taururua i te oraraa hau nā te ao nei e te aumanahune	2
Te haapäutuuturua i te tiàraa farâni	2
Te mau tâàmuraa maitai àè e o Farâni	1
Te neheneheraa e revareva	2
Te mau rapaauraau aupuruora maitai àè	13
Te mau faanahoraa maitai àè no te mau fenua	2
<i>Te mau horoàraa manaò ino :</i>	
Te ûànaraa o te ciguatera	23
Te mau mai i roto i to mâtou mau fêtii	7
Te ûànaraa o te mau mai mäririri-àitaata, te mau taata huma, e te maruaraa tamarii, etv.	5
Te mau tauiuiraa o te nätura nā roto i te mau tâmatamataraa	48
Te mau tauiuiraa ahuarai nā roto i te mau tâmatamataraa	13
Te manaòraa e te haafaufaa-òre-hia mai ra	14
Te âtea-ê-raa, te faataaâraa e/aore ia te tahî atu mau fifi ûtuafare	6
Te haamataù-raa-hia e te hau òre i niâ i te òhiparaa	2
Te inuraa àva, te mau râau taèro e te taiataraa	1
<i>Te mau horoàraa manaò maitai e/aore ia ino :</i>	
Te tahî atu mau faanahoraa mää	2
Te tahî atu mau horoàraa manaò	21

* E mau tâhânereraa teie no te tâatoàraa o te huiraatira o te mau rave-òhipa. Ua faaitoitohia te mau taata uiuihia ia faarahi i te mau pâhonoraa.

ite e te vai nei te hoê oraraa i râpae aè ia Moruroa. I te tahi mau taime, e au ihoâ e tei te fare ; e mea huru rahi te mau taata mâtuita. Ua au roa mâtou i te oraraa farâni. I muri aè ia Tchernobyl to ù haamata-mau-raa i te feàa, e no teie roa nei, i ô nei i Ua Pou, to ù hiroàroàraa e te vai nei ihoâ te hoê oraraa i muri aè i te paura. Te ite ra ôutou, i te haamataraa, ua nâ te ôuma mai o Moruroa, i teie nei râ e ua ruhi-ruhiâ mâtou, te nâ roto mai nei ia o na i te upoo. I teie nei, te uiui nei mâtou mâtou iho e : e aha te viivii ? E viivii-faahou-hia ra ânei au ? Nâ roto ia Tchernobyl, ua pâpû roa e tiâ atoâ i te viivii ia râtere, mai Rûtia i Farâni. Eita o na e mau noa mai tei manaòhia e tâtou. O ta râtou ia i faatiâturi ia mâtou, oia hoì e mau noa te viivii, e e noaa hoì ia tînai. Ia ruhiruhiâ anaè te taata, i reira e feruri ai. I te vai-âpi-rraa ra, mea ora noa i terâ e i terâ mahana. Te taa ra ia ôutou i teie nei, te tumu i pâtoâi ai au ia Chriac. »

Nau mahana hou teie fârereiraa, ua horoâ mai o Patrick i te tahi mau manaò fau-
faa e faâite mai ra e e mai te mea ra e, i teie nei, ua taui te hiòraa a te mau rave-òhipa
i ta râtou òhipa, i te mau fifi i faaruruhiâ e râtou, e i te mau hopeàraa e riro i te tupu
mai nâ roto i te òhiparaa i niâ i te mau pû. Patrick :

*« Mea teimaha e mea ataata te oraraa i niâ i te paëpaë-houraa. I to ù râ haere-
raa i Moruroa, aita vau i ite e to ù hopeàraa, o te òhiòhiraia ia i te mau tâpû taoâ
taero-âtômî. Aita te reira i puta aè nei i roto i te parau-faaau. No reira i teie nei, e
ite atu ôutou i te mau taata ãro rahi roa aè i rotopû i te feiâ i haa na i niâ i te paë-
paë-houraa. Ua ite roa te reira mau rave-òhipa i te âti, e ua ite mâtou e ua tâvirihia
mâtou. I te tahi taime aè nei, ua viiviihia vau. Ua parau mai râtou ia ù : “E hahu
mâtou i to ôutou upoo no te tâtara i te viivii.” Teie râ ta ù i parau : “Aita, mea au
na ù to ù rouru.” Faaoti aè ra râtou e horohoroi i te reira. E toru aè taime te horo-
horoi-rraa-hia e râtou hou te viivii i matara ai. I òhipa na vau no Forex, e i roto i ta
mâtou taiete, e Farâni to mâtou mau fatu-òhipa, e na mâtou ia e rave i te òhipa
repo, te òhipa ataata. Oia mau, e tiâ ia ôutou i te ui mai e : no te aha ðe i ðre ai i
faaruë ? O te reira mau ã te fifi, e e fârii-mâite-noa-hia te reira mau mea : te òhipa,
te âti, te ãtea-ê-raa. E riro mai te reira ei oraraa no ôutou, e i muri aè e ô roa mai
te reira i roto i te oraraa. Mea maitâ te moni-òhipa, e tâmau noa râ te mau hoa, e e
feruri noa ðe i ta ðe vahine. No teie nei noa vau i te haamataraa i te uiui ia ù iho : e
aha ta ù i rave ? Ua hoona ânei te taime ? Te fifi râ ânei to ù ûtuafare i teie nei ?
Eita roa atu râtou e parau noa aè mai ia mâtou, e mea ataata ânei ta mâtou òhipa.
Aita ã o Hiroshima i hope atu ra, aita atoâ i muri aè i teie mau matahitia atoâ. E o
Moruroa ? E rave rahi to mâtou feàa, no reira e tano mâtou e paraparau, mai
mâtou e rave nei i teie nei. »*

Ia ui-anaè-hia râtou e mea hau aè ânei e huri i te àpi e eiaha ia paraparau faahou i
te mau tâmatamataraa e to râtou mau hopeàraa e riro i te tupu mai, inaha ua hope te

reira i teie nei, 92 % o te mau rave-ōhipa tei pāhono mai e mea faufaa mau ā, e mea tano hoī ia tāmau ā i te tāuā i te reira.

I te ui-raa-hia te mau rave-ōhipa e e aha te mau auraa o te ōhipa tāmatamataraa âtōmī no rātou, no to rātou ûtuafare e no te totaiete porinetia tāatoà, ua horoà mai te rahiraa o te mau taata uiuihia i te mau pāhonora “maitaì” e te mea “ino”. Mea rahi te rave-ōhipa tei tāpaò e ua horoà te *CEP* te moni-ōhipa e te pārururaa faufaa na rātou, e ua haapāpū atoà rātou e ua faatupu te mau tāmatamataraa i te mau fifi i nià i te nātura e te ahuaraì (*climatique*) e tae noa atu i te ûanaraa o te *ciguatera*. Te pae iti o te mau taata uiuihia tei faahiti i te tahī mau māì ê atu, te tahī atu mau fifi ê atu i nià i te pūea.

Ua rau te huru haamātauraa a te mau Porinetia e te mau Farāni no teie ōhipa tano òre i roto i te fānaòraa i te mau pae maitaì o te *CEP* e te hoê manaò ahoaho i mua i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa. Mai ta tātou i hiò mai na, hoê pae rahi o te mau Porinetia tei pātoì na i te mau tāmatamataraa, hou ihoā te mau tūpitaraa hopeà (7 % anaè tei fārii na). Te ōhiparaa i te *CEP*, ua riro ia no rātou ei rāvēà no te patura i te oraraa, eihā rā i roto i te manaò e aita rātou i ìte i te hopeàraa o te reira ōhipa. Ua huru-ê-hia mātou, inaha e rave rahi o te feiā uiuihia tei òre i ìte i te tano-òre-raa rahi i roto i ta rātou tururaa i te tahī ōhipa o ta rātou iho i fārii e eere i te mea tano, te tahī mea tei huritua roa i te mau ôpuaraa atua. Te tumu, o to rātou ia ìte-òre-raa ia rātou i roto i teie taiete âano e te mau faufaa i faatupuhia mai. E ìtehia te reira i roto i te mau nûmera hāìhāì i noaa mai no te mau pāhonora manaò faatietie a te tāpura 3.23. Mea iti roa o rātou e manaò nei ua riro na te *CEP* ei tautururaa i te hau o te ao e te aumanahune (*démocratie*), i te haapātuuturaa i te tiàraa farāni e aore ia i te mau tūàtiâtiraa maitai roa aè atu e to Farāni. I te tahī aè pae, hoê tāhānereraa faufaa (14 %) tei ìte i te faufaa òre i mua i te *CEP*. Na te reira e haapāpū mai ra i te manaò ra e mea faahepohia te *CEP* i nià ia rātou. E taiete èê te reira, e aita rātou e ìte ra ia rātou i roto.

Mea taaê rā no te mau Farāni. Mai tei faaîtehia mai e te hoê o rātou :

« *Mea ôhie ia pātoi i te mau tāmatamataraa ia au i te hoê hiòraa firotôfo* (philosophique). *I te tahī pae, na te reira i tauturu maitaì ia ù i te patura i to ù oraraa. Aore a ù e moni i Farāni hou to ù ôraa i te CEA. Mea rahi te ōhipa topatari i ravehia e au. Maoti te CEP i pee ai ta ù mau tārahu, i naho ai to ù ûtuafare. No ù nei, e mea vaharua (hypocrite) te Ètârétia Èvaneria i to na aniraa i te mau taata ia taahi no te pātoi i te mau tāmatamataraa hopeà. Mea ôhie roa ia àro i te taime mau e te hope atu ra te reira. Inaha hoī, aore rātou i hāmama i te vaha i te mau matahiti i mairi e i fānaò na rātou i te mau moni-tauturu. No ù nei, te faahapa ra ia vau i ta ù mau faaoitiraa no mua na no te taahi nā roto i te mau aroā. Peneiaè e mea maitaì ihoā, peneiaè e mea ino, ua faaō rā vau ia ù i roto.* »

Te manaò nei teie ā Farāni e na te peretiteni Mitterrand te hopoià o te mau âehuehuraa i tupu i muri aè i te mau tāmatamataraa hopeà. Mai ta na e parau ra :

« Aita o Mitterrand i itoito i te tāpeà roa i te mau tāmatamataraa. Faaraa iho r ia i te hoê faataimeraa. Te auraa ra, te faaîteraa ia i mua i to te ao nei e ua hape o Farāni, a haamatara noa ai te manaò no te rave-faahou-raa i te mau tāmatamataraa. Eita e tià ia rave i te pata e te moni hoì o te pata. »

A tirâ noa atu, ua riro noa na ihoâ te paura no te mau Porinetia ei òhipa farāni. Aita te mau Porinetia i uiuihia e mâtou, i manaò e ua faahepohia râtou no te pâruru i teie òhipa.

3.24 E haamoè ânei e aore ia eiaha ?

Ua ani mâtou i te mau rave-òhipa tahito e, mea faufaa ânei no râtou, ia tâmau à i te paraparau i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa e riro i te tupu mai i nià i te püea e te tupu-maitaià-raa o te mau tûtuafare porineta e te totaiete tâatoà, e aore ia e tano ânei e tanu roa i teie uiuira. No te 83,2 %, e mea faufaa ia tâmau à i te mau paraparaura, âreà 10,9 % tei manaò e ua navaì maitaià te paraura no teie tumuparau.

Hoê tâhânereraa teitei roa atu à (91,3 %) tei pâhono e e tano ia ravehia te hoê pâimira taote/mai parare no nià i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtômî i nià i te püea. Mea faufaa teie nûmera, no te mea te faaîte mai ra e te mau taata iho tei rohirohi i te tâuàparaura huiraatira, te faariro ra ia râtou e e tuhaha ta te mau huimana farâni no te haamâramaramaraa i teie parau. 77 % o te tâatoà-raa o te mau rave-òhipa uiuihia, tei ineine i te pâturu i teie huru pâimira. Ua faanahohia hoê tâpura no te mau iòa, te mau nohoraa e te mau nûmera niuniu o taua mau rave-òhipa ra.

3.25 Nâ faaîteraa e piti

Te vauvau atu nei mâtou i muri nei e 2 nâ faaîteraa : e tahi na te hoê rave-òhipa tahito o te mau pû, e e tahi na te hoê rave-òhipa tahito o te meteô. Mea faufaa teie nâ faatiàraa parau e 2 no te mea te tauturu mai ra no te fâito i te hauriàrià no te faa-rururaa i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtômî. Te faaîte noa atoà mai ra à te reira i te mau ôtià o te tauturu a te CEP nâ roto i te mau rave-òhipa i faaruru na i te reira mau huru òhipa i orahia na. Te tûrama atoà mai ra te reira i te tapu e âuahâàti ra i teie uiuira e e itehia ra i roto i te taupupûraa o te rave-òhipa no te tâuàparau e to râtou mau hoa.

Te faaīteraa a te hoē rave-ōhipa tahito i nià i te mau pū i viiviihia :

« 13 o ù matahiti i to ù haamataraa i te rave i te ōhipa. Te haere haapiiraa noa ra vau. Fārerei atu ra to ù metua vahine i te faatere o te fare haapiiraa no te parau ia na e īriti mai ia ù i te haapiiraa ia haere au e ōhipa e e īmi i te tahi maa moni na te ūtuafare. Noaa mai nei ta ù ōhipa i Māhina, i reira, e 2 matahiti to ù ōhiparaa. E i muri aè, hope aè nei te tāpura ōhipa e ôre atu ra ta ù ōhipa. Noaa mai nei ta ù ōhipa i Taravao. 17 to ù matahiti i te reira tau. Faarooroo aè ra hoì au e te tihepu-haere-hia ra te mau taata no te haere i Moruroa. Tāpaò atu ra vau i to ù iōa i Taaone no te reira huru ōhipa, aita rā vau i mātihia, no te mea e mea âpī roa vau. Hoì faahou atu ra vau i Taravao. 18 o ù matahiti i te fārereiraa mai e te aniraa mai te hoē hoa ia tāpaò māua toopiti atoà ra ia māua i te SMPP, e taiete taaê teie, no te haere i Moruroa. I muri aè i te tāpāðraa i te mau parau-faaâ e te noaaraa mai te parau-faatià no te tomo i roto i te mau pū, reva atu ra vau ei rave ōhipa na te SMPP i Moruroa. Ta ù tau mātāmua i ô, e 8 ia âvaè. E ani mai nei hoì to ù fatu-ōhipa ia ù no te hoē faaineieraai e tāpiri-âuri. Hau atu i te hoē moni-ōhipa maitai roa aè, e riro te reira ōhipa i te haafānāo ia ù i te hoē faafaaearaaōhipa i muri aè i te 6 o te âvaè. I te hoē poipoï tāpati, haere mai nei to ù fatu-ōhipa e hiò ia ù, e arataì atu ra ia ù i te hoē vāhi tei piihia o Denise. I nià i te èà, te ite nei au i te hoē īri-faaara e faaîte ra “Zone interdite” (vāhi ôpanihia). Faatārerehia te reira i nià i te âua niuniu taratara. Faaara mai nei to ù fatu-ōhipa e te tomo atu ra māua i roto i taua vāhi ra. I te vāhi tomoraa, te ite nei au i te hoē pupu taata e heru ra i te hoē âpoo. Ani atu ra vau i te hoê o rātou e no te aha taua âpoo ra. Pāhono mai nei o ia e no te tanu i te mau rehu âtōmī. Parauhia mai nei i muri aè e na ù e pēni i te mau patu. I muri aè i te ōhipa, faaruè atu ra māua i taua vāhi ra. E 2 âvaè te maoro o te reira ōhipa. E te tāmau-noa-hia ra ia te mau tāmata-mataraa âtōmī i te reira mau taime. Ua hiopoâhia vau e te taote e mea maitai roa, ua parau maitai mai rā te taote e ia àhu mātou i te mau àhu-pâruru e te mau pâruru-aro ia ōhipa anaè mātou i Denise. E arataì faahou atu ra to ù fatu-ōhipa ia ù i Denise. E 4 mātou taata tahiti e 1 Farāni (to ù fatu-ōhipa). Nā nià atu ra mātou i te pereò e tae atu ra i te hoē fare, e i reira fārerei atu ra mātou e 2 nā rave-ōhipa farāni o te CEA. Aore e haamāramarama to teie fare, te ite mai ra ôutou, e timā anaè. I roto e vaiihohia ai te mau rehu âtōmī faaîhia i roto i te mau tura. Ia î anaè te reira mau tura, e hâponohia ia i Farāni, e e hoì mai mātou i roto i te reira piha no te tāmā i te viivii. Tore ûteûte to to mātou mau àhu-pâruru i nià i te tua. I muri iho ia to ù faarooraa e e tāpaò faaîte te reira e e tāninahia te reira mau àhu-pâruru i muri aè i te faaohiparaa. E tomo mātou i roto i te hoē piha i reira e horoâhia mai ai te mau àhu-pâruru. Tîtauhia mātou e tuu i te tahitāpîri i nià i to mātou rima e te âvae. A taa noa atu ai te àhu-pâruru, tîtauhia mātou e ôomo e 4 piripou poto, e 3 pereue piripou taotora e te mau rimarima. I roto i te piha, te vai nei te mau īri-faaara ei faaîteraa e ôpanihia ia pata i te hohoà, e te vai atoà ra i nià i te mau papai te mau hohoà no te puā

(champignon) âtōmī. Ia oti anaè to mātou mau àhu-pāruru i te òomohia, e arataìhia mātou i roto i te hoê piha mātāmua i reira mātou e fārerei ai i te hoê Farāni e mātini taaê ta na, mai te hoê âmaa rāau, te hoê mātini haruharu. Mai to mātou atoà to na àhu. E nā roto atu mātou e 3 nā piha hou a tomo atu ai i roto i te piha hohoà ôpūpū i reira te vaihiro-raa-hia te mau rehu âtōmī. Ta mātou òhipa, o te tāmāraa ia i te piha. Ia oti anaè, e tāpiri mātou i te mau papai i te pāpie pēni. I muri aè 1 hora òhiparaa, e tai mai te pū e faaruè mātou i te piha. E nā roto atu mātou i te mau piha atoà i reira te mau Farāni e faaòhipa ai i ta rātou mau mātini haruharu nā nià i to mātou mau tino tāatoà. I roto i te mau piha tātaìtahi, e tātara mātou i te mau àhu, nā te àhu-pāruru i te haamata e vaitahaa noa atu mātou. Ia oti anaè, e nā roto mātou i te hoê aroā hou a haere atu ai e hopu i te pape. I roto i te piha hopuraa pape, te tiai mai ra te hoê Farāni e ta na mātini haruharu, e e horoàhia mai te hoê tāpū puà. Tītauhia mātou e haapau roa i te puà hou a faaruè ai i te piha hopuraa pape, aita anaè e faahephobia e hoï faahou. Ia oti te hopuraa pape, e hiòpoà-faahou-hia. I muri aè i te reira e arataìhia mātou i te fare tāmāraa i reira e horoàhia mai ai ta mātou e hinaaro. Ia oti anaè, fāriihia mātou e haamāha i te rohirohi, hou a faaruè ai i te fare. E ravehia te reira faanahoraa i te mau mahana atoà e hope noa atu te òhipa tāmā i te viivii. Te mau noa ra ia ù i te hoê taime, i te tomoraa i roto i te piha no te tāmāraa i te viivii, ua ìte au i te hoê mea huru ê i nià ia ù. Pārahi iho ra vau. Ìte aè ra vau mai te tahi mau puta pātia i nià i to ù òhure e te hūhā âvae. Paruparu roa vau e eita e tano e òhipa. Ua pii au i te hoê Farāni. Tei roto rātou i te hoê piha faataaêhia i to mātou e te hoê pāruru-hiò. Aita rā o ia i tāuà noa aè mai ia ù. Tārape atu ra vau i te hoê o to ù mau hoa tei parau mai e pii i te fatu-òhipa. Tūpāi iho ra o ia i nià i te hiò, e faaue atu ra ia arataìhia vau i rāpaeàu i te piha. Te mau maitaì ra ia ù e i te taime no te hiòpoàraa, taitaì vitiviti noa te mātini haruharu, mai te maniania o te vivī (criquet). Tāriiри iho ra te Farāni ra i te upoo. Ìriti aè ra vau i to ù àhu-pāruru no te haere i roto i te piti o te piha, e i reira, hoê à òhipa i tupu. Mai te reira atoà i roto i te 3 e te 4 o te piha. I roto i te piha hopeà, e piripou poto noa to ù e te pāruru-aro. Ia ù rā i tātara i te pāruru-aro, te hauà nei au i te hoê hauà huru ê. E au i te hauà tūtae ûrī. Hou a tomo atu ai i roto i te piha hopuraa pape, ua faaharuharu te Farāni hopeà nā nià i to ù tino tāatoà, e ua tupu faahou taaa taitai vitiviti ra. Parau mai nei o ia ia ù ia hopu haaviviti ia ù. Tomo atu ra vau i roto i te piha hopuraa pape mā te hoê âfata puà. I muri aè i te hopuraa, ua hiòpoà-faahou-hia vau. Horoà-faahou-hia mai nei te tahi âfata puà e i muri aè hiòpoà-faahou-hia atu ra vau. Maniania faahou aè ra te mātini haruharu, e mea huru taere rii rā. Arataì atu ra te Farāni ia ù i roto i te hoê piha ê atu, i reira, faauehia mai ra e tiai i to ù mau hoa e tae noa mai ai rātou no te tāmāa. I te taime tāmāraa, i te faaruèraa mai nā Farāni i te piha, ua faaite au i to ù mau hoa i te òhipa i tupu : “Ua pārahi roa vau i roto i te piha tāmāraa i te viivii, no te mea ua ìte au i te putaputa nā nià i te òhure e nā hūhā âvae.” Haamanaò aè ra te hoê rave-òhipa e i roo-atoà-hia na o ia i

te reira. I muri aè i to na turuūraa i nià i te papai o te hoē piha, ite aè ra o ia i te hoē ahu nā nià i te tua. Te ite mai ra òutou, e rave rahi taime to ù òhiparaa i nià i taua pū ra. Mai reira, ite aè ra vau i te mau tāfetafeta ìouò i nià i te tino tāatoà, i nià ihōā rā i te òhure e nā hūhā ávae. Ua âfâfâ to ù ìri, e ua paahia. E tià ia ù ia hohore. Mea hâîrûri. Ia veàveà anaè, tītauhia vau e taotø i nià i te tîmâ. E ìmi tâmau noa vau i te hoê vâhi haumârû. Ia òre anaè, e putaputa mai, e raùrâù ia vau ia ù. Ua haere au e hiò i te hoê taote tei horoà mai i te hoê puà taaê. Aore râ e maitai i noaa mai. Te haamâ nei au. Aore au e hinaaro e hoì i Papeete. Ua ite ta ù vahine i to ù tino. Eere i te mea nehenehe ia hiò. Ua ani au ia na ia hohore i to ù ìri tua e to te òhure. I te matahiti 1984 ra, fânau mai nei ta mâua tamaiti matahiapo. I to na fânau-raa-hia, te ite nei au e mai to ù ra to na huru ìri. I te fânau-raa-hia te piti, hoê â fifi. Mea maitai roa te toru. Ua roo-atoà-hia te maharaa o te tamarii i taua àti ra. E mea hâîrûri ia hiò. Ua rapaau mâua ia na i te mau râau o te fenua. Hou te reira, ua hopoi mâua ia na i te hoê taote àravihî no te fare mai i Pâòfai i reira taù tamaiti i te faaearaa no te tahi taime. I to na ìriti-raa-hia mai, ua parau mai te taote e ua ora te mai. Hoê hepatoma i muri mai, ua ite-faahou-hia taua mau tâpao-mâi nei â.

I Moruroa, mea rahi te mea ta ù i ite. Ua tae au i nià i te pû i reira te paura e haaputuhia ai, no te rave i te tâmâraa. Ua òhipa atoà vau i nià i te mau paèpaè i nià i te miti. Te mau noa atoà ra ia ù i te tau no te mau tâmatamataraa nâ te reva, e haere na mâtou nâ nià i te vaa i nià i te mau motu piri pae. I ô, ua àma te fenua. E au i te mau rehu. Ua òhi e 2 e aore ia e 3 nâ hoa i te mau haari no te hopoi. I te tâpaeaia i Moruroa, ua haruhia te reira e te mûtoì. »

Mea hauriàrià mau ã teie àamu. E eere e teie anaè tei fârereihia e mâtou i roto i te pâimiraa. Te faaïte mai ra te reira i te mâramarama òre i faaruruhia e te mau rave-òhipa i viiviihia i muri aè i to râtou faahoi-raa-hia mai nâ te mau pû, e te òreraa râtou e tià ia parau. Te faaïte atoà mai ra e ua neneì teie mau òhipa i orahia i te mau ìravarava i roto i te tino e te àau o te mau rave-òhipa, o to râtou mau ùtuafare e ta râtou mau huawai. Te oraora nei ã teie mau ìravarava i roto i te àau porinetia âmui e haamanaò mai nei i te mau huru rave-ìno-raa-hia e ôpae-raa-hia te mau àitoa (*vic-times*) o te taëro-âtômî, râtou mau hoì tei riro ei mau tâpao no te faaûraa i teie haamataùraa moëmoë, ite-òre-hia e hauà òre hoì.

Ua orahia na teie huru faaûraa hauriàrià i te taëro-âtômî e te hoê rave-òhipa tahito no te hoê pû mitoraa-meteo i roto i te hoê o te mau motu no Tuamotu. Nau matahiti i muri aè i to na faaruèraa i ta na òhipa, te faaroo nei o ia, i Tahiti, e ua pohe te tâatoàraa o to na mau hoa tahito. Ia haamata anaè o ia i te faahiti i teie parau i nià i te vâhi òhiparaa, e faarirohia o ia ei taata faahuehue e to na fatu-òhipa. Ua parauhia o ia e te haafifi nei te reira mau àamu i to na mau hoa (e taata hiðpoà reva o ia i te tau-rraa-manureva i Faaa). I te hopeàraa, ua titahihia o ia. Ua titau mai teie rave-òhipa tahito e ia faatià mâtou i to na àamu.

Àparauraau e te hoê rave-ōhipa tahito no te hoê pū mitoraa meteō

Te vai nei te hoê faanahoraa no te mau pū mitoraa meteō i haamauhia e te nuu farāni i roto i te tāatoāraa o te tuhua fenua. Ua tāuparau mātou e te hoê rave-ōhipa tahito no te pū mitoraa meteō i ōhipa na i Hereheretuē i te matahiti 1968/69 ra. Tei te ārea no Hao e Tahiti taua motu ra i te hoê ātearea 712 km ia Fanjataufa. Ua faarevahia te huiraatira no Hereheretuē i Tahiti i taua tau ra. Ua parauhia rātou e mea faufaa, te tumu, no te mau tāmatamataraa âtōmī ia. I taua tau ra, e faatārerehia na te paura i raro aè i te hoê ôpūpū no te haapaaina. Na te mau rave-ōhipa o te meteō e faataae i Moruroa te mau parau âpī no te tereraa o te mau mataì. No te reira fā, e faareva rātou i te mau ôpūpū tei pāmuhiia i te matai e tei haruharu i te mau tāpāo no te mau tereraa o te reva. Aore e fare pāruru-âtōmī i nià i te motu mai ia Rikitea, Tūreia, Reao e aore ia Temataŋi. I te tahi taime e tāpae mai na te hoê pahī i Moruroa, e e ravenhia na te tahi mau hiōpoāraa no te fāito i te taèero-âtōmī. Te vai nei te hoê pū pāimira a te nuu, na te mau mātini e faatere ia na, ua i rā i te mau mauhaa ōhipa. I ōhipa na o ia i ô 1 matahiti e reva atu ra i muri aè i Mātuita mā. Aita o ia i ite e e aha te maororaa to to na mau hoa ōhiparaa i ô. Te rahiraa rave-ōhipa o te pū mitoraa meteō, e 2 ia pupu 5 taata, e te tāvana hoì o te fenua. I muri aè i to na hoiraa mai nā Mātuita mai, i te matahiti 1973 ra, to na īteraa e ua pohe rātou pāatoà, peneiaeà paha no te māriri-āitaata o te toto. Fārerei atu ra o ia i te vahine a te hoê o rātou tei parau mai e ua pohe ta na tāne. I muri aè, ua uiui na o ia no vētahi, e faaroo aè ra i te parau peàpeà no to rātou pohe. Ua uiui teie rave-ōhipa o te meteō i te parau no ta rātou pape inu, pape ua. Ua tupu te tahi tātamaïraa e te faatereraa, no te pape. Ua ani rātou e ia horoàhia mai na rātou te pape mōhina (*eau Royale*). Ua hāponahia te tahi tuhua pape i te Pū no Malardé tei parau e eere te pape i te mea mā. Titauhia rātou e hopu i te pape haaputuhia i roto i te hoê tura. Tiāturi roa o ia e te pohe o to na mau hoa, no roto mai ia i te pape inu. Aita roa aè rātou i ōpanihia e inu i te pape haari e aore ia ia àmu i te ià. E tià rā hoì ia parauhia e aore e tāmatamataraa i ravenhia i te matahiti 1969 ra.

I te matahiti 1995 ra, i muri aè i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa, ua pūhara o ia i te parau no te pohe o to na mau hoa tahito, o te tumu ia o ia i titahihia ai i ta na ōhipa hiōpoà reva i Faaa.

3.26 Taèero-âtōmī, viivii e fifi

Mai ta tātou e ite ra i roto i teie mau faaîteraa, te neneì nei te taèero-âtōmī i te hoê iravarava hohonu i roto i te mau oraraa o te mau taata tei māuiui taatahoê ānei, nā roto ānei hoì i te mau metua e aore ia i te mau hoa. Te faauru nei o na i to rātou manaò hāmani e ta rātou mau moemoeà (e aore ia mau taòto ìno). Aita o na i roto noa i te àau tātaítahi, tei roto atoà rā o na i te àau o te âmuitahiraâ àano atu ā, fārii-

hia e te tāatoàraa o tei òhipa na i nià i te mau pū tāmatamataraa. E tià rā hoì ia parauhia e noa atu te rauraa o te mau òhipa i ravehia e te mau rave-òhipa tahito, te mau tau taaê i reira rātou i te òhiparaa i nià i te mau pū e te rau-haere-raa o te mau tāpaò e faataaê nei ia rātou (taura-taata, tau òhiparaa, etv.), tei tāhoê ia rātou, hau roa atu i te mau mea atoà, o te hiroàroàraa ia i te faarururaa i te hoê fifi a iti noa atu ai ta rātou i ìte e a vai tapu noa atu ai. Ua riro te reira hiroàroà no te pae rahi ei hopoià tei titauhia ia rātou ia amo i te tāatoàraa o to rātou oraraa, e ia ôpere na te mau uì no muri mai.

E mea nā hea te mau taata ia paraparau anaè i te mau uiuira mai to te taèro-âtōmi ?

Eita te taèro-âtōmi e tià ia faahohoàhia ei taoà ìte-òre-hia o tei māramaramahia e te mau anoparau anaè, e o tei tià ia hunahia to na parau nā roto i te faaòhiparaa i te hoê reo àivānaa matara òre. Mea titauhia i te mau taata tei ìte e aore ia tei mataù i te faarururaa i te taèro-âtōmi, ia ìtea i te hoê faatūearaa i rotopū i te hoê faaoraoraraa tāàmuhiia i nià i te hunaraa e aore ia i nià te faaitiitiraa tāmau o te fifi a te mau àivānaa turu-âtōmi e te pāoaraa (*fatalisme*) e tupu mai nā roto i te faariroraa ia rātou iho ei mau àitoa (*victimes*).

Te titau ra te faahoturaa (*développement*) no a muri aè o te totaiete porinetia e te faaitiraa o te mau òhipa tano òre i faatupuhia e te âtōmi i rotopū i te mau ùtuafare, te mau faatereraa mana e te mau âmuiraa porinetia, ia ìtea te mau râveà no te oraraa i te tuhaa ta te taèro-âtōmi i vайihо mai. Pāpū maità roa e ua neneì te mau tāmatamataraa âtōmi i te hoê tāpaò pāpū i roto i te mau oraraa e te mau hiroàroà o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū e i roto i te tāatoàraa o te huiraatira, mai to te mau tià turu pāpū roa aè i te mau tāmatamataraa. Ua riro te maheuraa no te tupuraa o te faanahoraa o te mau riàriàraa e te mau ahoaho tāàmuhiia i nià i teie tuhaa, ei tuuraa piri no te tāatoàraa o te mau Porinetia e no te mau tià ihoā rā no te poritita, no te faaroo e no te fenua. Nā hea i te faanaho i te uiuira no te hopoià, mā te haamata nā roto i ta te nuu e ta te hau farāni, e nā roto atoà hoì i te mau faatereraa mana i haapāinu noa na i rotopū i te pae pātoì roa e te hoê fāriiraa i te âtōmi aore e faatitiàifaroraa, o te hoê ia fifi ê atu ā tei tià ia tāuàhia ei pūòhuraa i te mau ati i faatupuhia e te tupuraa o te taèro-âtōmi. Aita mātou e faahua nei e matara ia mātou teie fifi. Te manaò nei rā mātou e, te mau tuhaa i orahia mai e te mau àamu a te mau rave-òhipa tahito e tae noa atu i te mau râveà i faaòhipahia e rātou no te tāmarū i to rātou ahoaho i mua i te taèro-âtōmi, te horoà mai ra ia te reira i te mau tauturu no te haafaufaa i teie uiuiraia au i te hoê hiòraa âano atu ā.

Te tere i Rikitea i nià i te fenua no Mañareva

(tiurai 1996)

Una papahia teie tuatāpaparaa i nià i te hoê tere o Clément Pito e o vau iho nei (Pieter de Vries) i te taamotu no Mañareva i te âvæè tiurai 1996 ra, no te uiui i te mau taata tumu o te reira fenua i ta rātou i ora mai i te mau tāmatamataraa âtōmī. E 3 tuhaa to teie tuatāpaparaa. Nā mua roa, hoê àai e hoê tuatāpaparaa poto no te oraa o teie mahana. I muri mai, te vauvauraa ia i te tahī mau parau no ta te huiraatira i ora e te mau tāmatamataraa âtōmī e te CEP. E i te pae hopeà, hoê àparauraar no te mau hopeàraa o teie i orahia mai, ia au i ta teie mau taata e māramarama ra.

Ei haapāpūraa, i ôpuia na mātou e rave i teie tuatāpaparaa taaê i Mañareva i te taime no te piti no te tuhaa tānūmera o te titorotororaa. Aita rā te reira i tupu, te tumu, no te tahī ia mau taupupūraa : aore e pārahiraar faahou nā nià i te mau tere tāmau o Air Tahiti i Rikitea i roto i nā âvæè tetepa/âtopa.

4.1 Te àai

E rave rahi te fenua i Mañareva mā, mai ia Mañareva, Àukena, Àkamaru e o Taravai. I teie mahana, o Mañareva anaè tē faaeahia nei e te taata. Tei te hoê àtearaa 1 600 km o na ia Tahiti, o te hoê o te mau vāhi moèmoè roa aè e taata òre roa aè i te ao nei. Teie rā, nā roto i te mau pū tāmatamataraa i haamauhia i Moruroa e i Fañataufa, i te hoê àtearaa 420 e 400 km, riro aè nei te tūàtiâtiraa e to te ao no rāpaeàu e mea faufaa mau. Hou te mau tereraa manureva a matara ai, i te ômuaraa o te mau matahit 60, nā nià ia i te pahī e tae ai i nià i teie mau motu, e i Rikitea i te mau 2 âvæè atoà [Vallaux, 1994]. Mea au roa te àai o Mañareva, e mai ta tātou e ìte atu, e maitài tei noaa i te mau taata mañareva i roto i to rātou tūàtiâtiraa e te mau huimana farāni e te CEP.

Te mau faahitiraa èuropa mātāmua i te mau fenua Mañareva, tei te matahit 1797 ra ia. Fâtata e 30 matahit i muri aè, i te matahit 1825, fārii aè ra o Mañareva i te tāpena ra o Beechey no te hoê tere hiòhiò faauehia e te àtimarara

peretāne. 10 matahitī i muri aè, tāpae atu ra te hoê pahī e te mau mitionare tātorita i Mañareva. I taua tau ra, tei raro aè te mau fenua Mañareva mā i te faatereraa huiarri a te hoê ôpū e 22 uì, o Maputeoa arii te tià hopeà. I roto i te pororaa èvaneria nā te mau fenua Mañareva mā, e parau rahi to te au-òre-raa i rotopū i te mau Ètārētia tātorita e porotetani tiàhia e te Totaiete mitionare no Ronetona. I tonohia na hoì te mau mitionare i ô no te haamau i te hoê pū no te pororaa èvaneria tātorita i Pātitifa Apatoà. Te oho i noaa mai nā roto i nā perepitero mitionare rarahi ra, oia nā Metua-vārua ra o Laval e o Caret, te vai maitaì ra ia i roto i te puta tāmahana a Laval e te mau rata a Caret. Haamau iho ra rāua i te hau o te Atua i reira te mau òhipa atoà o te fenua nei e riro ai ei haaparareraa i te faaroo tātorita, e ei haapūraa no te pororaa èvaneria e ôpuahia ra i Pātitifa Apatoà. Manuia rahi to te mau mitionare tātorita i te haamauraa i te hoê faanahoraa haapaòraa ètaèta, e te reira, maoti te mau faaauraa a te hoê perepitero mana rahi e te mau mero o te ôpū fētii huiarri. Rave iho ra te mau mitionare e rave rahi mau ôpuaraa paturaaraa rarahi ei faaîteraa i te ruperupe o te faa-roo tātorita, e i roto i te reira, hoê ia fare pure e hoê fare no te mau paretenia.

Te òhipa i tupu mai nā roto i teie faanahoraa haapaòraa, o te itiraa māiuui ia o te huiraatira nā te mau fenua, e riro atu ra ei manaònàòraa na te faatereraa tātorita. Mea rahi te tātararaa no te reira : te hororaa te mau taata nā te fenua fātata, te rahui-rahia-rra-hia te mau māa ia au i te rahiraatira taata òhipa i tihepuhia no te mau paturaar, e te toparaa o te fānau nā roto i te faaō-rra-hia te mau tamahine âpī no te fare no te mau paretenia.

Tauihia mai nei te Metua-vārua Laval i Tahiti mā te ôpani-ètaèta-hia o ia eiaha ia hoì faahou i Mañareva. E tià rā hoì ia parau e, noa atu te faanahoraa faatī e haavī i faahepohia e Laval rāua o Caret, ua pāruru te mau mitionare i te huiraatira o te mau fenua Mañareva mā i mua i te taehae o te mau taata òna tei faahinaaro ihoā rā i te mau poe pārau e te mau maitaì poritita-fenua no te faatereraa farāni. I te matahitī 1881 ra, te mau fenua Mañareva mā i te riroraa ia Farāni.

Ua arato te au-òre-raa i rotopū i te Ètārētia tātorita, te mau taata òna atoà e te faatereraa farāni haamauhia i Tahiti i te mau Mañareva i roto i ta rātou huru imiraa i te mau tūàtiâtiraa i to rāpaeàu [Thomas, 1994]. Na te reira i faahiroàroà i te mau Mañareva tātorita tei ara, i te mau ôpuaraa a to Tahiti no te haapāutuutu i to na mana i nià ia Pātitifa Apatoà farāni ; haamata atoà atu ra rātou i te vaiara i mua i te mau taata teretere noa e te mau fatu-òhipa. Tāmata atu ra rātou e haamau i te mau tūàtiâtiraa âfarō e to Farāni, i rāpae aè ia i te mau faanahoraa taamotu e vai nei i Papeete. Na teie tuhāa o te àai e tauturu ia tātou ia māramarama i te huru piri-farāni o te huiraatira i te mātiraa uiuiraaraa manaò i te matahitī 1958 ra, e te fārii-maitaì-raa i te CEP. Te tauturu atoà mai ra te reira ia tātou i te māramarama i te manaò haavarehia e mauruuru òre o ta te mau Mañareva e ora nei i teie mahana i to rātou ìteraa i

te taui-raa-hia to rātou oraraa e to rātou aohāàti e te mau tāmatamataraa âtōmī, e te reira mā te nā-murimuri-hia ia i to rātou tua. I roto i te parau no teie mau tūàtiàtiraa i rotopū i to Mañareva e to Farāni, e mea faufaa ia tāpaò e, mai Tahiti, ua turu te mau fenua Mañareva mā ia de Gaulle i te matahiti 1940 ra, e ua horoà i te mau faè-hau na te nuu farāni. Ua ravehia te reira faaotiraa e te hoë haapii-tamarii no te fenua, o Francis Sanford, tei riro mai i muri aè ei taata poritita rahi.

I te pae no te faanavaìraa faufaa o te fenua, mai te taeraa mai te mau Farāni, ua riro te mau poe e te mau pārau ei mau taoà hāpono-rahi-roa-aè-hia i rāpae, e ò mai nei te taofe i te ãrea no te Tamaì mātāmua o te ao nei e te taeraa mai te *CEP*. Ua topa te tapihooraa pārau i muri aè i te Piti o te tamaì o te ao nei nā roto i te monora-a-hia o na e te poe hāmani. Òre atu ra e maerehia te faariro-raa-hia te taeraa o te *CEP*, i taua tau ra, ei òhipa maitaì. Ua faufaa-faahou-hia te faaàpu poe mai te matahiti 1975 mai ra, nā roto i te haamau-raa-hia te totaiete *Tahiti Perles* e Robert Wan, oia te hoë fatu-òhipa timitō, tei riro òiòi, i muri aè i te nahoraa mai to na aoraì faanavaìraa faufaa nā te mau fenua Mañareva mā, ei òna rahi roa e te mana rahi atoà hoì i roto ia Porinetia. Te vai nei ta te totaiete *Tahiti Perles* faanahoraa no te faaàpu poe àravahi rahi i Taku, e vai nei i te tahì aè pae o te fenua e faaòhipa nei e 250 taata, oia hoì e 50 no Mañareva. Aita rā te faaàpu poe i rave-âano-hia ; te vai ra e 30 ùtuafare faaàpu poe i teie mahana. Mai ta tātou e ìte atu i roto i teie pene, te haapeànei te huiraatira i te apiapi-roa-raa te tairoto ia Robert Wan e te mau hopeà-rraa o te mau tāmatamataraa âtōmī no te tairoto.

Hou te rave-faahou-raa-hia te faaàpu poe, e mea rau aè te faanavaìraa faufaa : eere e taofe anaè ta Mañareva, e pūhā atoà rā, e tāporo e e māa tupu. I teie mahana, fātata e aita e tapihooraa faaàpu faahou, te tumu, no te moni rahi ia o te rave-òhipa. Mea hoona aè te raveraa i te faaàpu poe e te poroiraa i te māa i Tahiti, e te faraoa iho hoì. Mai tei parauhia mai ia mātou e te hoë o te mau taata haamāramarama : « *Aita te mau taata no teie tau e ora faahou nei i te fenua. Mea māmā aè e hoo i te mau spaghetti e 1 kiro raiti i te tanu i te maniota* ». Te paraparau pinepine nei te mau Mañareva paari i te òreraa te mau uì âpī e ànaànataea faahou i te òhipa faaàpu.

Hou te faaotiraa no te rave i te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa, ua feruri māite te nuu farāni no te faatupu i te reira i te mau fenua Mañareva mā. Mea rahi te òhipa rarahi i tupu i muri aè nā roto i te taeraa te *CEP* i nià i te mau fenua Mañareva mā. Ua hāmanihia te hoë tauraa-manureva e te hoë pū mitoraa meteō. Hau roa atu, ua haamauhia te hoë pū pāmiraapapa-fenua (*géophysique*) e te hoë pū pāmiraapaa na te Pū mita o te hiòpoàraa ìhiora (*biologique*). I teie mahana, ua riro nā pare âtōmī e 2 i patuhia no te páruru i te huiraatira i te mau tōrīrī âtōmī, ei mau patu haamanaòraa i te mau tāmatamataraa. Aita i maoro aè nei, ua tupu te mau tauiuiraa rahi i muri nei : i te matahiti 1989 ra, ua haamauhia 1 tere tāpiti âvæ mai Papeete i Mañareva, e i taua

matahitia atoà ra i matara ai te rātio-teata nā roto i te ûtari (*satellite*). Mai te matahitia 1990 mai ra, te mau niuniu paraparau nā roto i te ûtari.

Fātata e aita e pātoìraa tāmatamataraa âtōmī e àrora a no te tiàmāraa e tae roa mai i te matahitia 1995 ra, a tahī, no te fāriiraa ia e te taururua a te Ètārētia tātorita i te mau òhipa i arataihia na e te mau Farāni. A pitī, nā roto i te tahī poritita faahepo e fafau, i noaa mai na i te haufenua te hoê māitira a maitaì, no roto mai i te huiraatira, i te matahitia 1958 no te papa-ture o Porinetia, tei riro ei haapāpūraa i to na māitira a i te tiàraa taata farāni. I parauhia na te huiraatira e ia māiti o ia i te tiàmāraa, e tupu mai te tahī fifi faanavaíraa faufaa, e e tītau hia o ia ia faatura i te mau Porinetia i pohepohe no Farāni i te Tamaì mātāmua e te pitī o te ao nei, e mai te peu e māiti o ia i te tiàmāraa, eita ia o ia e fānaò faahou i te mau maitaì no a muri aè. Hoê anaè ûtuafare, oia to te tiàtono, tei māiti i te tiàmāraa. Te hopeàraa, o to na ia tiàvaru-raa-hia i nià i te tahī fenua ê atu (*a muri aè e vauvauhia atu ai te hoê àparaura a e te tiàtono*).

E tià ia tāpaòhia e i Mañareva te fānau-raa-hia e 2 nā taata poritita rarahi e tei taaê te tahī i te tahī. O Francis Sanford, tei faaruè mai aita i maoro aè nei, tuiroo ei metua no te ôtōnōmī (*autonomie*) porinetia, e o Gaston Flosse, te upoo o te faatereraa haufenua no Porinetia i teie mahana. Teie rā mai te ìtehia e mātou i muri aè a ora ai mātou i ô, na te tāmūraa fētii i nià i teie nā taata e 2 i arataì roa i te mau māitira a e te mau huru poritita a te mau Mañareva.

Ei faahoperaa, e mea faufaa ia tāpaò e ua horoà te mau fenua Mañareva i to na iòa àivānaa no te *ciguatera* tei ìtehia e te taote nuu ra o R. Bagnis i te matahitia 1977, e tei mārihia i te iòa ra *Gambierdiscus Toxicus*.

4.1.1 Te tāpaeraa i Mañareva

Ua tae mātou i Rikitea i te 14 no tiurai nā nià ia *Air Tahiti*. I te tauraa-manureva, ua manaòhia o Clément Pito e e rautī rātio-teata o ia, e taata haùti-teata e e taata òri. Ua faanehenehe te mau taata no te haere i te ôroà o te reira mahana e tupu ra i te tahī roa aè pae o te pare âtōmī patuhia e te nuu farāni e te fare tūaro âpī hāmanihia e nau matahitia nā mua aè. Ua tupu te ôroà 14 no tiurai i te tāatoàraa o te hepetoma i orahia e mātou i Rikitea. Mea inu e mea òri roa te taata. Mea rahi te peàpeà i tupu no nià i te mau huimana o te fenua tei parihia e ua tāviri i te moni a te òire, te faaîte mai ra te reira i te mau âmahamaharaa o te huiraatira ia au i te mau rēni poritita e aore ia fētii. I to mātou oraraa i ô, pinepine te hōi mai te mau peàpeà no te mau moni-tauturu a te Haunui tei ravehia no te mau òhipa poritita, e te òreraa te mau taata o te pae pātoì i fānaò i te mau òhipa e te mau tauturu haufenua.

I to mātou tāpaeaia i ô, ua faaarahia mātou e e riro te mau taata huru paari i te riàrià i te paraparau ia mātou no te mataù i te mau huimana. Teie rā, aita roa mātou i ite i te riàriàraa te mau taata ia paraparau mai ia mātou. A tae hoì e, ua maere mātou inaha e mea rahi te taata i ànaànatae i te faatiatià mai i tei orahia na e rātou e te mau tāmatamataraa âtōmī. E rave rahi rā tei faaïte i te tahi mau haapeàpeàraa òi faaauhia rātou i te poritita pae pātoì e pātoì-âtōmī a faaïte noa mai ai i ta rātou mau manaònàòraa i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te aohààti, e no te püea o ta rātou mau tamarii. Ua haapapū mai vëtahi mau taata e te mau parau atoà no te mau òhipa ìno a te mau tāmatamataraa âtōmī no te huiraatira, no roto mai ia i te tāpura pātoì-faràni. Te tûàtiàti ra te mau manaò turu e aore ia pātoì i te mau tāmatamataraa âtōmī, i te tiàraa turu faràni e aore ia pātoì-faràni. E peu tumu, e eita ia e tià ia faataaêhia te àparauraia poritita e te mau ahoaho, te mau mataùraa e te mau aniraa i te haamàramaramaraa a te mau taata.

Te faaïte maitaià mai ra te tupuraa mai ta te fenua pupu pātoì-âtōmī, i teie tauiraa i mua i te mau huimana faràni. Mai tei te tahi atu mau fenua, ua taahi atoà te mau Mañareva no te pātoì i te paura, hou te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa i te matahiti 1995 ra. Mea faahiahia teie òhipa, inaha hoì e tâtorita te pae rahi o te huiraatira. Te vai nei i teie nei te hoë pae pātoì, matara rahi, poritita e pātoì-âtōmī tei turu-papū-hia i te mau mâtiraa i mairi aë nei.

A taa noa atu ai te hoë maa fifi iti tei tupu ia mātou i ora i ô, e o ta mātou e haamañaò atu a muri nei, aita mātou i haafifihia i roto i to mātou mau haafâtaraa i te huiraatira o te fenua. Teie rā, e tere na te mau mûtöì-faràni, i te tahi mau taime, e färerei i te mau taata uiuihia e mātou ei haamàharaa i to rātou hinaaro hiòpoà e no te ani ia rātou eiaha e faaò i roto i te mau òhipa pātoì-faràni.

E tià ia tâpaò-atoà-hia e aita mātou i tae i te hiò i te mau parau haaputu a te fare hau. Ua ôpanipanhia i muri mai i te mau ùputa te mau parau tânúmera e faanahoraia huiraatira e tae noa atu i te mau parau no te tuharaa o te mau faturaia miti (*concessions maritimes*). Ua parauhia mai mātou e no te tîtau i te parau-faatià no te hiò i te mau haaputuraa parau no teie mau haamàramaramaraa, titauhia ia mātou te parau-faatià pâpâihia e te “tâvana-hau”. Ia au i ta mātou aniraa i te Tomitera teitei i Tahiti, ua pâhonohia mai e na te mono-tâvana e horoà mai i te parau-faatià na mātou. Aita rā ta mātou parau-faatià i horoàhia mai e te mono-tâvana.

4.1.2 Te oraraa i teie mahana

Ua tâtarahia mai ia mātou e ua faaâmaha te poritita e te paura i te âmuitahiraa mañareva, a tahi ra ia huru òhipa a tupu ai mai teie ; e ua faaòhipahia te moni huiraatira ia au i te peu haapaò noànoà, e te tiaihia ra i te feià i mana mai ia tauturu rātou i

to rātou fētii ; e ua māiti te āfa rahiraa o te huiraatira ia Gaston Flosse no te mea ua fafau o ia ia rātou i te mau fare, etv. Te horoà ra o Victoria Lockwood (1993) i te tahī heheuraa faufaa no te mau tūàtiâtiraa i rotopū i te huiraatira iho e te mau huimana tivira no Tupuaì, motu no te taamotu Tuhaa Pae, tei tià roa, ia au i tei orahia e mātou i Mañareva, i te faatiâtia i te oraraa no teie mahana i roto i taua tuhaa ra.

« E mana rahi roa to te mau huimana tivira i nià i te fenua, no te mea tei raro aè i ta rātou faatereraa te mau hotu e tae mai ra mai roto mai i te haufenua no te mau òire iho. Te tāatoàraa o te mau piha-òhipa haufenua, oia hoì to te mau òhipa e te mau moni-òhipa, tei raro aè ia i te mau huimana fenua, òire e o te Haunui (o Farāni). Hau roa atu, te tereraa o te tāatoàraa o te mau piha-òhipa totiare, pūea, haapiiraa, te mau tāpura no te faahoturaa, te òhipa uira, te tāniuniuraa fenua, etv., tei raro aè ia i te faatereraa a teie mau huimana. Mea tano roa ia parau e, a taa noa atu ai te mau fifi fētii e ùtuafare, fātata te mau mea atoà i Tupuaì, tei raro aè ia i te mana o te haufenua » [Lockwood, 1993, àpi 77].

Te haapāpū ra o ia e « *te tāmata nei te taata tumu i te titau i te mana o te mau arataì fenua e haufenua mā te rave i te mau tūàtiâtiraa rahi taatahoê e o rātou. I to rātou pae, ua naho noa teie mau mana ia tapihoo i to rātou mana e te turu o te mau taata e to rātou mau fētii no te mau mātiraa. E tià i taua mau mana ra i te tauturu i te huiraatira, te mau taata, i te titauraia i te mau òhipa a te Haunui e te haafānaòraa ia rātou i to rātou mana tià-àrai no te tauturu ia rātou i te tāuàparau e te mau piha-òhiparaa e teimaha ra i nià i te tāatoàraa o te mau tuhaa atoà o te oraraa motu. Ua ineine roa te mau taata ia parau e eita e tià ia tià i te tauturu a te hoê rave-òhipa eere hoê ã pupu poritita e aore e auhoaraa taatahoê e o ia. Te maniania nei te mau mero o te mau pupu tei òre i mana, i te òhipa paetahiraa nee haere e te òhipa piò e vai nei i roto i te mau ôpereraa o te mau maitaì haufenua e te mau pū-òhipa »* [Lockwood, 1993, àpi 77].

Te tūàti maitaì nei teie tuatāpaparaa i te mau manianiaraa tāmau no te mau òhipa piò i Mañareva tei haapāpūhia nā roto i te mau faahuehueraa e te mau òhipa tià i faanahohia no te àro i te tāvana no teie mahana e to na mono no te tāviriraa i te mau moni a te òire.

Mai te peu aore e tāàmuraa e te mau fētii poritita e faatere ra, e iti rahi roa ia te mau pea no te fānaò i te mau tauturu e aore ia te mau òhipa a te Haunui. Ua parau mai te tahī àtevenite ia mātou : « *No ta mātou haapaòraa, aore atu ra a mātou e òhipa poritita. To na auraa ra, aore roa ia e pea to ta ù tamahine no te hoê òhipa i te fare òire. E tāàmuraa rahi to mātou e o Flosse, i ô nei rā hoì, hoê anaè ã ia tāàmuraa to te tāatoàraa. Te fifi, o te òreraa mātou e faaō i roto i te mau òhipa poritita e turu nei ia na. »*

Ua haapāpū mai to mātou taata haamāramarama e mea hue maamaa noa te moni e haamauāhia ra. Inaha, aore e uira i tāmaumauhia, aore e âuri pape e te tahi atu mau tauturu no te mau pūhaparaa òire e vai nei e aore ia no te mau pūhapa âpi, te hāmanihia nei rā te mau fare no te mau taata aore e faaitoito nei i te haaputu i te moni.

Te vai atoà ra te tahi atu faatitìàifaroraa no te mau tāpura totiare e vai nei, a fānaò noa atu ai te huiraatira, tei ravehia e te hoê faanahoraa ôpiripiri mā te faaô-ôre-hia te huiraatira. I taua taime atoà ra, aita i tāuāhia te mau ùputa âpi. No to na fātata e to na ahuarai (*climat*), ua hau ia o Mañareva ia Tahiti i te pae no te mau māa tupu e tià ia hoohia i Moruroa. Aore rā hoì e faaitoitohia nei, i nià i te fenua, te faaàpu no te tapihoo. Te poroì a te nuu farāni no te hoo e 20 tane māa tupu i te matahiti, ua taere roa, inaha i teie nei, te faaôrehia ra te *CEP*.

E 2 nā fifi rarahi i faaîtehia mai e te mau taata haamāramarama. Te fifi mātā-mua no te haapuèraa ia i te pape. Te maniania ra te mau taata, inaha, noa atu te mau fafauraa atoà e te mau haamauàraa no te reira mau ðhipa, aita te faatereraa fenua i tià i te ôpere i te pape mā na te tāatoàraa o te mau fare. E mau tura fārii pape ua ta te rahiraa o te mau fare. Ua parau-atoà-hia mai mātou e mai te haamata-raa mai te mau tāmatamatara i topa ai te fāito o te pape, riro atu ai te reira ei faara-hiraa i te mau mataù òi naeâhia te papa o te âpoopape i te tahi âfa rahi. Te tahi atoà fifi, o te inuraa àva ia. Inaha, ua parau mai te hoê o to mātou mau taata haamāramarama, e topa nei te mau taata i roto i te inuraa àva, no te mea aore e ðhipa hiroà e aore ia totiare i faanahohia e te Ètârëtia ânei, e te òire ânei.

11 fētii rarahi to te huiraatira no Mañareva, e mau iòa tâiraapapaâ to rātou tei nā-rotoroto-hia atu e te mau iòa mañareva. Ua rahi roa te taata âfa i rotopū i te mau Mañareva, e mea rahi tei tāmau ã i te mau tūàtiâtiraa e te hoê fētii i Farâni. I mutaa iho ra, ua tuhahia te huiraatira e te mau taura taata e ìtehia nei i teie mahana i roto i te mau òire. E tià ia tāpaðhia e te pararî atu ra te mau fētii rarahi nā roto i te mau fanoraa e te mau au-ôre-raa poritita.

4.1.3 Mañareva Nui

Ôre noa atu ai i ôpuhia, ua vauvau âpipiti te *CEP* i te faaâpíraa o te ðhipa poe (nā roto i te hāmaniraa i te tauraa-manureva), e ua faaâere atoà i te mau haapeâpeâ-raa rahi no to na muriatau (*venir*). Ua tae roa te reira i te faatupu i te matahiti 1994 ra i te hoê tāâtiraa tei haamau i ta na fā i nià i te pârururaa i te aohââti e te mau tià-raa mana o te mau taata faaàpu poe no te fenua iho, tââtiraa tei piihia o Mañareva Nui. Ua haapaò maitai teie tââtiraa i te èreraa o te ariari (*transparence*) a te haufenua i roto i ta na poritita no te târahuraa i te mau faturaamiti. Te àro nei o ia e ei mau Mañareva tumu anaè tē faaôhipa te tairoto, oia hoì te mau taata e e faturaamiti fenua ta

rātou no roto mai i te mau tupuna mañareva. I te matahiti 1995 ra, ua tere te hoē pupu i Papeete no te paraparau i te haufenua e vētahi atu mau tāätiraa poritita e tae noa atu ia Hiti Tau. Ua paraparau atoà teie tāätiraa e o Wan tāne no te mau faaauraa hooraa pārāu a te mau taata faaàpu poe ia na. Hau roa atu, e 2 nā taiete faaàpu poe e vai nei (*GIE : Groupement d'intérêt économique*, Âmuira o te mau Maitai Faanavaàraa faufaa), hoē na te mau taata faaàpu rarahi e hoē na te mau taata faaàpu nainàì. Te ìmi nei te mea nainàì ia maraa te hoonaraa o te mau taata faaàpu mā te faaitoito ia rātou ia faaàravilhi i roto i te mau poe maitataì e mā te ôpere i ta rātou mau ìhirave no te faaàpu.

Te paraparauhia ra te manuiaraa o Robert Wan. Noa atu e te mauruuru ra te mau taata e rave rahi i to na horoàraa i te òhipa na nā taata mañareva e 60 aè, te parihia ra e te faaòhipa nei o ia i to na mana poritita no te haafatua ia na i te tairoto (te parauhia ra e o Gaston Flosse e o na, eere ia rāua i nā taata tapihoo noa, e nā hoa rarahi roa rā). Noa atu e ua ònahia o ia i Mañareva, te ìte nei o Wan tāne e te paraparauhia ra o ia no te òreraa o ia i haamaitaì i te oraraa o te huiraatira o te fenua. Te taiā nei te mau Mañareva a ère roa rātou i te mau faufaa o te nātura, no reira i ûàna roa ai te òhipa poritita e i rahi noa mai ai te feiā e turu nei i te pae pātoì (te Tāvimi Huiraatira ihoā rā).

4.1.4 Te mau àroraar poritita

E tià ia tāpaòhia e ua faatumu roa te àroraar poritita i Mañareva, e e ìtehia te reira nā roto i te mau poritita fētii. E 3 òhipa i faaûàna i te mau âmahamaharaa poritita i nià i te fenua i nā matahiti i maìri aè nei. A tahia, i te faaoetiraa te haufenua farâni e rave faahou i te mau tāmatamataraa âtōmī, ua faaotia atoà te pae rahi o te huiraatira, òhipa tei òre à i ìtehia aè nei, e àro i te reira. Mai tei parauhia atu na, e upootiàraa faufaa rahi teie no te poritita pae pātoì i Mañareva.

A piti, ua tāmata te hoē taata tahiti (raatira tahito no te pū mitoraa mēteo iho) tei riro mai ei taata rahi no te faaàpu poe, i te faaàere i te mau pūpū (fānau âpī) i te motu no te Raŋiroa : ua ū o ia i nià i te pātoì-ûàna-raa a te mau taata faaàpu poe o te fenua, e ua tāpeà-roa-hia te tauraar-manureva e 2 hepetoma te maoro i te matahiti 1995 ei pātoiraa i te reira ôpuaraa. Ua faanaho te tāätiraa Mañareva Nui i teie tāpeàraa o te tauraar-manureva no te mataù òi faatupu mai te reira mau pūpū âpī i te mau mai âpī. Te vai atoà nei rā hoî te hoē tumu poritita i roto i te ôpuaraa a teie taata tahiti, inaha i fānaò na o ia i te hoē tuhah faturaar miti rarahi ei faahoonaraa i ta na tururaa i te poritita a Gaston Flosse. E manua rahi to teie tāpeàraa i te tauraar-manureva, e ua faaoetihia e te mau pārāu fānau âpī anaè no te mau fenua Mañareva mai, tē tuuhia atu i roto i te tairoto.

A toru, ua riro te ôpuaraa a Robert Wan no te faaō i roto i te poritita o te fenua mā te tāpaōpao i ta na mau rave-òhipa i nià i te mau tāpura mātiraa, ei tumu no te mau àehuehu e rave rahi i rotopū i te mau tià poritita pae pātoì. Ua parauhia mai mātou e ua tāpaōhia te mau rave-òhipa a Wan tāne ei mau taata tumu no Mañareva mā te tiàraa taata māti i ô nei anaè mā te òre rātou i ara. I te hopeàraa, ua parihia o Wan tāne i te faahéporaa i ta na mau rave-òhipa ia māti no te pupu a Gaston Flosse (Tāhoéraa Huiraatira) tei riro, mai tei parauhia atu na, ei hoa rahi roa no na. Ei pāhonoraa i teie ôpuaraa, faatupu iho ra te tià fenua o te pupu Tāvini Huiraatira, i te Âpooraa Rahi Fenua, i te hoê parau-pātoì tei tārimahia e nā 124 taata tumu no Mañareva. Faanaho iho ra o Wan tāne e te tāvana i te hoê faaòreraa parau-pātoì tei tārimahia e te hoê nûmera àifâito no te mau taata tumu. E tià ia tāpaōhia e e rave rahi to tei tārima i te parau-pātoì no te ôpuaraa a Wan tāne no te poritita mañareva, e mau taata ia tei haapāpū mai ia mātou e aita to rātou tiàraa e àro nei i te mau taata èê, no te àro rā i te taata ra o Wan tāne.

Te òhipa i tupu mai, o te àroraia ia te mau tià fenua o te pupu Tāvini Huiraatira ia Wan tāne, te tāvana no Mañareva e te pupu e mana ra. No te reira òhipa, ua ànaànatae te veà (*Les Nouvelles de Tahiti*) e te rātio (*Rātio Tefana*) i te faaïte i te mau poritita tano òre i tupu na i Rikitea e te mau ôpuaraa a Wan tāne no te fatu i te tairoto.

4.2 Te ora-raa-hia mai te paura

Ua fârerei mātou ia Johnny Riesin i Rikitea, e âfa marite âfa tahiti, e e taata àravihi o ia no te faaàpū tei ora i nià i te hoê tuhah no Mañareva a rave rahi aè nei matahiti. Ua tià roa ia na ia paraparau mai no te mau pâimira i ravehia i mua na i roto i te mau fenua Mañareva mā i te pae no te taèro-âtômî. E rave rahi te àivânaa no te ihioria (*biologistes*), na na e, tei haere mai i Mañareva no te hiòpao i te huru o te mau râau-tupu e te mau ânimara, e i rotopū ia rātou, hoê ia pupu taata heremani. Hau roa atu, ua tere mai hoê anoparau marite no te taèro-âtômî nā nià i te iâti nā teie vâhi, e rave atu ra i te tahî mau huàhuà taoà (*échantillons*), hopoi atu ra i to na ra fenua. Aita te fâito taèro-âtômî haruharuhi a taua mau anoparau ra i faarirohia ei haapeàpeàraa. Ua haere atoà mai te hoê pupu anoparau âtômî tâpônê e tuatâpapa. Rave atoà atu ra rātou i te mau huàhuà taoà no te repo, te pape, te mâtaria oraora e tae noa atu te mau âuri e vai nei i nià i te mau tura o te pare. Aore e peàpeà i itehia e rātou.

Mea rahi te tuatâpaparaa no te huru oraraa o te huiraatira no Mañareva i te tau o te paura. I te tau no te mau tâmatamataraa nā te reva, i ora na rātou i roto i te mau fare-maehaa e aore ia te mau pare. Te vai nei hoì hoê pare i Taku e hoê fare

maehaa i Rikitea, te taaêraa oia hoì ua patuhia te pare i te tîmâ e te âuri, âreà i te fare maehaa ra e râau noa ia. Ìte aè ra vêtahi e no te mau Farâni anaè te pare i Taku, ua parau mai râ vêtaîtahi e i fârii-atoâ-hia na te huiraatira i reira. Eere te oraraa i roto i te pare i te mea ìno roa. Mea rahi te mâa (mâa-punu), te tôtôrâ (*chocolat*) na te mau tamarii e te pataraa hohoà-teata i te pô. I te reira tau, i tiaì na te mau taata e rave rahi i te mau tâmatamataraa.

Ua paraparau mâtou i te tahî taata faaàpu, 31 o na matahitî, tei faaîte mai ia mâtou ta na i ìte na no te paura i to na âpîraa ra. I faaruè na o ia ia Mañareva no te haere mai i te haapiiraa i Tahiti. « *I to ù vai-tamarii-raa ra, i taèro na vau i te ià. E muri iho, maîmai-noa-hia iho ra vau. Âfaihia atu ra vau i te fare mai, e i reira rapaauhia iho ra. I te reira tau, pinepine ihoâ te mau tamarii i te taèro i te ià. Ua ora atoâ na vau i roto i te pare i te mau taime tâmatamataraa e toru noa atu mahana. Horoâhia mai te mau mea atoâ, mea au te mâa e te uaina, e patahia na te mau hohoà-teata. Aita e reà haamâramaramaraa e horoâhia mai no te paura. I taua tau ra, aore mâtou i haapeàpeà i te mau tâmatamataraa. Te haamanaò nei râ vau i teie nei e e pînia na teie pare i te pape i te mau taime tâmatamataraa e i muri aè. No reira eita ia e òre i tupu na te fifi âtômî.* » Te haamanaò mai nei o ia e eere te mau tûâtiâtiraa e te nuu farâni i te mea ìno. Te vai nei râ hoì te mau taata e pâtoi nei i te haere i te pare, e e tâpuni râtou i roto i to râtou iho fare e aore ia i roto i te pû àihere. E mûtoì-farâni ia to râtou parau.

Ua parauhia mai mâtou e e àhu na te mau faèhau, i Mañareva, i te mau àhu-pâruru i te mau taime tâmatamataraa nâ te reva, aita râ ia to te huiraatira o te fenua.

4.2.1 Te nuu farâni e te nuu tâupoo ûoùo

Ua rau te mau faatiâraa parau no te mau tûâtiâtiraa te nuu farâni e te mau tâupoo ûoùo. E hiòraa ìno ta vêtahi no râtou. E rave rahi o râtou i haere mai i Mañareva no te hoê tau faafaaeearaa. I mataûtaùhia na o tê tupu ta te nuu farâni fare poteheraa. Te vai atoâ nei te mau àamu no te mau faèhau farâni i haere mai i niâ i te fenua no te tahî mau poteheraa, mâ te turuì i niâ i te àau fârii o te huiraatira. Ua ìte mâtou i te tahî mau taureàreà mâùoùo e te mata nînamu, e ua parauhia mai mâtou e e mau tamarii râtou no te mau tâupoo ûoùo.

Te vai atoâ nei râ te tahî mau faèhau farâni tei faaipoipo i te vahine no Mañareva e tei faatumu roa i ô. Te vai atoâ ra hoì te mau tâupoo ûoùo i Mañareva tei haamâramarama i te mau taata no te mau òhipa e ravehia ra i niâ i te mau pû tâmatamataraa e no te mau fifi o te reira. E taata heremani tei faaara e te faarirohia nei râtou ei mau ânimara tâmatamatamaraa no te mau heheuraa i te mau hopeàraa o te mau tâmatamataraa âtômî i niâ i te taata. Ua faatiâtiâ atoâ o ia ia râtou i te

parau no te mau hopeàraa o te paura i Hiroshima e Nagasaki. E rave rahi matahitite mau-àau-roa-raa i to Mañareva mā teie mau àamu, e na te reira i faauui ia rātou i mua i te mau tāmarū-tāmau-raa a te mau huimana farāni e aore roa e fifi. Haamata atoà atu ra te mau taata i te tāuà i te mau tauiuraa o te aohāàti e te fāraa mai te mau òhipa huru ê atoà e te mau mà hoì, mai te mau maruaraa tamarii, te mau tamarii pohe i te fānauraa e te māririri-àitaata.

4.2.2 Te mau òhipa huru ê i tāpaòpaòhia i muri àe i te mau tāmatamataraa mātāmua

Ua rau te mau faaîteraa no te mau òhipa huru ê i muri àe i te mau tāmatamataraa nā te reva i te matahitit 1966 ra. E tane ià pohepohe tei ìtehia nā tahatai. I muri àe atoà, ua ìte-atoà-hia te mau maò pohepohe. I muri àe, àmu atu ra te mau puua i te ià e pohepohe atu ra. E puahorofenua to Mañareva, ua pohepohe rā i muri àe i te mau tāmatamataraa mātāmua. Ia au i te tahi taata haamāramarama, ua huri te mau Farāni i te reira i nià i te viiviiraa o te rāau-tupu nā roto i te *ciguatera*, aore e taata i tiâturi i teie tātararaa. E mau òhipa hauriàrià teie tei òre i ìtehia àe na. E rave rahi rā hoì tei manaò e te vai nei te tūàtiraa i rotopū i te taèro-âtōmī e te pohe o te mau puahorofenua. E rave rahi tei parau mai ia mātou, e mea rahi roa àe atu te mau huru ânimara e te mau rāau i to teie nei tau, e mea heeuri te mau mouà, âreà i teie mahana e mētēpara ia. Mea rahi te taata haamāramarama e faahiti ra i te taeraa mai te hoê pahi farāni e te mau àivānaa tei uta ê i te mau ânimara (puahorofenua, puaatoru e puua). Ua òhi rātou i te mau huàhuà taoà o te rāau-tupu e te repo. Aita roa àe nei te huiraatira i haamāramaramahia i taua mau heheuraa ra. Ua faarahi roa atu te reira i to rātou tiâtutiraa e te faarihohia nei rātou ei mau ânimara tāmatamataraa. Te vai nei hoì te mau feàa rahi no te mau tātararaa mana no te mau òhipa huru ê i ìtehia i muri àe i te mau tāmatamataraa mātāmua. Ei haamataraa, aita te ôroreraa mana no te taèro-*ciguatera* o te ià i varehia e te pae rahi o Mañareva. Ua parauhia rātou e vai maoro mai à te taèro ià i muri àe i te mau patu-raa a te nuu farāni. Ua ìtehia rā te tahi mau huru ânimara, mai te puhi e te maò pohepohe i muri àe i te mau tāmatamataraa, e ua pohepohe atoà te mau ùrī i te àmu i te reira. Hau roa atu, te mau huru ià aore e taèro i mua na, ua uru-tāüe-hia ia rātou i te *ciguatera*.

4.2.3 Te pae maitai o te paura

E mea hape rā te tiātūrira ra e i orahia na te mau tāmatamataraa âtōmī i Mañareva ei ànotau no te mataù e no te hauriàrià. I mua na, i tāmata na te mau Mañareva i te horoà i te tahī auraa no te mau òhipa faufaa i tupu i taua tau ra. Ua ineine te mau Mañareva i te fārii e ua âfāi mai te mau tāmatamataraa i te mau maitai e rave rahi. Ua uta mai te nuu-ìhitai farāni, i nià i te fenua, te mau tauihaa fare tei hoohia i te moni tahiti (te moni-hoo i Mañareva e 40 % ia nià aè i to Tahiti). Mea rahi te ùtuafare i faatià i to rātou fare. Ua faatopa-roa-atoà-hia te tīteti manu-reva e ôhie tāue noa atu ra i te tāatoàraa ia reva i Tahiti. Tià atu ra i te mau Mañareva ia fānaò i te mau faanahoraa totiare tei tauturu i ta rātou mau ìmìmiraa. Nā tāpura faufaa roa aè e 2 e vai nei, o te moni-tamarii ia e te faanahoraa o te moni-rūàu. Hau roa atu, tià atoà atu ra ia rātou ia fānaò i te mau moni-rūàu haufe-nua no te fāito 60 matahiti.

Pāpū maitai e ua faatupu te tāpura o te mau tāmatamataraa âtōmī i te mau faanahoraa e te mau tāpura tei ìriti i te mau ùputa âpī no to Mañareva mā. Ua haruharu mātou i te tahī mau faaîteîteraa a te mau taata tei tūàti i te mau tauiraa âfāihia mai e te CEP, te matararaa o te mau fenua i to rāpae mai nā roto i te hāmani-raa-hia i te tauraa-manureva, te haamaitai-raa-hia te mau uāhu e te mau òhipa no te reira i faatupuhia, te mau ùputa âpī no te rave i te òhipa i Tahiti, i nià i te mau pū e aore ia i Hao. Maoti te CEP i tià ai i te mau Mañareva i te haere roa i Tahiti e òhipa ai e aore ia no te tahī faaineineraa. Ua faariro-atoà-hia te taeraa mai te mau tāupoo ùoùo ei tauiraa òaòa. Mai tei parauhia mai ia mātou e te tahī taata haamāramarama: « *Ua ìritihia te hoê fare inuraa, e mea rahi to rātou i vahinehia. Riro atu ra te reira ei faaânaànataeraa i nià i te fenua. I muri iho nei roa ia to mātou hiroàroà-raa i te mau fifi o te viivii.* »

I roto i te haamanaòraa i te mau pae maitai o te CEP, te vai nei te hauriàrià i faatupuhia e te mau tāmatamataraa âtōmī. Inaha, e rave rahi te taata i parau mai ia mātou e, i to rātou âpiraa ra, ua utahia rātou nā nià i te manuā o te nuu i Tahiti no te haapiiraa. E 2 taime i te matahiti, e tere rātou mai Mañareva i Tahiti, e te hoïraa hoï. E nā pihaì iho rātou ia Moruroa e ia Hao ei reira rātou e hopu ai i te miti. Te mau noa ra ia vētahi e i muri aè i te hopuraa miti, e maëro te ìri e e raûraù hoï rātou nā te mau vâhi atoà. Toofanu o rātou tei ora i te reira tere taiàhuru-mā-pae taime.

E tià ia tāpao-atoà-hia e a ìte noa ai rātou i te mau pae maitai o te paura, ua ara maitai rā te mau Mañareva i te haafânaòraa e te poritita piò e vai nei i roto i to rātou mau tūàtiàtiraa e te mau huimana farāni e te faatereraa haufenua e to rātou nā-raro-aè-raa i te faanahoraa no te faaitoito i te ora.

4.2.4 Te *ciguatera* i Mañareva

Mai te peu e i âfaì mai na te *CEP* i te mau maitaì tanotano na te huiraatira, ua riro atoà rā o ia ei mataùraa rahi no to râtou oraraa nâ roto i te ûnaraa o te *ciguatera* tei riro i Mañareva ei mäi parare mai te matahiti 1966 mai ra. Ua haaparuparu o ia i te huiraatira e ua faahépo i te tahí pae ia reva i Tahiti no te ìmi i te òhipa, e tei reira hoi te mäa maitataì aë. Fâtata te tâatoàraa o te mau ià o te tairoto tei taëro, te òura-miti atoà, e mea varavara hoì te reira no te *ciguatera*. Te vai nei te tûati-âfaroraa i roto i te hâmani-raa-hia te tauraa-manureva, te faahohonu-raa-hia te tairoto no te mau manuâ tamaì, e te fifi o te *ciguatera*. Te mau noa ra i te mau taata e i te tahí mau vâhi, ua naeà-roa-hia e 7 manuâ tamaì i nià i te tairoto. Ua haamou te reira i te mau toà o te tairoto. I taua mau matahiti ra, e tâiàhia na ia te mau ià tua tei òre i naeàhia i te *ciguatera*. Teie râ, te tahí rii noa mau Mañareva e e pahi to râtou no te tautai nâ tua.

Ua parau mai te hoê tuati-mäi ia mâtou e ua õ atoà o ia i roto i te hoê tuatâpaparaa ravehia i te matahiti 1962 ra, e te Tâtiraa no te Püea no te Ao nei (*OMS*) no te fifi *ciguatera* i Porinetia. Na na iho i rave i teie tuatâpaparaa nâ te mau fenua Mañareva. Mea varavara roa ia te *ciguatera* i taua tau ra. Ua faaruè o ia i Tahiti i te matahiti 1967 ra, e ua hoì atu o ia i reira i te matahiti 1994 no ta na tau faatuhaaraa. I te mea e aita roa o ia i taëro aë nei i te ià i to na âpîraa ra, i roto râ i nâ matahiti e 2 i maìri, e 3 taime to na taëroraa i te ià. A tae hoì e, na na e : « *E tià i te mau taata ia mäti i ta râtou e hinaaro, e vai noa mai râ te ciguatera ei fifi. I teie mau mahana, e faatanotano te mau taata i ta râtou mäa, ià, puaatoro, moa e puua.* »

4.2.5 Mâriri-àitaata, maruaraa tamarii e tupu-ìno-raa o te mau àiù

Eere te *ciguatera* anaè te manaònâraa a te mau Mañareva, inaha tupu iho nei te tahí mau òhipa peàpèa aore i maoro aë nei. E 2 àiù tei fänau-noa-hia aë nei mä te mäi huru ê. Mea rahi te tamarii tino tupu ìno e te mau tamarii pohe i te fänauraa (te tahí hiòraa, e 2 tamarii ta te vahine a te haapaò-rata i pohe i te fänauraa). Hau roa atu, ua faaîtehia mai mâtou e 5 taata tei roohia i te mâriri-àitaata e tae noa atu i te mâriri-taata o te toto (aita râ teie nûmera i hiòpoâhia). E tià ia tâpaòhia, e aita teie mau òhipa i tupu aë nei i mua na. E rave rahi mau taata uiuihia e mataù nei i te roohia to râtou faanahoraa iho-tupuna (*système génétique*) i te taëro-âtômî. Ua tupu atoà te mau mataùraa i te viivii taëro-âtômî ia mâtou i ora i ô i te taime a miti-rahi-hia ai o Porinetia tâatoà. E rave rahi tei haapeàpèa nâ roto i te mau parau âpî no Moruroa e no Fanjataufa ei reira te mau àre i te naneraa i te repo viivii e te mau mâtaria tei huehia i roto i te miti.

E faatiā atu mātou i teie nei i te tahī maa fifi i tupu na i te taime no ta mātou tītorotororaa, e maa fifi no Clément Pito tei taēro i te *ciguatera*. Te faaīte maitaiā mai ra teie maa fifi i te ôtiātiāraa e vai nei i rotopū i te mau Farāni e te mau taata no te fenua. Te faaīte atoā mai ra teie maa fifi i te ahoaho ta te *ciguatera* i faatupu i rotopū i te mau Mañareva e te mau huimana farāni hoī.

4.2.6 Te tahī maa fifi iti i te taime o te tītorotororaa : Clément Pito i te taērora i te *ciguatera*

I te 16 no tiurai 1995 ra, ua arataīhia māua o Clément Pito e te tahī nā taata-āpiti no Mañareva no te haere e tāiā i te vāhi hohonu i pihaī iho ia Timoe, ei reira, ia au i te parauraa, eita te iā e taēro. Mea maitaiā roa te mahana e e rave rahi ta mātou pātii ûteūte i noaa. Amu-ota-hia e mātou te iā mātāmua, te tahī mau puēraa ra, ua tātāporohia ia mā te ôniani e te pēpa. Ua tāmata mātou i te mafatu e te ate. I te hoīraa mai mātou i Rikitea, ua tītau-manihinihi-hia mātou e te hoē o to mātou mau hoa io na ra, no te àmu i te iā farai. I te taperaa o te mahana, vaïiho iho ra vau i te mau hoa, e haere atu ra i te fare pure e paraparau i te perepitero. I to ù hoīraa mai io to māua mau hoa i reira māua e noho ai, te ìte nei au ia Clément Pito i niā i te roī. Te ùuru ra o ia i te māuiui ôuma. Tiā aè ra o ia e tāmata atu ra i te haere i te fare maì, no te rahiraa rā o te māuiui, topa iho ra o ia i niā i te tahua. Horo atu ra vau e tii i te taote. Te mataù nei o ia i te taēro-*ciguatera*, aore ā hoī o ia i ìte aè nei i te reira huru maì. Utahia atu ra o Clément i te fare maì e hiòpoàhia iho ra e te taote. E māuiui rahi to na. Tei raro roa te nēiraa toto. Ìtehia iho ra e e *ciguatera*, e pātiahia iho ra o ia e 2 pātia. Noa atu te marūraa o te māuiui, te hepohepo nei rā o Clément. Parau mai nei ia mātou e i mito noa na o ia ia òre ia taēro i te *ciguatera*, mā te àmu i te mau iā maitataì, eiaha ia taēro. Ta na e hae maitaiā nei, o to na ia àmuraa i te pātii ûteūte tei òre hoī e taēro nei i te *ciguatera*. Mai te peu eita te iā i àmuhiā e ana e taēro i te *ciguatera*, e aha mau na te tumu o to na àti ? Faaoti iho ra o ia, e no te taēro-âtōmī. Inaha, o teie te haapāpūraa e eere te *ciguatera* te tumu no te taērora o te iā. E aha ia te tahī atu tumu mai te peu eere te taēro-âtōmī ? Tāmata iho ra te taote e tāmarū ia Clément. Ani mai nei ia ù e aita ānei au e mamae haere ra, aita roa atu ia ; e ua àmu ānei māua i te ate, te ào e aore ia te mafatu. Haapāpū atu ra vau ia na e i àmu na māua i te reira mau tuhāa, e mea rahi atu rā ta Clément i ta ù. Haamata aè ra te taote i te faaīte i to na mau feàa, oia hoī e pātii ûteūte mau ānei ihoā ta māua i àmu no te mea ua ìtehia e eita te pātii ûteūte, ia faaau-anaèhia i te pātii ùoòo, e ìmi i ta na māa nā te pae aau.

Haere mai nei te hoê mûtoì-farâni e ani e e parau-faatià ãnei ta mâua no te tâià i Timoe. Ani atu ra o Clément ia na i te tumu o ia i titauhia ai ei parau-faatià aè no te teretere nã to na iho fenua. Haamata aè ra te tâtamaïraa. Tupu atu ra te peäpeà no te mau tumu o te àti o Clément. Haapâpû mai ra te mûtoì-farâni e e *ciguatera* ihoã, no te mea e mai àere te *ciguatera* nã te fenua Mañareva mâ te tau âuiui mai ã. Pâhono hua atu ra o Clément e na te taëro-âtômî i haavivii i te miti e te mau ià, e ua viivii te tâatoàraa o te huiraatira, te feiâ paari e te mau tamarii, e te haapohe nei te paura i te nûnaa Porinetia. Pari atu ra te mûtoì-farâni ia Pito i te haavare, e faariàrià atu ra ia na e âfaìhia o ia i te fare tâpeàraa. Tià aè ra o Clément, oia i itoito rii mai, e, mâ te mata e te mata, parau atu ra i te mûtoì-farâni e arataì ia na i te fare tâpeàraa.

Horoà mai ra te taote ia Clément ra te tahi mau râau no te *ciguatera*. Tâora aè ra o ia i te reira i nià i te tahua e taataahi iho ra, mâ te pari i te mau taote farâni i te faataèroraia i te nûnaa porinetia mâ ta râtou mau râau-taëro. Faaruè aè ra mâtou i te fare mai, no te mea te ûâna noa atu ra te tâtamaïraa e te mûtoì-farâni. Taìruru mai nei te nahoà rahi. Faahaehae atu ra o Clément i te mûtoì-farâni e tuu ia na i roto i te fare tâpeàraa, e i te hopeàraa, vaha rarahi atu ra e ua viivii o Mañareva tâatoà i te òhipa a te paura. Pâhono mai ra te mûtoì-farâni e manaò hape te reira, e i roto i to na hepohepo, ani mai nei ia ù e âpee ia na i te piha-òhipa no te mea e râtere au. Haru mai nei Clément i to ù rima, faaâtea mai nei ia ù mâ te tuhi i te mûtoì-farâni e o o ia te râtere, e no roto o ia i te hoê pupu râtere, e te haapohe nei râtou i te huiraatira mâ te paura e mâ ta râtou mau râau haapaòraa òre.

I muri iti mai, i te taime pô, haere atu ra vau e fârerei i to mâua nâ hoa tei âfai ia mâua e tâià, no te uiui i te parau no te ià i àmuhiia e mâtou. Haapâpû maitaì mai nei râua e e pâtii ûteùte mau ihoã, e aore e feàa to te reira. Aita atoà râ hoì râua i maere roa i te ìteraa e ua taëro o Clément, inaha i àmu na o ia i te ate, e a tae hoì e, ia au i tei mâtauhia, e nehenehe te ate e taëro.

I te poipoïraa aè, haere atu ra vau io te mûtoì-farâni ra e ta ù mau pâpie tiàraa taata. Mea fârii hoa roa mai o ia e ani mai nei ia ù e e parau ia Clément e faaòre i te òhipa i tupu na. Tâtarahapa mai nei o ia i to na huru i mua i te hoê taata tei mâuiui e tei ahoaho. Ta na i àrahuta, to Clément ia taèroraia i te pâtii ûteùte, o ia iho hoì tei àmu na i te pâtii ûteùte mâ te peu òre. Te neheneheraa e taëro i te pâtii ûteùte, vai noa atu ra ia ei parau mâròraa. I to mâua hoìraa, haere atu ra mâtou e fârerei ia Simone Grand vahine, oia te hoê vahine àravihi no te *ciguatera*, i te Pû pâimira no Malardé i Tahiti. Faaîte atoà mai ra o ia i to na iho mau feàa. Aita râ o ia e parau nei e eita roa atu te pâtii ûteùte e taëro nâ roto i te faanahoraa o te mâa, no te mea, e tià i te pâtii, inaha e ià hohoni o na, i te uruhia i te *ciguatera* nã roto i te àmuraa i te mau ià râtere òre.

4.3 Te fāitoraa i te mau hopeāraa o te paura

I ite mai na tātou e ua riro te mau tātararaa no te mau tauuiuraa o te nātura e tae noa atu i te mau òhipa mai te taèrora i te *ciguatera*, ei mau parau faaâmahamaha i rotopū i te mau huimana farāni e te huiraatira iho. Te faaïte mai ra te reira eiaha i te ôtiàtià rahi anaè e vai nei i rotopū ia rātou, i te èreraa atoà rā o te haamāramaramaraa i nā pae e 2. Te fēñ no nià i te neheneheraa e taèro (e parau ia te rahiraa e, vii-vii) i te pātii ûteûte, o te hoê ia te reira hiòraa. Aita hoì i noaa i te mau àivānaa ia tātara i te tahi mau òhipa tumu e vai nei i roto roa i te oraraa o te mau mahana atoà o te feiā i ora roa na i te mau tāmatamataraa âtōmī. E vauvau atu mātou, a muri nei, i te mau manaò o te tahi mau Mañareva no nià i te tuhaa a te Ètārētia e ta te haufenua farāni i te pae no te mau mataùraa e te mau ahoaho o te huiraatira. E ia oti anaè e vauvau atu ia mātou i te mau manaò e te mau tātararaa a nā taata toopiti parau rahi i roto i te faatereraa fenua, oia hoì, te perepitero e haa nei e te taote, e i muri mai, te mau manaò ia o te tiàtono porotetani no Mañareva.

4.3.1 Te tiàraa o te Ètārētia tātorita

E mau tātorita tumu te mau Mañareva mai ta mātou i ite na ia mātou i ora i ô. E ravehia nei te pureraa i te mau mahana atoà mā te nahoà rahi. Ua ite mātou i te reira i te ôroà no te 14 no tiurai. Ua âmui te feiā âpī tei òri e tei inu i te roaraa o te pō, i te pureraa i te hora 6 i te ahiahi. Ua tātià-atoà-hia hoì te tiàraa o te Ètārētia i roto i te oraraa huiraatira. Ua paraparau mātou i te reira i te mau Mañareva e i te perepitero iho.*

Aita te reira e parau mai ra e aita rātou e au nei i te mau òhipa a te Ètārētia mai te haapii ìhirave tōroà faaterehia e te hoê pupu Taeaè tanata, e i reira te mau tamarii e haapii ai i te mau ìhirave mai te hāmaniraa i te mau pirīti, te uira e te faaàpu. Ua patu teie mau taeaè, e e tià ia tāpāòhia te reira, i te hoê pūhaparaa faahiahia no te mau tamarii haapiiraa.

Ua maere mātou i te iteraa e ua mau àau roa i te feiā i paraparauhia e mātou, te àai o nā Metua-vārua ra o Laval e o Caret, to rāua haamauraa i te hoê faatereraa ètaèta tei riro ei haavaravararaa i te mau huiraatira o te mau fenua. Ua itea ia mātou te hoê ite àai pātuutu rahi, i roto ihoà rā i te feiā âpī, no nià i te mau tumu i riro mai ai te mau fenua Mañareva ei àihuàràau farāni. Inaha ia mātou i paraparau no te muriatau (*venir*) o te tairoto, i haapâpūhia na e rave rahi taime, e ua fārii te arii

.....

*Mea taaê roa ta Brunot Barrillot i ora i Mañareva i te âvâè âtete 1990 ra. No haamata noa mai ra te mau faaàpu pâraru i te matara, a riro noa ai te faaàpu māa ei lìmìmiraa faufaa rahi na te mau taata. Aita te mau Mañareva i mauuruuru i te ôpuaaraa ino a te Ètārētia tei fârii i te huiraatira e faaàpu i nià i te hoê fenua e fatuhia nei e ana.

hopeà i te reva farāni mai te peu e fānaò tāmau noa à te huiraatira no te mau fenua Mañareva i ta rātou mau faufaa. Mai tei faaìtehia e te feiâ âpi e rave rahi : « *Te hinaaro nei mātou e tūtau i ta mātou mau tuhaa-âìà tei rave-tià-ore-hia e te mau Farāni.* » Ua paraparau atoà mātou no te tiàmāraa poritita mā te turuhia mai e aore mā te turu-ore-hia e to Tahiti mā.

Mea tāùeùe mau à te tūatiàtiraa e te Ètārētia tātorita. Mai tei parauhia mai ia mātou e te tahì rūàu mañareva : « *Ua tātara te Ètārētia tātorita i to mātou oraraa e ta mātou mau peutumu, ia au i to mātou èteneraa, e horoà mai nei ta te mau teretetiâno no mātou. Ua nā reira o ia mā te raveraa i te pureraa nā roto i to mātou reo. I to ù âpiraa ra, ôpanihia mātou e parau mañareva i te fare haapiüraa, âreà i te fare pure i himene na mātou nā roto i to mātou reo. I ite na mātou i roto i te Ètārētia, to mātou pâruru i mua i te Haunui farāni e i mua i te mau taata tapi-hoo teôteò. Ua taui rā te reira nā roto i te mau tāmatamataraa âtōmī, no te mea ua turu tāmau te Ètārētia i te Haunui farāni.*

« *Te vai nei te mau perepitero tei faaea i Mañareva e 30 matahiti i te maoro, e mau metua mau à rātou no te Ètārētia. Eere faahou mai te reira i teie nei. Mea faaitoitio roa te perepitero i teie nei i te haapii i te parau mañareva, eere rā e hoê à huru. Eere faahou e hoê à tautooraa ta te Ètārētia no te huiraatira. Ua taui te tiàraa o te Ètārētia.* »

I paraparau na mātou no te mau tauuiuraa totiare e faanavaìraa faufaa i nā matahiti e 30 i maìri aè nei. E te mau tauuiuraa poritita âpi mā te mau taata e rave rahi tei hoì mai i Mañareva i muri aè e rave rahi matahiti i te òhiparaa i Tahiti. I rotopū ia rātou, ua faaotí te tuati-mài tahito, tei faahithia atu i nià aè, e hoì i Mañareva e nau matahiti i teie nei, oia hoì i muri aè i te òhiparaa nā te mau fenua Totaiete e rave rahi. I to na maìrraa, i manaònà noa na o ia e àtuàtu i te hiroà mañareva e to na oraraa ùtuafare. Noa atu e tātorita tumu o ia, aita o ia i tūàti i te paruparu o te Ètārētia no te pâruru i te tuhaa-âìà hiroà ôtahi o te fenua, to na reo e ta na mau peutumu. Te ite nei o ia i te taaêraa rahi i rotopū i te mau poritita a te Ètārētia tātorita i nā matahiti e 30 i maìri aè nei, e te faatere-metua-haavî-raa a nā Metua-vârua ra o Laval e o Caret, o tei faaitoitio rā hoì, i roto i ta râua tautooraa no te faariro i te fenua ei pû tātorita, i te pâruru i te mau Mañareva i mua i te mau taata rimapuu tapihoo, te mau taata òna e te mau rave-òhipa a te haufenua. I ta na hiòraa, ua fârii te Ètārētia e ua tâpoipoì i te mau hopeàraa a te CEP mā te faatîtiâifaro òre, e mā te haamoè hoì i to na tiàraa àai no te pâruru i te huiraatira o te fenua. Te manaò ra o ia e mea iti roa tei ravehia e te Ètārētia no te faaitoitio i te feiâ âpi i te reo mañareva e te mau peutumu nā roto i te mau pupu e aore ia te mau òhipa hiroà. Ua fârii o ia, mai te tahì tapihooraa, i te mau tâmarûraa farâni, oia hoì eita te mau tāmatamataraa âtōmī e haùti i nià i te püea e te aohâàti o te mau fenua Mañareva. Mâ te haafaufaa

ōre hoì i te haapeàpeàraa rahi o te huiraatira i mua i te mau fifi e riro i te tupu mai nā roto i te tāmatamataraa âtōmī e ravehia ra. I to na tururaa i te poritita a te nuu farāni, ua tāiva o ia i to na tiàraa àuvaha i rotopū i te huiraatira e te mau pūai no rāpae mai. Aita i tià ia na ia faaïte, ia pātoì i te poritita piò e te faariro-moni-raa-hia to te fenua nā roto i te mau tauturu moni farāni. Ua faatupu te reira òrerea o te tura no te hoë faanahoraa faaturahia i mua na, i te hoë oraraa i reira te mau huru paraparau atoà, te mau mauruuru-òre-raa atoà, te mau manaòraa atoà e tià ai ia ravehia, mā te faarahi i te mau mataùraa e te mau feàa o te mau taata.

Te vai atoà ra te parau no te rūpehu o te patu-raa-hia te mau pare [pāruru âtōmī ; H.S.]. Ua parauhia mai mātou e ua hāmanihia, no te huiraatira, te hoë tāmaru rahi, oia te hoë faanahoraa pata-hānoa-hia nā roto i te tahī tāpoi punu, tāpirihia mai ai te mau faaruèraa pape nā roto i te mau faataheraa, ârēa to te nuu farāni ra, ua patutimā-hia ia te hoë pare o tei pāruru maitai ia rātou i te mau fifi atoà. Ua fāriihia te reira ei òhipa tano ia tupu mai te mau fifi. Ua parau mai rā vētahi e ua patuhia te pare tīmā hou te tahī e ua faaòhipahia rāua ei pārururaa i te huiraatira. Tāpiri mai i te reira, te òrerea i horoàhia mai te parau tuatāpapa e aore ia te parau âpī no te mau huàhuà taoà i òhhihia e i âfaïhia, ua matara pinepine mai ia i roto i te mau fārereiraa, tāpao faaïte ia e, e fifi mau ā te vai ra.

Te tahī atoà hiòraa, o te àai ia o te pohepoheraa te mau puaahorofenua, te mau puaatoro, te mau ùrī, te mau maò, i muri aè i te hoë vero rahi tei huri i te mau ià i tahatai i te taime no te mau tāmatamataraa mātāmua nā te reva i te matahiti 1966 ra. E hiòraa ê ta te tuati-mài no te pohepoheraa o te mau puaatoro. I te reira tau, i paremo na rātou i roto i te miti. Te tumu o to rātou pohe, eere ia no te viivii taèro-âtōmī e aore ia te àmuraa i te mau ià taèro i te *ciguatera*, no te mea rā aita rātou i tiaù-maitaù-hia. Nā roto i te mau òhipa âpī e te mau tauturu a te haufenua, ua haapaechia te faaàpu māa e te faaàmuraa ânimara. Te tahī atu mau mataùraa, o te viivii taèro-âtōmī o te miti ; èere rā ia mea ôhie ia fāito i te reira. Inaha, i parau na te tuati-mài : « *E nau matahiti mātou i te oraraa i roto i te pāpū-òre-raa. Aita aè nei mātou i faaarahia no te mau fifi. Eita atoà hoì e tià i te mau àivānaa ia haapāpū mai ia mātou e eita te mau hopeàraa e tupu mai i roto i te 20 e aore ia 200 matahiti. Te mea noa rā e pāpū ra, ua ite mātou e te vai ra te mau tōrīrī âtōmī. Ua òhi-tāmau-hia te mau huàhuà taoà, aita rā e parau tuatāpapa e aore ia e parau âpī no te reira mau tuatāpaparaa i faaïtehia mai ia mātou nei. Peneiaè e aita atoà te mau àivānaa e taa faahou ra i te haapaòraa. Te hinaaro nei mātou ia haamāramaramahia mātou e ia fāfāhia to mātou manaò, e e òhipa te reira ta te haufenua e àpe nei. O te tumu ia vetahi o mātou i mātī ai e turu i te parau no te tiàmāraa. »* »

Te faahiti ra te tuati-mài tahito i ô nei i te hoë tāuàparauraa faufaa e tūàti ra i te tupuraa o te haamanaòraa àai o te mau tāmatamataraa âtōmī e to rātou mau hopeà-

raa. Te fifi, eere no te haperaa tei mau àau i te mau Mañareva e aore ia te riroraa ei hiòraa taata e ei hiòraa àpaàpa, eere atoà to na faatupuraa i te mau òhipa hape e aore ia tano òre. Tei roto te fifi i te èreraa o te matararaa e te haamâramaramaraa a te mau anoparau a te nuu farâni, e te òreraa te hoê âpooraa i faatupuhia, i reira e tià ai e tâuàparau i te mau tâmatamataraa âtômî. Ua faatupu te reira i te mau parau-hâmani (*théorie*) e te mau hiòraa taaê. Ûana aè ra to râtou mau ahoaho nâ roto i te òreraa te mau anoparau e tâuà i te tupuraa e te vai-tâmau-raa o te mau òhipa huru ê i ìtehia e te mau Mañareva i roto i to râtou oraraa no te mau mahana atoà.

4.3.2 Te mau manaò o te mau Farâni i Mañareva

Mea rahi atoà ta mâtou mau àparaura faufaa e te mau Farâni e rave rahi i Rikitea no te mau fifi e te mau hopeàraa o te mau tâmatamataraa âtômî i Mañareva mā. E vauvau atu mâtou i ô nei i te mau manaò o nâ toopiti o râtou, te perepitero e te taote haapaò i te fare mai o te fenua. E tûrama mai teie mau àparaura i te mau tûatiâtiraa taura-taata (*ethniques*) i rotopû i te mau Porinetia no Mañareva e te mau Farâni.

Aparaura a te perepitero farâni

I roto i te tahi fârereira mâtou i te perepitero, ua tâtara atu vau ia na i te mau parau a te mau Mañareva no te pohepoheraa o te mau ià, puaahorofenua, puaa, puaatoro, maò i muri aè i te mau tâmatamataraa âtômî. Ia au i ta na i ora mai na, ua tâtara mai o ia ia ù e feiâ tiâturi peu roa to te mau motu. Faatiâ mai ra o ia ia ù i te àamu o te hoê perepitero tahito here-rahi-hia e te huiraatira o te fenua, e e manama-na atua to na. I te taime a haamata ai o ia e pohe, tohu atu ra o ia. No vêtahi, faaue atu ra o ia ia tâorahia te mau taura i roto i te miti, ia òre anaè e pohe te ià. No vêteâ-tahi râ, ua hape te taora-raa-hia te reira mau taura i roto i te miti. Eere te mea mâramaramara maitai te òhipa i tupu mai i muri aè, teie râ, i muri aè, ua ìtehia te mau ià pohepohe nâ tahatai. Pari hânoa atu ra te tahi i te tahi. Haapâpû atoà mai ra te perepitero e tei roto te àroraa i te peu a te mau taata no te mau motu. I mua na, te hopeàraa o te mau àroraa ôpû fêtii, o te tiâvaru-raa-hia ia te mau fêtii tâatoà i rapaeâu i te taamotu Mañareva mā.

I ta na hiòraa, eere te mau Farâni i te mea herehia nâ te mau fenua Mañareva mā. Aita ihoâ râtou i here-mau-hia. E fâriihia te mau perepitero mai te peu e haapii râtou i te parau mañareva e e faaō râtou i roto i te âmuitahiraa. Ua ora te tahi mau perepitero i te tâatoàraa o to râtou oraraa i teie mau fenua. 36 matahitia to te perepitero no mua atu, oraraa i ô mâ te hoî òre i Farâni. I teie nei râ, mea varavara i te itea i te tahi taata e fârii i te faaea maoro mai teie te huru, i ô. Mea tiâturi roa

rā hoì te huiraatira, e ua faariro i te haapaòraa tātorita ei mea faufaa no to rātou ihotaata majareva.

No te perepitero farāni, eere no roto mai i te mau tāmatamataraa âtōmī te mau mataùraa mātauhiā e te mau peàpeà poritita, no roto mai rā i te rahi-roa-rraa te tau-turu haufenua. Ua faaïte roa mai o ia, ei hiòraa, e ua faataahia fātata 1 mirioni e te âfa toata pātitifa (fātata 82 500 Toata farāni) tei haamauâhia no te mau rē o te mau faatitiâuàraa e te mau tūaro (hororaa, hororaa pereòo-taataahai, purotu Majareva...). Ei haapotoraa, ua navenave roa te mau taata, e e haùmani tē noaa mai i nià i te hoê maa fenua iti aore e taata mātau òre. Faatupu mai te reira i te mau peu rave hânoa, te mau faaoeraa e te mau inuraa àva.

Aita atoà o ia e ìte ra i te tūàti-roa-rraa i rotopū i te taèro o te *ciguatera* e te mau òhipa patura a te nuu farāni. Parau mai ra o ia e i vai na ihoā te *ciguatera* nā te mau fenua Majareva mā. Ua pāpāi atoà te Metua-vārua ra o Laval i te reira i roto i ta na puta tāmahana. Te tahi atoà, ua riro te mau matai-rorofaì tāmau, ei tumu no te àere-tāmau-rraa o te *ciguatera*.

Ua tū te manaò o te feiā eere i te taata tumu e, ua paipaihia te mau Majareva e te haufenua. Ua faatià atoà te hoê taeaè tanata i te fifi no te tihepuraa i te mau tamaroa âpī no te faahaere i te fare haapiiraa tōroà. No roto mai te rahiraa o te mau tamarii haapiiraa i te tahi atu mau fenua veve roa atu. I ta na hiòraa, e tià ia ìmihia te mau tumu o te reira i roto i te mau tauturu rahi i horoâhia mai e te haufenua e te mau âpī ôhie a te faaàpu poe, te haafaufaa òre roa nei te reira i te haapiiraa i te hoê tōroà e aore ia i te hoê òhipa faaàpu.

Àparauraar e te taote

I muri aè i te àti *ciguatera* o Clément Pito, ua àparau vau i te taote i rapaau ia na i te fare mai. Tei Majareva o ia no ta na tau faèhau. I roto i ta māua àparauraar, ua faaïteite mai o ia i to na manaoàna ia Clément mā te tātara atoà mai i to na mau hepohepo no te mau hopeàraa poritita e riro i te tupu mai no taua fifi ra. Ua tātara māramarama roa atoà mai o ia e, eita o ia e au i te hoê tiàraa i reira o ia e titauhia ai e turu âpipiti i te nuu farāni e te poritita haufenua o ta na hoì e tūàti òre nei.

Ua haapāpū mai o ia i te oraraa aupuruora o te huiraatira majareva. Ua àere te *ciguatera* nā te mau fenua Majareva mā, e eita e òre te tāatoàraa o te huiraatira tei taèro i te *ciguatera*. Teie mai o te hopeà ia, eere rā i te mea au. Ua rau to na mau tāpāò mai te pihaè, te hī e tae noa atu i te māineine i roto i te mau manimani rima, e tae roa atu i te haaparuparu e te taòto-hohonu (*coma*). Mea varavara tei pohe roa. Eere rā i te mea ôhie i te àro i te *ciguatera* no to na huru haapuè, oia hoì e ia àmu anaè i te ià, e âmui i te mau taèro, e e haùti te taèro ia hemo te ôtià tano noa.

A vai noa atu ai te ià, no te mau tumu faanavaìraa faufaa e hiroà, ei haapūraa ora rahi no te māa, e mea fifi roa i te àro i teie māi mā te mau râveà mito. Mea naeaè-roa-hia aè te taata paari i te tamarii, e tei te huru atoà o te ià e te rahiraa hoì i àmuhia. Hoê anaè râveà e vai nei no te àrai i te taero-*ciguatera*, o te faananearaa ia i te māa mā te faaiti i te ià no te hoê tau e nā nià i te tâmaàraa, ia faaea noa mai i raro aè i te fâito o te àti. Mea huru fifi râ hoì te reira, no te mea e mau taata àmu ià rahi roa te mau Mañareva. Te râveà, o te faatanotanoraa ia e te haapaeraa i te ià i roto i te hoê àrea tau (tei mâtauhia e 6 ia âvaè) ia iti te haaputuraa o te taero i raro aè i te fâito o te àti. Teie râ, no te mau ôroà taaê mai to te 14 no tiurai, e hema na te mau taata māi i ta râtou peu i mâtou.

I parau na vau i te taote no te mau mataùraa o te huiraatira i te pae o te tûàtiraa vaiavai (*possible*) i rotopū i te mau tâmatamataraa âtômî e te *ciguatera* : no na, aita roa atu e turuìraa to teie mau mataùraa. Ua haamanaò mai o ia ia ù e ua àere atoà te *ciguatera* nâ te mau pae Caraibes e Maldivé mā, e aore hoì e tâmatamataraa âtômî to reira. No na, no roto mai te reira mau parau i te mau tià haapaò òre e fâ poritita ta râtou. Hau roa atu, te haafifi ra râtou i te mau ôpuaraa a te faatereraa haufenua no te mau tâpura maitai no te àro i te mau fifi o te püea huiraatira mai te *ciguatera*. Ua fârii râ o ia e eita e òre te mau patura e te mau heruraa i ravehia e te nuu farâni, i te riro ei tumu atoà tei tauturu i te àereraa o te *ciguatera*.

Faaîte atu ra vau ia na i to ù manaò, oia hoì e rave rahi te tumu i rave ai te mau taata i teie mau huru faatûàtiraa, inaha hoì, mai te maura mai ã te nuu, aita râtou i haamâramaramahia no te mau òhipa mâtau-òre-hia tei tupu nâ te mau fenua Mañareva mai te ômuaraa mai o te mau tâmatamataraa âtômî, mai te pohepohe-tâue-rahi-raa te mau ià i muri aè i te mau tâmatamataraa mâtâmua. Òre noa ã te nuu farâni e naho no te haamâramarama pâutuutu i teie mau òhipa, e hâmani ihoâ ia te mau taata i te manaò. Te “haaporitita-raa-hia” te *ciguatera*, o te òhipa i faatu-puhia e te manaò ìno o te mau àivânaa a te nuu farâni tei òre i tâuà i te mataù e te hepohepo o te taata.

Ua faariro te taote i teie tâtararaa ei faaôhieraa. Ua parau atoà mai o ia ia ù e mea fifi no na iho i te faatûàtiati e te huiraatira o te fenua. Ua paipaihia o ia e te haufenua. I roto i te mau àparaura e te mau taata, ua parauhia o ia e mea rahi te maitai i noaa ia râtou no roto mai i te paura noa atu e ua pâtoì râtou i te reira. No na, te vai nei, i reira, te tahî manaò tano òre. Ua parau atoà mai o ia e mea haapaò òre roa atoà te mau Mañareva i te tahî taime : e mea au na râtou e ora i te reira e te reira mahana mā te tâuà òre i te muriatau. Te hoê o te mau hiòraa, o to na ia faaititoraa i rotopû i te mau taata ia hiroàroà râtou i te parau o te *sida*. Noa atu te tahî mau âpooraa, aita o ia i tâuà-rahi-hia e te huiraatira. Vétahi tei haere mai e ani i te mau pâruru-mâi, ua tâmau noa râ te pae rahi o te mau taata i ta râtou mau puparaa i

mātau e te ataata hoì. Aita e taata i uruhia i teie mai à *séropositivité*, ia tupu mai ra te reira, e huehue roa ia. Ua parau atoà mai o ia e i nā-reira-atoà-hia mai na no te *ciguatera*. E haere mai na te taata e ani ia na i te rāau, e i muri aè eita e ìte faahou i te faufaa no te rapaaura.

Mea faufaa teie mau manaò o te mau Farāni i nià i te mau Mañareva eiaha noa no te mea e te faahohoà mai ra rātou i te mau tūàtiàtiraa i roto i te mau Farāni e te mau Porinetia, no te mea atoà rā e, te vai nei to rātou fētiiraa : e ìte-atoà-hia te reira mau manaò io te mau Mañareva. Inaha, mea rahi te taata tumu tei haapāpū e, ua faaîte te mau rave-òhipa a te hau farāni i to rātou hinaaro òre e faatùàtiàti e o rātou, e mea teôteò teie mau taata, e mau rave-òhipa tupai mahana rātou na te hau, a fānaò noa ai i te moni-òhipa i te hopeà âvâè. I ta rātou hiòraa, te haapau hora noa nei te mau mûtoì-farāni i te roaraa o te mahana mā te òhipa òre mai te ravaai. Ua fârerei mātou i te mau mero o te mau ôpū fētii mātou-maitaì-hia i Mañareva tei parau mai ia mātou e mea hae roa na rātou te mau Farāni, e te ìte atoà ra rātou i te mata ìno o teie mau taata i nià ia rātou noa atu e aita rātou i àro aè nei i te mau tāmatamataraa âtōmī, e aore i turu aè nei i te mau taata no te tiàmâraa.

I faahitihia na teie mau manaò hiroà e te mau ôtiàtiàraa te tahi i te tahi, e i ìtehia na e e mau tāpao te reira no te mau tūàtiàtiraa i rotopū i te huimana farāni e te mau Porinetia, eita rā te reira e tano no te tāatoàraa o te mau Farāni i Mañareva. Hoê 10 rātou rahiraa e òhipa nei, ei tâmaumau-uira e aore ia ei tâmuta fare e aore rā ei faaàpu poe. Ua faaipoipo vêtahi e ua õ pâpū i roto i te oraraa o te fenua.

4.3.3 Te mau rave-òhipa tahito i nià i te mau pû tāmatamataraa i Mañareva

Mai tei parauhia atu na, mea rahi te òhipa ta te *CEP* i faatupu na to Mañareva, i te hâmani-raa-hia te tauraa-manureva e te faaâano-raa-hia te uâhu. Fâtata e 30 rahi-raa taata i tihepuhia e te *CEP* no te mau òhipa i Mañareva. I uiui na mātou e rave rahi mau rave-òhipa tahito o te mau pû tāmatamataraa. Vêtahi o rātou, fâtata e 5, tei hinaaro na ia àufauhia rātou. Manaò rātou e aita ta rātou maitaì i mua i te nuu farāni i haamauruuru-maitaì-hia.

O te parau ia no te hoê taata hopu tei horo, i mua i te âmaa o te tiàraa-mana o te taata a Hiti Tau, no te àufauhia ìno a te *CEP*. I riri na o ia i te *CEA* tei tono ia na i Tahiti e òhipa ai i roto i te hoê fare-vairaa-tauihaa a te nuu e aore o ia i fânaò i te mau moni tauturu taaê (*primes*) i mātauhia e ana i Moruroa. Faaoti iho ra o ia e faaruè i ta na òhipa e e hoì i Mañareva hou o ia a faatuhaahia ai. Aita roa o ia i maniania i te huru i ravehia i nià ia na i Moruroa. E moni-òhipa maitaì ta na e eere te òhipa i te mea rohirohi roa. Àufauhia o ia, e òhipa o ia e 3 hepetoma i nià i te

pū, e i muri aè e ora o ia 1 hepetoma i Tahiti i pihaì iho i to na ùtuafare. Ua tārani maitaì o ia i te moni no te hoo i te hoë fenua i Mañareva e te hoë fare i Tahiti. I maniania rā o ia no te mau fifi huru ê nā nià ia na, mai te fifi mafatu, e i manaò na o ia e te vai ra to te reira tūatíraa e ta na òhipa i Moruroa. I to na faatiàraa mai ia mātou i to na parau, ua mārō mai o ia e ia tāpao-maitaì-hia te mau parau atoà, peneiaè te tahi tauturu moni faahoona i te àufauhia mai. E riri fāmau to na i te mau Farāni tei òre i horoà i ta na faatuhaaraa i muri aè i to na òhipa-maoro-raa i nià i te mau pū tāmatamataraa.

Ua matara mai te mau taaêraa o te mau manaò e te mau tiaìraa a te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa, i roto i te tahi fārereiraa poto e, e toomaha o rātou i roto i te fare toa rarahi. Ani mai nei te hoë o rātou eihā to na iòa ia faaïte-hia, e haamata iho ra i te faatiàtià i to na oraraa i Moruroa e ta na mau mataùraa i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa, i nià i te püea o te mau taata e te aohaààti. Ua faaïte atoà mai o ia i to na tātarahapa i te òhiparaa i nià i te mau pū. Ani mai nei te tahi eihā ia faahiti-faahou-hia te reira fifi, no te mea e òhipa tahito te reira. I turu na o ia i te haufenua piri-farāni no teie mahana. I fārii na rātou, e i turu na ihoā rātou i te paura, e mea turu atoà rātou i te haufenua. I te matahiti 1958 ra, i māti na rātou no te tiàraa tivira farāni nā roto i te petaraa e te mau maitaì taaê. Parau atoà mai nei o ia ia vaiihohia teie fifi i te hiti. Ua ani mātou ia vētahi e ua tūatì ãnei rātou i teie mau manaò, e eere ãnei i te mea maitaì aè ia haamoë-roa-hia te paura. Teie te haapotora o te tahi pähonoraa tumu : « *Eita, eita e tià ia haamoëhia te paura. Ua parau mai o Flosse e o Chirac e, te vai nei te hoë tauturu no te hoë roa-raa 10 matahiti. E a muri aè ? E te mau tamarii ? Eita e tià faahou ia mātou ia àmu i te ià, ia òre anaè e taèro mātou i te ciguatera. To na tanoraa, ia àufau mai te Farāni i te faahoïraa.* » Ua ìte rā hoì mātou e, aita rātou e hinaaro roa ra ia faahiti-hia teie fifi. Ani noa mai nei rātou ia mātou ia tāpao noa i to rātou mau manaò e ia vaiihohia ia rātou. Teie huru, mai tei parauhia mai i muri aè, no roto mai ia i te rüpe-huraa e ìtehia nei io te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa.

I uiui atoà na mātou i e rave rahi mau rave-òhipa tahito o te mau pū tei pātoi i te mau tāmatamataraa, a ora noa ai i Moruroa, no te haapaòraa ãnei te tumu e aore ia no te poritita ãnei. To rātou taaêraa i te feiâ i nià nei, aita rātou i faahiti i te parau no te faahoïraa, ua onoono mai rā ia puharahia te mau fifi vaiavai (*possible*). O te parau ia no te hoë metua tāne e ta na tamaiti, faaipoipoihia rāua e e tamarii hoì ta rāua, e i òhipa na i Moruroa. Ua riro rāua ei àtevenite i muri aè i te faaruëraa i te mau pū tāmatamataraa. Faâïte mai ra rāua ia mātou e, te tumu rahi i fāriu ai rāua, o te hiroà-roàraa ia i te pae “tiàporo” o te paura.

4.3.4 Te mau manaò o te tahiti atu mau Mañareva Àparauraar e te tiàtono

Mai ta mātou i parau ê atu na, te tiàtono porotetani no Mañareva e to na ùtuafare anaè tei pātoi i te tiàraa tīvira farāni i te māitiraa uiuiraa manaò no te matahit 1958 ra. I turu na o ia i te raatira tahiti ra o Pouvānaa. Ua haruharu-tahiti-hia teie àparauraar, e ìritihia mai ai ei parau farāni. Te faufaa o teie àparauraar, tei roto ia i te mau manaò taaê o te tiàtono no te mau hopeàraa o te *CEP*, te parau ihoā rā no te mau pūai tino e feruriraa o te mau Mañareva. Te faaïte mai ra to na manaò i te ihotaata hiroà o te mau Mañareva. E 8 matahit to te tiàtono ia na i tae ai i Mañareva e to na fētii. E òrometua to na metua tāne no Àfaahiti. Te mau noa ra ia na e mea ôhie aè te oraraa hou te mau tāmatamataraa âtōmī. Mea ià e mea heeuri te faaàpu rahi. Mea òada roa te mau taata e mea iti roa te peu a te Papaâ. Aita te *ciguatera* i haafifi i te huiraatira. I àmuuhia na te ià mai tei mātauuhia i mutaa iho ra. I muri mai i te pití no te tamaì o te ao nei, rahi mai nei te mau Farāni, te mau faëhau ihoā rā. Mai te reira tau, topatopa atu ra te mau Mañareva i raro aè i te faanahoraa farāni, e i te matahit 1964 ra, aita roa atu rātou i tāuà faahou noa aè i to rātou iho hiroà. I roto i te mau matahit 1964 e 1968 ra, na te nuu i haapaò i te mau faatereraa òhipa i Mañareva. I taua taime ra te ià i te haamataraa e taèro, e, e nau matahit noa te maoro, riro roa mai nei ei àti rahi. I taua área ra, ua taui roa atoà te huru o te māa. Riro mai nei te mau māa-punu mai te punu-puaatoro, te tāmano e te moa ei māa tumu i te mahana. Aita teie mau faaôhieraa i fānaòhia e te tāatoàraa, no na nei, ei hiòraa, tei òre aè nei i òhipa no te òire e aore ia no te *CEP*, e o tei tāpaòhia ei pātoi-farāni. Ora noa atu ra o ia i te ravaai e te faaàpu. I te matahit 1966 ra, i muri aè i te mau tāmatamataraa mātāmua, haamata aè ra te parareraa mātāmua o te mau ià pohepohe. I te matahit 1968 ra, ua àere roa te taèro ià, e i te matahit 1973 ra, èreè-re iho nei te tāatoàraa o te mau toà. Eita te hohonuraa o te miti e ìtehia. Fifi roa aè ra te òhipa tautai. I taua tau ra, mātau o ia i te haere e tāià nā te mau vāhi o ta na i ìte e e noaa te ià viivii òre.

« *I te matahit 1975 ra, ua tupu atoà te hoë parareraa ê atu o te mau ià pohepohe. E mau mirioni ià tei iri i nià i te mau pae. Ia haere anaè au e tāià, e piri mai rātou i nià i te pererau o to ù poti. I àmu na te mau ûrî e te mau piifare i te mau ià pohepohe, te mau moa atoà e te mau puaa o ta mātou hoì e àmu atoà atu i te hopeàraa. I mataù na vau a haùti te püea o ta mātou mau tamarii i te mai i haapohe i te mau ià. Mai reira mai te tauiraa ta mātou mau tamarii. Mea ê to rātou feruriraa. Ua faaroo vau ia Oscar Temaru i te parauraar e, ua tātara-roa-hia te feruriraa tiàmā o te roro o ta mātou mau tamarii, e riro iho nei rātou ei mau taata faaùeue. Ua ìte au i te reira i Mañareva atoà. Aita e tiàraa taatahoë faahou to ta mātou mau tamarii. Ua riro rātou ei mau titi na te haufenua.*

A àere noa ai te taèro ià, haamataraa ia te mau ùtuafare tāatoà i te roohia i teie àti. I taèro ìno roa na to na ùtuafare i te matahit 1972 ra, i muri aè i te àmuraa i te hoë ià piihia “uhu”. No te teimaha o teie àti, topa iho nei o ia iho i roto i te taòto-hohonu (*coma*). Faahorohia atu ra ràtou i te fare maì tei puè ê na i te mau taata maì, hoë à àti to ràtou pàatoà. Aore i ravaì te mau roì. I taèro ìno roa atoà na o ia i te matahit 1983 ra. Mai reira mai, to na mitomitoraa hou a àmu ai i te ià. Eere râ i te mea ôhie i te faataa i te ià taèro e te ià maitaì. Titauhia e tâmata i te ià hou a àmu ai. Te tauiraa o te mau vâhi tautai e te àmuraa i te ià, oia te parau rahi i roto i te oraraa o te mau Mañareva, ua faatupu ia i te mau hopeàraa faufaa rahi i roto i te oraraa totiare o Mañareva. Ia au i te tahi horoàraa manaò a te tiàtono, ua paari te feià âpî mä te ìte òre i te mau ìhirave tumu o te mau tautai. Ua òre te mau faanahoraa peu-tumu no te haapiiraa a te feià paari i te mau uì âpî. Ua faatupu te reira i te mau fifi rarahi i roto i te mau ùtuafare, e òhipa teie, ia au i ta na hiòraa, eere no Mañareva anaè, no te tāatoàraa râ o Porinetia. Te vai nei te mau taaêraa rahi i rotopû i te huru feruriraa o te mau taata paari e to te feià âpî. Òre atu ra te mau tamarii tamaroa e tamahine e faaroo faahou i to ràtou mau metua, no te mea ua faariro ràtou e aita reà ta te mau metua e haapiiraa no ràtou. E mäuiui rahi to te mau uì paari i mua i teie faatura-òre-raa a te feià âpî. Eere râ no te mau fifi anaè o te mau huru oraraa taaê. Ua taui roa te mau tâmatamataraa âtômî i te huru feruriraa o te feià âpî. Eita e tià faahou i te mau taata e na ràtou iho e feruri no ràtou. E mea maìmaì roa aè ràtou i teie nei i tei mutaa iho ra.

Te manaò nei te tiàtono e, no roto mai teie mau tauiuiraa o te huru feruriraa e tauiuiraa tino, i te mää èê e te pâtia-pâruru o te mau tamarii. Hou te mau tâmatamataraa, te tâatoàraa o te huiraatira tê hiòpoâhia e te mau taote o te nuu. E ìriti-atoà-hia te mau niho puta. Âreà ia na ra, aita o ia i fârii ia ìritihia to na mau niho. I muri aè, i to na taèroraa i te ià, taaraa ia ia na te tumu te mau taote-niho farâni i òre i faaàufau i te huiraatira. E faaùana te taèro ià i te mäuiui niho. Oia mau, mea mamae aè te mau niho puta i te viivii taèro-âtômî.

Pâtia-atoà-hia te mau tamarii. Te manaò nei o ia e teie mau pâtia-pâruru ra, no te ãrai ia i te mau hopeàraa o te viivii. I mua na, aita e faufaa no te mau taata te mau pâtia-pâruru e te mau hiòpoâraa niho e hiòpoâraa maì. I maitaì na te mau tupuraa tino e feruriraa. Te pâtia-pâruru, no na, no te ãrai ia i te viivii âtômî tei haaparuparu roa i te huiraatira.

Te manaònà atoà ra o ia e, te tumu o te taèro ià, eere ia no te taèro o te *cigatera*, no te viivii taèro-âtômî râ. « *E rave rahi te òhipa, i roto roa i to mâtou ora-rraa, tei hunahia ia mâtou. E faariàriàhia mâtou. E ôpanihia mâtou e parau. Ua parauhia mai mâtou eiaha e tâià i te tahi mau huru ià, e pâhono atu ra râ mâtou : “No mâtou teie fenua, ua ìte mâtou i te faataa i te ià taèro e te ià maitaì.” Tei te*

mau hiti tairoto i te pae tua te mau ià taèro, eiaha rā to rōpū i te tairoto. Hou te mau tāmatamataraa âtōmī, eere te mau huru ià atoà tē taèro, i teie nei rā te mau huru ià atoà ia tē nehenehe e taèro. Mea taaê roa te taèro ià nā roto i te ciguatera i te huru taèro e tupu mai i muri aè i te mau tāmatamataraa âtōmī. O te tumu ia vau i tiâturi roa ai e, te taèro ià mātauahia i teie nei mahana, no roto mai ia i te taèro-âtōmī. »

« Mea taaê te mau tāpaò o te taèro ià ia au i te huru o te taèro i tupu na hou te haamau-raa-hia te CEP. I teie nei, mea ìno roa atu ia. No te ûana o te hinaaro raûraù, e mahore roa te iri o te tino tāatoà ia û. Aita òe e haapaò ia ìno to tino. Haere mai nei o Bagnis tâne, e anoparau no te nuu, i ô nei, e parau mai nei ia mātou eiaha e àmu i te ià. Pâhono atu ra mātou e ua ìte mātou i te hiò i te mau ià taèro. Aita mātou i faatiâhia e parau no te mau ià taèro i te tau no te mau tāmatamataraa âtōmī. Eita e tià ia mātou ia haapâpū i te tumu o te taèro o te ià, e tià râ ia ù ia parau atu ia òutou e, te taèro ià e te mau tāmatamataraa, hoê anaè ihoâ ia. Te tiâturi nei au e, te taèro o te ià no roto mai ia i te mau tāmatamataraa âtōmī. I te matahiti 1966 ra, ua hâmanihia te tauraa-manureva o Totenjeie, e ua faaohiphobia na te tûpita. Ua tae roa te reira i te matahiti 1968 ra. Peneiaè o te tûpita te tumu, a tirâ noa atu râ, na te nuu farâni i faatupu mai i te mau fifi. »

Ua haapâpū te tiâtono e, e rave rahi taiime to na oraraa i roto i te pare. Ua û aè nei o ia i te tahî òhipa hauriâriâ : « *I te âvaè âtete 1968 ra, i te hopeàraa o te paura H, 1 mahana e te âfa mātou i roto i te pare. Hora 9 i te poipoï ia mātou i tomo ai i roto i te pare, e i te mahana i muri mai, i te hora 9 i te ahiahi to mātou tuu-raa-hia. I te poipoï, haere atu ra te mau mero o te SMCB [Service mixte de contrôle biologique : Piha-òhipa mita no te hiòpoâraa ìhiora] e òhi i te mau huâhuâ taoâ. I to mātou matararaa, ìte aè nei mātou e, ua noho noa te tahî rûâu io na iho. Mai te mea ra e i inu na o ia i te pape ua. I tauaraa ra ihoâ pô, topa faahou iho ra te ua. I ôpanihia na mātou ia inu i te pape. Mai reira mai te ôpani-raa-hia e faahiti i te parau no te mau törirî âtômî. »*

Aita te mau ià taèro, na na e, i haafifi i te oraraa o te mau huiraatira anaè, to râtou atoà râ tupuraa tino e feruriraa. « *I te mâtâmua ra, e tià i ta mâtou mau tamarii ia âtuâtu ia râtou iho. E faaruè râtou i te fare ia tae i te matahiti e faaipoipo ai râtou. I teie nei, e noho noa râtou i pihâi iho i te mau metua, e naeà-roa-hia ia vêtahî i te fâito 30 matahiti. I mutaa iho ra, e hiòraa âpî roa aè to te mau taata paari, e mea itoito roa aè e te püai hoì. Ua taui i teie nei. Te rûâu nei mâtou i te âpiraa ra ihoâ. E rave na i te parau o to ù metua tâne. E 84 matahiti to na i te poheraa. Aita o ia i taèro aè nei i te ciguatera. Aita o ia i faaea i te rave i te òhipa e pohe noa atu o ia. Ua pohe to ù metua tâne i te taime a haamata ai te mau àamu no te mau ià taèro. I mua na, e râau ihoâ ta mâtou. E rapaau atoà nei to ù metua*

tāne i te mau mai, e e òrometua atoà hoì o ia. E rāau atoà ta mātou no te faaora i te māriri-àitaata. E mau rāau teie e faaora mau nei. Eita te reira e tià ia faaauhia i ta te mau taote farāni e horoà mai nei na mātou i teie nei. E rāau atoà ta mātou no te ciguatera. No roto mai ia i te pata tōtōrā. »

Ua faahiti atoà te tiàtono i te mau fifi tei faatupuhia e te mau Farāni no te mau òhipa fenua. « *I te matahiti 1955 ra, haere mai nei te hoê taata tāniuniu-fenua, e ua tāpaòhia te tāatoàraa o te fenua hiti mouà e o te haufenua te fatu (fenua no te hau). E 3 matahiti to na tāpaòpàraa i te mau tuhaa fenua atoà. Ua rave te taata tāniuniu-fenua i teie òhipa mai ta na i hinaaro, mā te faatura òre i te mau ôtià e faaîtehia ra e te mau ôfaì. Te mau tuhaa fenua atoà aore e taata to nià iho, tāpaòhia iho ra e o te haufenua te fatu. Tupu atu ra te mau peâpeà rahi e te mau rave-òhipa a te Haunui. Aita rā e tauiraa i itehia, e aita te mau aniraa i tāuàhia. No te aha te haufenua farāni i rave ai i to mātou mau fenua ?* »

4.3.5 Àparaura e te mau taata âpi no te faaàpu poe

Te hoê o te mau faaàpu poe i terehia atu e mātou, na te mau Mañareva tupuna tinitô ia e faatere ra : e 3 nā taeaè e to rātou metua tāne. Ia mātou i tae atu ai, te pātia ra e 2 nā tamarii tei na Hong Kong mai. Te haapeàpeà rahi nei rātou no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmî e riro i te tupu mai i nià i te aohâàti e i nià i te tairoto ihoā rā. I to rātou iteraa e e piahia teie tîtorotororaa e e tāuàparau-roa-hia hoì, ani mai nei rātou ia faaôhia te tahî mau uiuira no te faatae i te peretiteni farāni ra.

Te manaò nei mātou e tano ia faaothihia teie tuatâpaparaa nā roto i te mau uiuira a i tuuhia mai e rātou, no te mea te faaîte mai ra te reira i te mau mataùraa e rave rahi tei faaroothia e mātou ia mātou i ora ai i ô.

« *No te aha te mau Farāni i âfaì mai ai i te paura i Porinetia ? No te aha rātou i òre i rave ai i te mau tāmatamataraa i Farāni ? No te aha te mau ià i haamata ai i te pohepohe i muri aè i te mau tāmatamataraa mātāmuia nā te reva ? No te aha rātou i tuu ai i te huiraatira no Mañareva i roto i te hoê vâhi tei òre i au i te pare te hâmanihia e te mau faëhau no rātou iho ?* »

Ua faahiti atoà mai rātou i te parau no te hoê taata àravihî tei tere mai e hiò ia rātou i Mañareva. I muri aè i te òhiparaa i Morurora e rave rahi matahiti, tiàturi roa atu ra o ia i te mau fifi faatupuhia e te mau tāmatamataraa, e haere ê atu ra. Parau atu ra o ia ia rātou e te vai nei te mau mâïraa rahi i raro aè ia Moruroa, e i te taime noa atu e âueue ai te fenua, e maraa mai te taèro-âtōmî tāatoà i haaputuhia i roto i te fenua, i nià i te iriatai e e haaviivii te reira i te moana e te fenua.

Ua ani mai rātou ia mātou ia uiui i te mau huimana farāni e paraumau ānei te reira. I te hopeāraa, ua parau mai rātou ia mātou e ua haavarehia rātou nā roto i te mau tāmatamataraa hopeā, e mai te mea ra e, ua faarirohia rātou ei àihuàrāau na te mau Farāni. Ua haapāpū mai rātou e aore rātou e hinaaro ra i te mau Farāni no te oraraa. E tiā ia rātou ia hāpono i ta rātou mau poe i Marite e aore ia i te fenua Tāpōnē, e mea hau aè na rātou ahiri e aita te mau huimana farāni.

Te mau àparaura e te mau tià mana

No te māramarama i nā matahitia e 30 no te mau tāmatamataraa âtōmī, e mea faufaa ia ìte i te mau manaò no te mau tià o te mau faatereraa mana e rave rahi. I te ômuaraa o ta mātou titorotororaa, ua fārerei atu mātou i te mau taata poritita, te mau tià aupupu, te mau tià o te mau piha-òhipa mana e rave rahi (i rotopū ia rātou, te vai ra te *CEP*), te mau faatere o te mau Ètārētia e te mau àivānaa. I roto i te reira mau fārereiraa, ua tuu atu mātou i te mau uiuira i muri nei : E mea faufaa ānei no rātou teie titorotororaa ? E aore ia eere ānei i te mea hau aè e haamoè i teie òhipa, inaha ua faaothia e tāpeà i te mau tāmatamataraa ? E vauvau atu mātou, i muri nei, i te tahi mau parau faufaa no roto mai i teie mau àparaura.

5.1 Te mau faatereraa mana

Ua pāhono mai te mau huimana haufenua ia mātou e aita rātou e ìte ra i hoê aè tumu no te rave i teie huru titorotororaa, inaha hoì ua ravehia te mau raveà pārururaa i te mau taime tāmatamataraa. No te faatere-hau no te pūea no Porinetia, o Patrick Howell, aore roa e haapāpūraa na te taote e i faaruru na te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa, i te mau fāito taèro-âtōmī hau atu i tei fāriihia e te *AIEA* (*Agence internationale de l'énergie atomique*, Pū nā te ara no te ito âtōmī). I to na hiòraa, e mea ataata aè i te faaruru i te taèro-âtōmī i pihaì iho i te mau pū âtōmī i Europa i to Moruroa. « *Mea rahi roa aè te fifi e faaruruhia nei e to Èropa i to te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa i mua i te mau mai rau no roto mai i te taèro-âtōmī, mai te tupuraa mai ã te àti no Tchernobyl.* » Ua haapāpū atoà o ia, e mai te mea ra no na, « *e riro teie tuatāpaparaa ei hiòraa paetahi* », no te mea e tiàturi hānoa te mau taata, e ua ineine atoà i te tiàturi i te mau àamu huru ê roa aè o te mau fifi e vai nei i Moruroa e i Fanataufa. Ei haapotora, aita o ia e tiàturi ra e e horoà mai te orarao o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa, i te tahi noa aè maa tauturu i mua i te mau fifi i orahia mai na e rātou.

Ua ani atoà mātou e fārerei i te *CEP*. Pāhonohia mai nei mātou e te hoê àuvaha o te nuu, e eita e tià ia na ia fārii i ta mātou titorotororaa, inaha te vai nei te faao-

raa a te faatere-hau o te nuu no te ani i te AIEA ia faaōhipa i te hoē titorotororaa tiāmā no te mau hopeāraa o te mau tāmatamataraa ātōmī i niā i te aohāāti. Aita atoā mātou i tiāturi rahi roa e e fāriihia ta mātou aniraa no te tere atu i niā i teie mau pū [tāmatamataraa ; H.S.], inaha ua faanahohia te tahititorotororaa e te AIEA.

5.1.1 Te hoē anoparau farāni no te mau fifi o te mau tāmatamataraa ātōmī i niā i te pūea

E rave rahi ta mātou mau àparaura e te faatere o te piha-ōhipa no te mai parare a te faatereraa-hau no te pūea. Ua tūrama rahi mai teie mau paraparaura, no te mea te faaite mai ra te reira i te pāpū-ōre-raa e orahia nei e te mau rave-ōhipa a te hau farāni i te pae no te èreraa te mau tāpura taata e te faanahoraa hiopoàraa pūea o te mau rave-ōhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa. Ua parau mai teie faatere no te piha-ōhipa no te mai parare, e no roto mai te maraaraa o te nūmera o te mau pohe māriri-àitaata e te mau mai mafatu, i te tauiraa o te huru o te oraraa o te nūnaa porinetia. Te àuhune o te faanavaíraa faufaa, ua âpitihia te reira e te mau peu tāmāa tano òre e te itiraa o te mau òhipa tino e tae noa atu i te maraaraa o te òhipa inu àva e te puhipuhi àvààva. Mai te reira ihoā te mau tauuiiraa o te huru oraraa, no te mea te 3raa no te tumu o te pohe i Porinetia, o te mau àti purūmu ia. Te piri atu ra o Porinetia ia Èuropa mā, e nā roto i te mau tautooraa maitai aè a te mau piha-ōhipa aupuruura, te maoro faahou atu ra te roaraa o te ora. E tià ia tāpirihia teie maraaraa o te maororaa o te ora i te maraaraa o te mau huru māriri-àitaata atoā.

Ua horoà atoà mai o ia i te tahitatu atu mau tumu no te mau fifi no te faanaho i te mau parau-putu (*dossiers*) o te mau rave-ōhipa tahito o te mau pū. Aita te mau taote farāni, mai ta te mau fenua peretāne e rave nei, i mātau i te faaî tāmau i te mau parau-tāpao no ta rātou mau taata mai. E feiā haapaò noa rātou ia rātou iho, e tei òre e ànaànatae e faaî i teie mau parau. Aita atu ra ia e faanahoraa aè e vai nei no te haruharuraa i te reira. Te mau parau-putu i faanahohia e te mau taote o te nuu i niā i te mau pū, e mea nā niā anaè ia i te mau òhipa i tupu, e te faahiti noa ra te reira i te taiò mahana òraa e matararaa, aore rā e haapāpūraa no te mau òhipa i tupu na i roto i taua área taime ra. Hau roa atu, te fifi rahi, o te hiòraa ia i te mau parau-putu taote a te mau rave-ōhipa i muri aè i to rātou faaruèraa i te mau pū.

No te heheu i te reira mau parau-putu, tītauhia te parau-faatià a te mau rave-ōhipa tahito, e aore ia no te feia i pohe na, tītauhia ia te parau-faatià a te fētii. E tià i te reira huru tuatāpaparaa ia âpee i te mau faanahoraa âmui no te mau peu no te oraraa e faaōhipahia nei e to te ara. Te manaò nei o ia e, ia au i teie mau tītauraa atoà, e rahi te moni e pau, e eita te òhipa e oti. E teimaha rahi roa te haamauàraa no teie titorotororaa nā roto i te tītauraa e ani i te mau rave-ōhipa tahito ia turu i te hoē

tītorotororaa taote e te tītauraa no te hiòpoàraa, haamaitaìraa i te reira mau parau e vai nei. Ua haapāpū atoà mai o ia, e i ravehia na teie huru tītorotororaa e te mau Peretāne i nià i te mau faèhau tei faaruru na i te mau tōrīri o te mau tāmatamataraa âtōmī, e aore e parau pāpū i noaa mai.

A taa noa atu ai te reira, aita o ia e tiàturi ra e e tāmarū teie tītorotororaa i te mau mataùraa o te mau rave-òhipa tahito, inaha ua ûàna roa to na haaporitita-raahia. No te turu i teie manaò, ua faahiti mai o ia i te parau no te mau tià o te pupu autiàmā a te Tāvini Huiaratira, inaha, aita o Oscar Temaru i taiā i te parau e no te mau tāmatamataraa âtōmī i humahia ai ta na nā tamarii e 2. Ua parau atoà mai o ia, e eita e tià ia faatūàti nûmera i te mau tāmatamataraa âtōmī e te mau huru māririri-àitaata taaê, e inaha hoì e tià ia faatūàtihiia te àvaàva e te māririri-àitaata no te māhāhā. Te àvaàva, i Porinetia, o te fifi rahi roa aè i te pae no te mai o te huiraatira porinetia, ia faaauhia i te faarururaa i te taèro-âtōmī. Mea maitaì roa aè no te püea o te huiraatira, te hoë pàimira no nià i te àvaàva i te mau pàimira no nià i te mau tupuraa māririri-àitaata i rotopū i te mau rave-òhipa o te mau pū âtōmī, no te mea i faaruru na rātou i te taèro-âtōmī. Teie rā, nā roto i te tōrōà taote rapaau mai, àravihu i te pae no te utuuturaa mai, aita o ia e haapae roa ra i te manaò no te hoë tūàtiraa i rotopū i te mau tāmatamataraa âtōmī e te māririri-àitaata, eita rā e òre, e no te hoë faiòtio haìhà noa o te māririri-àitaata.

Faaîte atu ra mātou ia na e, e riro teie huru tītorotororaa i te tûrama i te àparaura a, e i te tāmarū i te huiraatira. Noa atu te mau tauitoraa a te nuu farāni i nā matahitia e 30 no te haapāpū e aita roa atu e fifi to te mau tāmatamataraa, te vai noa nei te feà e te ahoaho, terā rā te maraa noa mai ra te reira. Eita te mau taata e tiàturi e mea rahi aè te haamauàraa e pau i te mau maitaì e noaa mai no te haamāramarama hohonu ia rātou, inaha hoì te rahiraa haamauàraa i ravehia no te mau tāmatamataraa âtōmī, e mau òhipa hoì te reira tei ìtehia te faufaa òre i roto i te mau tāuàparaura rarahi.

I te heheu-raa-hia te mau parau a te piha-òhipa no te mai parare, e 2 nā fifi i matara mai nā roto i te mau haamāramaramaraa i horoàhia mai e teie piha-òhipa. A tahi, te faaauhia nei te māririri-àitaata i Porinetia e te māririri-àitaata i Farāni e aore ia i to Marite mā, e te ìtehia nei e aita te nûmera o te māririri-àitaata i hau atu i to te reira mau fenua. E tià ia pâhonohia i mua i te reira, e mea tano aè ia ravehia te faaauraa e te tahi atu mau fenua tâpiri, mai ia Hâmoa, Fîti... ei reira rā, tei raro roa ia te nûmera o te māririri-àitaata. Te tumu i faahitihia no te rave i teie mau faaauraa, no te mea ia e mea piri roa aè te huru oraraa o te mau Porinetia e te faanahoraa aupuruora i to te mau fenua moni roa aè, eiaha rā i to te mau fenua i roto i te faahoturaa [a hiò ia Barrillot, 1995, no te faanavaì atu à i te àparaura]. E manaò huru ê teie e tei hunu e na te mau fenua moni mau hoì e faaoti nei i te mau òhipa no te oraraa

ihō-tupuna (*génétique*) e to te aohāāti. Mai te mea ra e aita teie uiuiraa i haafaufaahia, e aore e ôpuaraa i ravehia ia noaa mai te tahī faaauraā àifāito tei tuatāpapa âmui i te mau òhipa no te huru oraraa, no te ihō-tupuna e no te aohāāti. Te tahī atoā tumu i faahitihia no teie faaauraā no te fifi māriri-àitaata i Porinetia e to te mau fenua moni, no te mea ia e mea maitāi aè te mau tāpaòpaòraa i ravehia no te mau māriri-àitaata i Porinetia. Teie rā, mai te mea ra e eere teie manaō i te mea pāutuutu, no te mea ua ineine te mau anoparau mai te faatere no te piha-òhipa o te māi parare i Porinetia, i te fārii e eere i te mea faahiahia te mau tāpaòpaòraa o te mau parau i Farāni e i roto i to na mau Fenua àihuàrāau.

5.1.2 Te tiàraa o te mau faatereraa mana taote

Aita mātou i rave i te hoē titorotororaa hohonu no te oraraa aupuruora e taote i Porinetia. E tià rā ia parauhia e te vai nei te hoē tapu no te parau o te taèro-âtōmī i rotopū i te mau taote farāni. Ua fārerei mātou e rave rahi te rave-òhipa tahito o te mau pū tei òre i mauruuru, no te mea aita e àparaura e te mau taote, òi ìtehia te tūâtiraa i rotopū i to rātou mau māi (e māriri-àitaata i te rahiraa o te taime) e to rātou faarururaa i te taèro-âtōmī. Ua faaite noa mai rā te mau pāhonoraa a te mau taote i te tiâturi òre e te tāuà òre i te mau huru oraraa o te feiā rave-òhipa. Mai ta teie mau rave-òhipa tahito i parau mai ia mātou, ua riro teie pātoiraa no te tāuàparau ei faaitiraa i to rātou tiâturiraa e ta rātou hiòraa i te òhipa a te mau taote farāni. Hau roa atu, ua fārerei mātou e rave rahi te rave-òhipa tahito tei òre i fāriihia ia hiò i to rātou mau parau i roto i te rima o te taote. O te parau ia o te hoē taata i roohia i te māriri-àitaata i nià i te ûpaa, e tei òhipa na i Moruroa hau atu i te 20 matahiti. I māihia na o ia i Moruroa, e faahoîhia mai nei i roto i to na fētii i Tahiti. Ua tupu te reira hou o ia a faatuhaahia ai. Aita te mau aniraa a ta na vahine i nià i te mau tumu o te māriri-àitaata, i pāhonohia mai. Aita o ia i faatiâhia e hiò i te mau parau o ta na tāne e vai ra io te taote ra. Mea māuiui roa no na i te iteraa e aore e anoparau taote no te faaroo i ta na mau mataûraa i te mau fifi i tupu mai no te ora-maoro-raa ta na tāne i Moruroa, i nià i te püea o ta na mau tamarii. Ua rahi roa atu to na ahoahoa i mua i te manaō o te mau taote no te faareva i ta na tāne i Pari no te mau hiòpoàraa hohonu atu ā, inaha i àtutu noa na te parau e eita teie huru māi e hoì ora faahou mai i Tahiti. Eere atu ra ia i te mea maere, e i mua i teie matara-òre-raa e teie maraa-òre-raa o te mau hopoià, e rave rahi te Porinetia i roohia i te māriri-àitaata e aore ia i te tahī atu mau māi, e māiti nei ia rapaauhia rātou i Niu-Terani e aore ia i te fenua Marite, noa atu te moni rahi o te reira mau rapaauraā.

Na te hoē vahine farāni tuati-māi e òhipa nei i te fare māi rahi i Papeete, i faaite mai ia mātou i te vairaa mau o teie tapu e tāpoipoihia nei. Ua parau mai o ia ia

mātou e aita te mau taote i mātau i te uiui i ta rātou mau taata maì māriri-àitaata, e ua òhipa ãnei rātou iho e aore ia to rātou mau metua, i Moruroa. Aita teie òhipa i faaotihia, te tupu mau nei rā te reira. Ua pāpū rā ia na e, i Farāni, tītauhia te mau taote ia pāìmi i te mau tumu mau o te mau maì taaê.

Eita e tià ia mātou ia faaâtea i te manaò ra e e haamoèraa tāmau na te mau ano-parau taote farāni i Porinetia, te ahoaho e te feàa o te mau rave-òhipa tahito, nā roto i te òreraa e faatūàti i te mau maì e te faaearaa teie mau rave-òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa. Ia uiui-anaè-hia rātou i nià i teie parau, pinepine rātou i te pāhono mai e no roto mai te reira ahoaho i te mau manaõnaòraa a te feià poritita autiàmā pātoì-farāni. Ua parau mai te hoê anoparau ia mātou : « *Te fifi, o te ô-taue-roa-raa ia teie mau taata i roto i te hoê oraraa no teie tau, e te faaruru-âpipiti-raa rātou i te mau maitaià e te mau fifi o teie huru oraraa.* »

E arataì te reira ia tātou i nià i te hoê tumuparau tei hiòhia mai e mātou i roto i te mau àparaura e te mau Farāni e òhipa nei no te mau piha-òhipa a te haufenua. Ua fārii rātou i te parau ra, e ua faahepochia te mau Porinetia ia tomo tāùe mai te hoê totaiete i mātarohia e rātou i roto i te hoê totaiete âpī, e te fifi nei rātou i te haamātau i teie huru oraraa âpī. No reira, i roto i teie mau fārereiraa, i te hoê taime àe nei, e tae roa te mau taata uiuihia e mātou, i teie faahohoàraa taaê o te mau Porinetia. No rātou, aita te mau Porinetia i mātau i te faatūàti i te òhipa e te fifi o ta na e faatupu mai, no te mea te vai nei te tahi huru tiâturiraa, e aita hoì rātou e faatūàti nei i te mau hopeàraa pāo (te pohe) e te hoê òhipa no mua atu (te tahi hiòraa, te faahororaa i te pereo mā te taèro àva), e mau òhipa rā te reira no te oraraa. I taua taime atoà ra, ua faahohoàhia mai i mua ia mātou te mau Porinetia mai te hoê nūnaa faufaa rahi e tei tià i te fārii māramarama i te mau òhipa hauriàrià. Ua horoàhia mai ia mātou ei faahiòraa, to rātou tiûàtiâtiraa e te mau taata pohe e to rātou tau-pupū i te faataaê i te reira. Te faaîte noa mai ra rā teie hiòraa papaâ (te hiò-tāmauraa i te ao nā roto i te hiroà e te àai o Èuropa), i te huru pâteitei no te faariroraa i te mau Porinetia ei mau taata peu noa, hara òre, huru haapaò òre, tei au i te faaànaà-nataea ia rātou e tei mātau i te ora i terà e terà mahana. Te faaòhipahia nei hoì teie hiòraa i te mau Porinetia, hara òre e tiâturi hânoa, no te tûrama i te tià-òre-raa o to rātou mau ahoaho. E hoì faahoì mai tātou i nià i teie uiuira i roto i te pene 8 ia vauvau anaè atu mātou i te mau òhipa i faatupuhia e nā matahi e 30 no te mau tāmatamataraa âtômî i nià i te ihotaata hiroà porinetia.

5.2 Te mau manaò o te mau pupu poritita e to te mau tià pātoi-âtōmī

Ua fārerei atoà mātou i te mau tià o te mau pupu poritita i muri nei : te Tāvini Huiraatira, te Ia Mana Te Nūnaa, te Pōmare Parti e te *ONG* Hiti Tau. Ua paraparauhia te mau rāveà no te fārerei i te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, te vairaa te mau parau huna e te mau tūàtiâtiraa i rotopū i te mau àroraa pātoi-âtōmī e to te tiàmāraa.

I te pae no te matararaa te mau rave-òhipa tahito no te paraparau i tei orahia e rātou i nià i te mau pū tāmatamataraa, ua parauhia mai ia mātou e i te mau matahitī i māri àè nei, eita teie huru titorotororaa e tià ia ravehia. Te tumu, no te hoê ia faanahoraa parau-faaau i rotopū i te mau rave-òhipa porinetia e te *CEP*. Ua tātara mai te mau taata māramarama o Ia Mana Te Nūnaa ia mātou e aita te parau-faaau i tārimahia e te mau rave-òhipa hou a reva atu ai i Moruroa, i faariro-noa-hia ei faaauraa mana, e auraa hiroà âano atu à rā to na. Teie faaauraa no nià ia i te ôpaniraa e paraparau, e faaauraa pāturu teie [i te pupu ; *H.S.*]. Ua tāàmuhiia teie parau no te faaauraa i nià i te tahi atu faatereraa mana, oia te tauturu, tāpaò no te tururaa te tahi i te tahi e aore ia no te autahiraa tei titau ia aurarohia te mau taata tātātahi i te mea e tei roto rātou i te ôpuaraa a te âmuitahiraa. No te reira tumu te mau Porinetia i teòteò ai i te haere i Moruroa no te tāvini i te âmuitahiraa. E tià ia haamañaòhia e i mutaa iho ra, e mea faatura roa te mau Porinetia i to rātou mau arataì. Ua haamau te mau Farāni, nā roto i te vauvaura i te hoê faatereraa àihuàrāau, i te mau faaauraa e te mau raatira o te fenua tei tano i nā pae toopiti atoà ra. Noa atu e e rave rahi o teie mau raatira tei tūño i to rātou mana, e mea faatura-roa-hia rātou e te nūnaa porinetia.

Hau roa atu, te àroraa e te poheraa te mau faèhau porinetia i roto i te Tamaì mātāmua o te ao nei e te Piti nā roto ia Farāni, ua faaòhipahia ia te reira no te faaraphi i te mau manaò piri hau farāni. Ua faaòhipa te tēnerara de Gaulle i teie parau mā te faaara i te haamauraa o te *CEP* i Porinetia, mā te parau e e haamauruururaa teie i to Porinetia tei riro atu ia ei tià rahi no te pārururaa ia Farāni. Ua faarirohia te mau tāmatamataraa hopeà no te matahitī 1995 ra, ei ôfatiraa i te parau-faaau e to Farāni. Na te reira i faatiàmā i te mau Porinetia no te pūhara i to rātou mau peà-peà i mua i te aro o te nūnaa. Ua faaarahia mai rā mātou e i roto i te mau fenua tāpiri, eita te mau rave-òhipa tahito e paraparau mai te peu aore e parau-faatià no roto mai i te mau tiàtono e te mau òrometua. Mea mana rahi aè rā hoì te mau tiàtono i te mau òrometua — e mana rahi i nià i te huiraatira o te fenua — e oia atoà to rātou tiàmāraa i mua i te faatereraa o te Ètārētia. I mua na, e tuhaa na te mau tiàtono e te tāvana (raatira o te mau Âpooraa mataèinaa haamauhia e te mau Farāni i to Tahiti riroraa mai ei àihuàrāau) te tupu-maitai-rraa o te hau i roto i te mau vāhi

taata. I te rahiraar o te taime, o taua taata nei à. I teie mahana, e faufaa rahi noa à to te tiàraa o te mau òrometua e te mau tiàtono i roto i te mau motu.

Te tāmatamataraa hopeà i orahia mai na i nā matahit 1995/96 ra, o te hoë ia parau i hoì pinepine mai i roto i te mau fārereiraa e te mau taata poritita porinetia e te mau tià [pàtoì-âtòmì ; H.S.]. E taime māuiuiraau mau à teie. Noa atu te pàtoìraa i àtutu nà te ao nei, to te mau Ètaretià tatorita e Èvaneria i Porinetia faràni e to te pae rahi o te huiraatira, ua riro te faaètaèta-roa-raa-hia te faaoetraa ei faainoraa rahi [i te hiroà māòhi ; H.S.]. Mâ te òre e haafaufaa i te mau mataùraa no te mau hopeàraa e riro i te tupu mai i nià i te püea e te aohàati, faaoti aè ra te haufenua faràni e tāmau à i te hoë ôpuaraa, ia au i ta ràtou hiòraa, auraa òre. Te mau manaò mātāmua, o te māramarama-òre-raa ia. Ua faariro vètahi i te mau tāmatamataraa hopeà ei maferaraa mau i to Porinetia. Ua tae roa te tahi pae i te haamauruuru i te pereteni Chirac i te haamàramaramaraa ia ràtou i te huru tūàtiàtiraa e vai nei i rotopù ia Porinetia e o Faràni.

5.2.1 Te mau parau hunu

I mua ia mâtou, ua haapàpù mai o Hiro Tefaarere, taata poritita turu-autiàmà no te Tàvini Huiraatira e faatere aupupu tahito, e te tiàturi nei o ia e te vai nei ta te mau faèhau faràni mau parau hunu no te mau rave-òhipa tahito. Teie ta na i tâtara mai : « *Te taaêraa i ta Marite mā, e poritita hunu ta te mau Faràni no te mau òhipa tāmatamataraa âtòmì.* » Ua haapàpù atoà mai o ia e na te tahi peu haama-taùraa i vai na i nià i te mau pù tāmatamataraa, i ôpani i te mau huru ôpereraa atoà o te mau haamàramaramaraa no te mau fifi e riro i te tupu mai. « *I Tahiti nei, eere i te mea òhipa rahi no òutou ia färerei atu i te mau taata e parau mai ia òutou i te mau mea atoà i tupu na i nià i te mau pù.* Te tahi hiòraa, i Faaa, e rave rahi tē hinaaro nei e faatitîàifaro i to ràtou parau e te mau Faràni. Aita râ vau e tiàturi nei e e tià ia òutou ia färerei i te mau rave-òhipa tahito o te mau pù nà te mau motu. *I Raro-Mataì, e mea püai roa te Ètaretià porotetani, e mai ta òutou e ite atu, e mea tûàtiàtì roa te mau tiàtono e te CEP.* » O Oscar Temaru atoà, tâvana òire no Faaa e faatere no te pupu Tàvini Huiraatira, tei ani mai ia mâtou ia ìmi i te mau parau hunu o te mau rave-òhipa tahito no te mau pù tāmatamataraa. I ta na hiòraa, te mau àti atoà i pêpê ai te taata, ua tâpaòpaòhia ia i roto i te mau parau haaputu, oia hoì te parau mai ra ia te reira e ua faariro te mau faèhau faràni i te mau rave-òhipa o te mau pù ei mau ânimara tāmatamataraa. Ua haapàpùhia mai mâtou e Jacqui Drollet, te tahi atu taata poritita turu-autiàmà e taata àravihi no te ciguatera, e riro te tîtorotororaa ei tauturu i te faaheporaa i te haufenua faràni ia iriti i te mau parau hiòpoàraa maì o te mau rave-òhipa tahito, e ia horoàhia te reira

i te hoē pū tiāmā no te tītorotoro ia ītea e e tūātiraa ānei to te taēro-ātōmī e te maraaraa te mau māi mai te māriri-āitaata.

5.2.2 Tāuāparauraar no te muriatau

Ua parau hua te mau tiā o Ia Mana Te Nūnaa e i tāfifi noa na te àparauraar no te muriatau o Porinetia nā roto i te tāōtiā-raa-hia te tiāmāraa o te mau veà. Te tuu-raahia o Porinetia farāni i raro aè i te faanahoraa a te nuu farāni, ua haapātuutu noa te reira i te mau òhipa huimana tei riro na, i ta rātou hiòraa, i te ômuaraa ra ihoā ei faatereraa àihuārāau. Ua haapāpū atoà mai rā rātou e mea rahi te mau tauiraa i tupu i roto i te mau tuhāa e rave rahi no te oraraa i Porinetia farāni. Te tauturu i horoàhia e te mau Farāni no te hoē faanahoraa poritita e manaò mana, te fifi noa atu ra ia no te mea ua matara te mau taata i mua i te mau manaò âpī.

I te tahī aè pae, te haapāpū nei rātou e te faanaho nei te hau farāni i te hoē rāvēà nahō maitāi no te faaōraa ia Porinetia farāni i roto i te hoē aratairaa poritita no te tari rahi mai i te mau Farāni. Te vai nei te mataù òi riro te nūnaa māòhi ei pae iti tei haapaehia i te hiti, mai te mau nūnaa maori no Àuterāria e to Niu-Terani i teie mahana. E 3 âmaa to teie haapaeraa : poritita, faanavaàraa faufaa e hiroà. I te pae no te poritita, te pūai rahi noa atu ra te mau Farāni eiaha nā roto noa i to rātou nūmera, nā roto atoà rā i to rātou ite i te aratai i te tāuāparauraar poritita. I te pae no te faanavaàraa faufaa, ua ravehia te mau faahoturaa faufaa rahi e te mau taiete rarahi farāni tei turu-pāpū-hia e Gaston Flosse. E i te pae no te hiroà, te mataù nei rātou òi faaïro-noa-hia te reo māòhi e te mau peu no te hiroà ei tuhāa faaànaànataeraa. E ītehia teie mau tauiuraa, ia au i te âpaparaa-fenua, i roto i te maraaraa o te huiraatira i Tahiti mā te faaère i te tahī atu mau motu mai ia Tuamotu mā e aore ia Mañareva mā.

E ītehia teie mau huru mataùraa i roto i to rātou mau manaò poritita no te mau tāpura òhipa a te mau pupu rau tei hinaaro e pāruru i te mau tiāraa-mana o te nūnaa māòhi, mai te Tāvini Huiratira, Ia Mana Te Nūnaa e te Pōmare Parti. No teie pupu [Pōmare Parti ; H.S.], arataìhia e te hoē huuai a te arii vahine hopeà no Tahiti, e mea faufaa roa no na te mau tiāraa-mana o te mau Porinetia no to rātou mau fenua tupuna.

No teie parau, e mea faufaa te mau òhipa i ravehia e Hiti Tau. Te manaò nei teie Tāàtiraa eere i ta te haufenua (*ONG*), e ua navai roa te mau paraparauraar no nià i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī e te faatereraa àihuārāau farāni, teie rā, tae roa mai i teie nei, e mea iti roa te mau òhipa i ravehia e te mau pupu poritita autiāmā no te faanaho i te hoē ôpuaraa pātōi i te faanahoraa mana rēnhia i nià i te faahoturaa o te mau maitai e te mau pūai o te fenua, tei tū e te hiroà māòhi. Mea

rahi te mau òhipa i faatupuhia e Hiti Tau no te faahotu i te mau ôpuaraa naìnaì, mai te faaàpu vânira i roto i te mau motu e rave rahi i Porinetia farâni. Nâ roto i teie râveà, ua pâhono o Hiti Tau i te hoê hiaairaa o te fenua iho no roto mai i te hoê huiraatira tei pinepine i te ôtiatià i mua i te mau huru taata poritita atoà tei faarirohia ei mau taata pipiri i te mau moni-òhipa maitatai e te mau petaraa a te mau piha poritita. Nâ roto i ta na ononora e eere te tiàmâraa i te hoê noa tumuparau poritita, e e parau atoà râ no te faanavaìraa faufaa e no te totaiete, e tiàraa ôtahi to Hiti Tau i nià i te mâhora poritita no Porinetia farâni. Ua rau te mau manaò i roto i te pupu pâtoì-âtômi no te ìmi te hoê râveà no te tâpeà i te mau tâmatamataraa âtômi hopeà i te matahiti 1995 ra (te mau tâmatamataraa Chirac). E tià ia haamanaòhia i ô nei e, a parau noa ai te Tâvini Huiraatira e na te tiàmâraa anaè e faaòre i te mau tâmatamataraa âtômi, te haapâpû atoà ra ia o Hiti Tau e e tià i te manaò o to te ara ia faahupo ia Farâni ia faaòre i te mau tâmatamataraa. Ia au i te hoê manaò i ûàna na i roto i te mau pupu pâtoì-âtômi, ua riro te rauraa o teie mau manaò ei haaparuparuraa i te òhipa pâtoì-âtômi i Porinetia.

I vai na te mau âmahamaharaa, eiaha i roto noa i te pupu porinetia pâtoì-âtômi, ua tâfifi atoà râ to râtou mau tûàtiâtiraa e te mau tâàtiraa rarahi no te pâruru-nâatura, mai ia *Greenpeace*. Ua faainohia o *Greenpeace* e te mau tâàtiraa pâtoì-âtômi no te òreraa o ia i haafaufaa i te mau òhipa taaê e orahia nei i Porinetia, e no te faaòhiparaa o ia i te àrora a te mau Mâohi ei haamaitâraa i te òhipa pâtoì-âtômi [i roto i teie nei ao ; H.S.] (a hiò i te pene 6 no te hoê tuatâpapararaa hohonu no teie parau).

5.3 Te mau Ètârëtia

E rave rahi a mâtou àparaura e te mau Ètârëtia èvaneria e tâtorita. Tei matara mâramarama mai mai roto mai i teie mau àparaura, o te faufaa ia no te heheu, ia au te tupuraa o te àai, i te mau faaoetiraa i ravehia e te mau Ètârëtia no te mau tâmatamataraa âtômi. I te matahiti 1966 ra, i te haamataraa te mau tâmatamataraa âtômi, ua âmaha te Ètârëtia èvaneria i mua i te mau fâ o teie mau tâmatamataraa. Ua noaa to na tiàmâraa i te matahiti 1963 ra, i muri aè i te faataaâraa ia na i te Totaiete mitionare èvaneria. I vaivai na te mau haamanaòraa no te uiuira manaò i te matahiti 1958 ra no te tûàtiâtiraa e to Farâni [Regnault, 1995/1996]. Ua faaâmaha roa teie uiuira manaò i te Ètârëtia. Mea rahi te mau òrometua e ta râtou mau pâroita tei ô i roto i te mau patura pare, i te taime no te haamataraa o te mau tâmatamataraa i Moruroa. I te matahiti 1982 noa ra, to te Ètârëtia raveraa, nâ roto i te hoê âpooraa rahi âmui, i te hoê faaoetiraa pâpû ei pâtoiraa i te mau tâmatamataraa âtômi.

Te taaâraa e te Ètârëtia èvaneria, te Ètârëtia tâtorita ia tei turu noa na i te mau huimana i te pae no te parau o te âtômi. Ua faarirohia o ia, i Porinetia, ei âmaa

paari no te faatereraa mana farāni. Te tumu, no te mea ia te pae rahi o te mau Farāni i Porinetia, e mau tātorita ia. Aita te mau tūātiātiraa i rotopū i te Haunui e te Ètārētia i tupu maitaà noa na i roto i te rauraa o te mau òhipa. I te pae no te mau fare haapiiraa, i àro na o ia i te Haunui ei pârururaa i to na tiàraa-mana no te faate-re i ta na iho mau fare haapiiraa. I te pae no te mau tâmatamataraa âtōmī e te pori-tita arataìhia e te mau fenua èê, e turu ia o ia maitaà te Hau Repùpirita. Ua âpee te Ètārētia [tātorita ; *H.S.*] i te mau faaotiraa a te Vatican no te mauhaa âtōmī. I te matahiti 1962 ra, i faaite na te âpooraa *Vatican II* e e mauhaa te paura na te tiàpo-ro. Teie rā, i haapāpū atoà na o ia e e mea faufaa te mau tâmatamataraa âtōmī, no te tahи mau tumu, ei àtuàturaa i te hau o te ao nei. Ua taui te tiàraa o te Ètārētia mai te taime mai haapāpū roa ai o Jean-Paul II i ta na pâtoìraa i te paura [âtōmī ; *H.S.*]. Ua pee te Ètārētia tātorita porinetia i te reira manaò, e ua faahapa i te rave-faahou-raa-hia te mau tâmatamataraa i te matahiti 1995 ra, noa atu e mea nā roto i te mau parau tei riro ei mau parau pâpū òre, e ua tae roa i te tiàturihia e te rahiraa ei tururaa i te poritita a te nuu farāni. I to na aè pae, ua pii te Ètārētia Èvaneria i te nûnuaa ia taahi.

5.3.1 Te mau àparauraa e te èpikôpo no Porinetia farāni

Ua tià ia mâtou i te uiui i te èpikôpo no Tahiti, *Monseigneur Coppenrath* (mero no te hoê ôpū fëtii rahi tei navaì maitaì i Tahiti). Ua parau mai o ia e i ta na hiòraa taatahoê, ua tiâturi o ia i te taèro-òre-raa o te mau tâmatamatara. Ua ìte mata roa o ia i te mau pârururaa i ravehia e te nuu farāni, mai te hâmani-raa-hia te mau fare fâriiraa i Mañareva e i Tûreia, e te faaâtea-raa-hia te huiraatira o te mau motu tâtaìtahi i te mau taime atoà a tupu ai te hoê maa fifi iti haìhai. Ua tiâturi o ia e ahiri e aita te reira i ravehia, eita roa ia te Ètārētia tātorita e tûàti i te òhipa tâma-tamataraa âtōmī. I mutaa iho ra, aita e mataùraa i te paura, i te *ciguatera* anaè râ tei parihia i muri iho nei, e na te paura nâ roto i te mau àroraar pâtoi-âtōmī. I faari-rohia na râ te taeraa mai o te *CEP* mai te hoê haamaitaìraa no te mau òhipa a te huiraatira o te fenua. Ua parau atoà mai *Monseigneur Coppenrath* e e tuaha rahi ta te Ètārētia tātorita i Tuamotu mâ nâ roto i ta na mau òhipa mitionare, mâ te faahiti ihoâ râ i te mau òhipa a te Metua-vârua ra o Vallons tei òhipa rahi i pihaì iho i te huiraatira o te fenua, mai ia Raìatea tei tae roa i te fâito taata e 50 e tae atu i te 60 taata, no te rëpera e vai ra i reira. Na te Metua-vârua ra o Victor Vallons i faaïtoito i te mau taata ia tanu i te haari no te pûhâ. Riro atu ra te reira ei ìmiraafaufaa rahi na te huiraatira. Teie râ, i roto i te mau matahiti 60 te toparaa te hoo o te pûhâ i te mâtete o te ao nei. Na te *CEP* i horoà i te òhipa na te hoê huiraatira i roohia i te veve rahi, te mau motu tooà-o-te-râ ihoâ râ o Tuamotu no te fifi o te òhipa ravaai e te faaâpuraa poe.

Ua parau roa mai o ia, e aita atu e ora to teie mau motu, maoti rā o te hāmanira-hia te mau tauraa-manureva, te mau purūmu e te haapūairaa i te ravaai, te faaà-pu poe e te fāriira rātere. E na te *CEP* i vauvau i te papa faanahoraa i matara mai ai teie tupuraa o te faanavaìraa faufaa.

5.3.2 Te Ètārētia Èvaneria i Porinetia farāni

Te Ètārētia Èvaneria i Porinetia farāni, o te Ètārētia rahi roa aè ia i Porinetia. 41 % to na fāito taata i nià i te huiraatira tāatoà. E tiàraa faufaa rahi to na i roto i te mau âmuiraa Māohi, i roto ihoā rā i te mau motu Totaiete, âreà i te mau motu Tuamotu e Mañareva mā e to Mātuita mā, tei te pae tātorita ia. Noa atu to te Ètārētia Èvaneria i Porinetia farāni, a taa atu ai i te Ètārētia tātorita, pātoì-noa-raa i te mau tāmatamataraa âtōmī, ua faahapahia o ia no to na paruparu. I muri aè i nā matahiti 12, i reira o ia i te faaoitira i te hoê parau mana ei pātoìraa i te mau tāmatamataraa âtōmī. I roto i te mau tāmatamataraa i roto i te rātio-teata, tei faahapa ra ia i te poritita a ta na Ètārētia. Ua haapāpū-atoà-hia hoì e i fānaò na te mau tiàtono no Moruroa i te mau tāmatamataraa i roto i te rātio-teata, tei faahapa ra ia i te poritita a ta na Ètārētia. Ua haapāpū-atoà-hia hoì e i fānaò na te mau tiàtono no Moruroa i te mau haamaitaìraa e te mau turu i te pae no te oraraa e no te mau tau faeaeareaa taaâ, ei faahoonaraa i ta rātou pāturu i te mau huimana o te *CEP*.

Ua faahapa vētahi i te Ètārētia Èvaneria i te fāriira i te mau tauturu a te hau farāni no ta na mau fare haapiira e no te tahí atu mau òhipa no te haapiira, mā te fānaò hoì i te hoê Haunui âtōmī. Ua faatupu teie parau i te mau ùmeùmeraa rahi i roto i te Ètārētia Èvaneria, e ua tae roa i te hoê fāito e e rave rahi te rata i pāpaìhia i nā matahiti e 30 i māiri, tei pari e e te turu huna atoà nei o ia i te hau farāni.

Aita rā hoì teie e parau mai ra e te fārii nei te faatereraa i te poritita a te nuu farāni. Hou te haamataraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, i te matahiti 1963 ra, i roto i te veà ra *Le lien*, ua pātoì te Ètārētia i te tiàraa-mana mōrare no te haamauraa-hia te *CEP* i te mau fenua Mañareva mā. I faaïte na te veà i to na manao àro i te hau farāni e faariro pinepine nei i te feià tūàti òre i te haamauraa i te *CEP*, ei feià pātoì-farāni e piri-autiàmā. Ua pātoì atoà o ia i te faaheporaa i hurihia i nià i te mau Porinetia, i te parau-raa-hia rātou e e riro ta rātou pātoìraa i te haamauraa i te *CEP* ei faaitira i te tauturu no te faanavaìraa faufaa. I muri aè i teie pātoìraa, aita te faa-tere o te veà, te mitionare farāni ra o Adnet òrometua, i fāriihia e hoì mai i Tahiti i muri aè i to na oraraa i ta na mau tau faeaeareaa i Farāni. Ei pāhonora i teie faaheporaa, ua tono te Ètārētia Èvaneria i te hoê parau i te haufenua farāni ia tuuhia mai teie òrometua. Maoti te tēnerara de Gaulle i fārerrei-tino-roa-hia atu e te hoê tià rahi o te Ètārētia, i fāriihia mai ai teie aniraa. I te matahiti 1982 noa rā hoì to te âpooraa

rahi âmui raveraa i te hoê faaotiraa mana no te pâtoî i te mau tâmatamataraa âtômî. I haapâpû na te mau tiâ o te Ètârëtia Èvaneria e te vai nei i roto i te faaotiraa mana i te taime a haamata ai te *CEP*, te parau no te hoê âmaharaa rahi i roto i te Ètârëtia. Oia mau, i tiâturi na te mau faatere o te Ètârëtia e no te hoê noa tau poto te *CEP*, e aore e taata i manaò e e taeà-roa-hia e 30 matahiti.

Eiaha ia àramoinahia e mea taupupû te mau tûâtiâtiraa i rotopû i te mau Ètârëtia e te *CEP*. Noa atu to te Ètârëtia Èvaneria pûhara-roa-raa mai te ômuaraa mai â o te matahiti 80 ra i ta na pâtoïraa i te mau tâmatamataraa âtômî, ua fânaò atoà râ o ia i te *CEP*. Teie te tâtaraara a te hoê faatere o te Ètârëtia no teie feàapitiraa :

« Ua faaitoito te Ètârëtia, te pâroita i te mau taata ia haere i Moruroa no te ìmi i te moni ei paturaai te mau fare pure. I te mau matahiti 60 ihoâ râ. E fârerei na te feiâ tihepu, oia te CEA, te mau taiete nainâ, etv., i te raatira o te mataèinaa, tei piihia i teie nei te tâvana ; e na te raatira o te mataèinaa ia e haaparare i te mau haamâramaramaraa no te mau òhipa e tae roa atu i roto i te pâroita, oia hoì i te òrometua ra. I nâ reira ai râtou, no te mea o te òrometua anaè te taata e tiâ ia faatae i te mau parau faaara i mua i te huiraatira tâatoâ. No te haufenua, ua riro te Ètârëtia, e tae roa mai i teie nei, ei mauhaa faufaa rahi no te tâuàparaura. E au e e faatuâti na te mau òrometua i ta râtou iho mau ôpuaraa pâroita i niâ i teie mau parau faaara. Oia mau, e rave rahi te pâroita i hinaaro na e faaâpî e aore ia e patu i te mau fare pure. No reira, mai taua tau mai â te haamataraa mai te feàapitiraa i rotopû i te mau Ètârëtia e te òhipa tâmatamataraa âtômî ; e pâtoïraa mâramarama teie, e e tururaa mau atoà râ. Te hinaaro atoà nei râ vau e parau e, noa atu e mea rahi tei ôtiâtâ na i te òhipa tâmatamataraa âtômî, oia te iteraa e ère i te mea au ia hâmani i te mau paura, aita râ te mau taata i haamâramarama-maitâhia i niâ i te mau fifi, mai ta râtou e ìte nei i teie mahana. I teie mahana, e mea puè te mau haamâramaramaraa matara roa aè, e i tupu na te mau àtti tei àtutu nâ te ao nei, mai ia Tchernobyl, etv. Te vai nei te mau pû haamâramaramaraa rahi roa atu, e tiâ ai i te mau taata ia rave i te tahî faaotiraa. I te mau matahiti 60 ra, aita reà pâtoïraa i te mau tâmatamataraa, e i tiâturi noa na te rahiraa o te mau taata i tei parauhia mai e te hau farâni. I teie nei râ, e tiâ i te mau taata i te faahapa. Ia ìte mai òutou e i taua tau ra, e râtio noa ta mâtou, e mea fifi roa te tâuàparaura e te mau motu. Mai te mea e te haamanaò maitâi ra vau, ua tae mai te râtio-teata i te mau matahiti 70 ra. I teie nei, te vai nei te râtio-teata e te vîtéo nâ te mau vâhi atoà. I mua na, e “vavau totiare” te ùtuafare e te Ètârëtia, e e tiâ ia parauhia e i niâ ia râua te oraraa totiare e faanahohia ai. Te tahî òhipa i faatupuhia e Moruroa, ua paruparu te mau tûâtiâtiraa fêtii, e eita e tiâ i te Ètârëtia i Porinetia ia ora mai te peu eita teie mau tûâtiâtiraa e pûai. I teie mahana, e rave rahi te metua tê òre e arataì faahou nei i te uì âpî i te Ètârëtia ra. I horoà na te Ètârëtia i

te mauraa pāpū o te oraraa, o o ia te mōrī-tūrama. E Ètārētia manahune mātou, eere i te Ètārētia na te feiā ravaì. Te haere mai nei te mau taata i te fare pure i te tāpati no te pure, no te pureraa e no te faatiāmā i to rātou hiroāroà. E òhipa totiare faufaa teie no te ùtuafare, no te âmuitahira. E tuhaa ta te mau taata no te tahi mau tārēni o te pureraa. Te vai atoà nei te tahi huru faatitîâuàraa i roto i te mau pupu. O te reira te Ètārētia tumu. Te vai rā ānei hoi te pâhonora no te mau tuhaa òire ? Mea maitai ānei te tūruìraa i nià i te mau pupu ? E tāmau ānei mātou i taua ā èà ra, e aore ia e e faatano ānei mātou ia mātou i nià i te hoê huru oraraa ei reira e iti ai te tiàraa o te Ètārētia i roto i te hoê totaiete ei reira te mau taata e haere ai i te Ètārētia mai ta rātou e hinaaro ? A tirā noa atu rā, titauhia mātou e haamātau ia mātou i te hoê totaiete ìte-òre-hia, tei tupu i ô nei ei oho na te mau òhipa no roto mai i to te taata faaruèraa i te mau motu, te faaðireraa e te faatuâpîraa. Titauhia mātou e faatitîâuà i te tahi atu mau òhipa : tuàro, disco, etv. Te manaò nei au e teie mau ā te faahitimahutaraa i faatupuhia e Moruroa. »

5.3.2.1 Ôtōnōmī e te pâtururaa

Mea taupupū te tūatiàtiraa i rotopū i te Ètārētia Èvaneria e te CEP. E tuhaa rahi ta te Ètārētia Èvaneria i rave no te àtuàtu i te hiroà māòhi i roto i te âmuitahira. I faarirohia na te mau òhipa e horoâhia nei i nià i te mau pū tāmatamataraa ei mauhaa no te haapaari i te mau âmuiraa, no te mea i te ômuaraa aore e fifi i ìtehia i rotopū i te faaðraa i te CEP nā roto i te òhipa e te mau titaura a te mau Ètārētia o te fenua. Ìte aè ra rā mātou i te tahi huru tâtuhaaraa o te òhipa, i reira, te faatereraa i te tahua mōrare, te parauatua e te poritita, âreà te mau Ètārētia o te fenua (te mau pâroita), te haapâpū noa ra ia i ta rātou râveà no te oraraa roto mā te faatano-tano i te mau tauiûraa e vai nei. E tià ia haamanaòhia e te vai nei ta te Ètārētia Èvaneria âpooraa māiti, oia te âpooraa rahi âmui, e âpooraa faatere arataihia e te peretiteni o te Ètārētia. O o ia atoà te peretiteni o te âpooraa rahi âmui. I roto i te mau pâroita, e mea mana roa te mau tiàtono, no te mea o rātou te papa o te âmuitahira e te Ètārētia. E parau ta te âpooraa tiàtono, i roto i te tuhaa (te âpooraa), no te māiti i te mau òrometua, mā te mana no te tâpeà i to rātou tôroà mai te peu eita rātou e turuhia e te âmuitahira. Mea iti roa rā te mana o te faatereraa i nià i te ora-aa o te mau pâroita.

Te faanahoraa no reira mai te tupuraa te hoê huru pâtururaa i rotopū i te mau pâroita e te CEP, o te tauturu matahiti ia a te ùtuafare i te Ètārētia tei piihia “horoà o te mē”. Ua parauhia mai mātou e e horoà àautae teie. Aore e faaheporaa e aore ia e faaautuàraa no roto mai i te mau tiàtono e te mau òrometua. Teie rā, te parau o te hoê ùtuafare i roto i te âmuitahira, tei te huru ia o ta na tururaa i teie tauturu. E

teōteōraa teie no te hoē ùtuafare no te haapāpū faahou i to na tiāraa i roto i te âmuitahira e te faaroo. Ua tātara mai te hoē tiātono ia mātou e, te auraa no te “horoà o te mē”, to te hoē ia ùtuafare tītau-raa-hia e horoà i te moni na te Ètārētia. Na teie mau horoà e àufau nei i te mau òrometua e te mau haamauàraa o te pāroita, mai te fare e te uira. Te manaò nei te mau ùtuafare e i te mau matahiti atoà, tītauuhia rātou e horoà i te hoē fāito hau atu ā. Faarirohia te horoàraa i taua nei ā fāito mai te tahiaarao tāpetepete e aore ia te tiāturi-òre-raa i te Ètārētia. Mai te peu, e no terā e terā tumu, e faaiti te mau mero o te hoē ùtuafare i te horoà, e peàpeà ia tē tupu mai i roto i te ôpū fētii iho e aore ia i rotopū i te tahi atu mau fētii. Te horoà nei te mau ùtuafare, e e fētii to rātou e òhipa nei i te CEP, i te tahi taime, 100 000 toata pātitifia (5 000 TF). E ite e aore ia e tià i te hoē ùtuafare i te ite e e hia ta te tahi atu mau ùtuafare i horoà. Pinepine te faafitîâuàraa i te tupu i roto i te pāroita, e i roto ihoā rā i te tahi e te tahi pāroita : ta vai te fare pure rahi roa aè e nehenehe roa aè ? Te vai nei te mau raveraveraa àravihi no te haamanaò i te mau tuhaa a te mau rave-òhipa i mua i te Ètārētia. Faarirohia o Moruroa e te Ètārētia, e te mau taata atoà, ei puna tei î i te moni, e oia mau, o te reira mau ihoā.

Te hoē o te mau fifi i tupu nā roto i te mau tūàtiàti-hānoa-raa i rotopū i te nuu farāni e te mau Ètārētia o te fenua, o te pāroita ia no Fitii, i Huahine, ei reira to te òrometua faaotiraa e haere e rave i te òhipa i Moruroa e ta na mau taata pāroita. I muri aè, ua ìmi mātou i te māramaramaraa no teie òhipa, no te mea te faaïte mai ra te reira i te huru no te tūàtiàtiraa o te mau ôpuaraa fenua a te mau taata tumu e ta te CEP. Te faaïte atoà mai ra te reira i te mau tūàtiàtiraa pāturu i ravehia i rotopū i te CEP, te mau huimana o te fenua e te mau Ètārētia o te fenua.

5.3.2.2 Te parau no te pāroita no Fitii

Mai tei faaïtehia atu na, i roto i te mau fenua Huahine e vētahi atu no Raro-Mataì, e mana rahi to te òrometua, rahi atu ā i to te tāvana. Te òrometua tahito o Fitii, e òrometua itehia e te taata. E taata faaturahia o ia e te mataù-atoà-hia e te âmuitahira e hope roa. E maa taata rahi e te àravihi i te ôrero ; te haamanaò nei te mau taata ia na mai te hoē tei òre e fārii i te âmahamaha e te pātoïtoi i roto i ta na pāroita. Eere o ia i te òrometua tei haapaò noa i to na tōrōà, e taata faaàpu àravahi atoà rā o ia tei fārii atoà i te mau râveà âpī no te faaàpu e no te òotiraa. I roto i te roaraa o te tau, riro mai nei o ia ei taata òna, no to na ia àravihi i te faaàpu e no to na tiāraa no te mau òhipa fenua. Ua faaòhipa o ia i to na iho mau tūàtiàtiraa maitatài e te faatereraa no te hau farāni fānaò te âmuitahira. E inaha, feruri iho ra o ia e faatupu roa atu ra o ia iho i te mau ôpuaraa e rave rahi no te òire, mai te hāmani-raa i te mau purūmu e te mau èàturu. I parauhia na e o o ia anaè tē tià e parau i te

mau taata pāroita no te tauturu i te tahiti atu mau pāroita ia faatupu i te reira mau huru ôpuaraa.

I te haamau-raa-hia te *CEP* (i te matahiti 1965-66), ani iho ra teie òrometua i ta na mau taata pāroita ia horoà tātaítahi rātou 15 000 toata pātitifa (fātata e 825 TF) no te patu i te hoê fare pure âpi. No te navaì òre o te mau ìmira moni, haafaufaahia iho ra te manaò no te haere e rave i te òhipa i Moruroa. I taua tau ra, aita e ìmira moni faufaa ê atu ã, no te mea ua topa te hoo o te vânira. Faaotihia atu ra e e tere pupu te mau tâne pâutuutu i Moruroa no te rave i te òhipa no te hoê roaraa e 3 âvaë. Reva pupu 50 taata iho ra rātou. E rave rahi te putuputuraa o te mau âmuiraa no te faanaho i te paturaar a e fare pure, ua taeàhia e 3 matahiti te maoro. Haere atu ra te òrometua iho no Fitii i Moruroa, e òhipa atu ra mai te mau tâne atoà. I ora na o ia i rotopū ia rātou, aita râ o ia i fârii i te àva. E tià ia parauhia e aore ã e parau faaheporaa. Ua tû te manaò o te tâatoàraa o te mau taata i uiuihia e mâtou, e e faao-tiraa âmui tei turuhia e te âmuitahira tâatoà.

I teie mahana, ua riro te tiàraa o teie òrometua ei hiòraa feàapiti i roto i te âmuitahira. I te pae no te tâuàparaura no te mau tâmatamataraa âtômî, i parau noa mai na ihoâ o ia ia mâtou e, eita e tià ia na ia faao i roto i te poritita. Teie râ, te faatùati tâmau noa nei o ia te huimana farâni e te fânaòraa i te mau huru òhipa atoà e au no te tauturu i ta na pâroita. I titau-manihini-roa-hia hoì o ia i Pari e te tênerara de Gaulle i muri aè i te haafetià-raa-hia i te *Ordre national du Mérite* e te tâvana-hau no taua tau ra, no to na ia tiàraa i roto i te hâmaniraa i te èâturu e faatùati nei ia Huahine e nâ motu tâpîri. Hou aè te reira, i te matahiti 1966 ra, i fârii na o ia i te hoê tâpâò haamauruururaa no te faaàpu.

Aita te tiàraa o te òrometua tahito no Fitii i vai noa mai te faauui òre i te manaò i roto i ta na pâroita. I te rave-faahou-raa-hia te mau tâmatamataraa âtômî i te matahiti 1995 ra, ua haapâpû to na mono [i ta na pâtoïraa ; H.S.] i te mau òhipa no mua ra. E tiàraa arataì tei orahia e te òrometua âpi no te faanahoraa o te mau taahiraa ei pâtoïraa i te mau tâmatamataraa âtômî. Ua fâi te tahi mau taata e e taata faahupo te òromeuta tahito, e eere i te mea tià ia haere i Moruroa. Åreà vêtahi ra, te teôteò noa nei ã ia no te mea ua ìmi âmui râtou i te moni no te patu i te fare pure. Te niu nei râtou i to râtou manaò mâ te faaïte e e ôpuaraa âmui tei riro ei papa no te mau òhipa atoà e fâ mai. Mai te mea râ e tei roto roa te pae rahi i te âehuehu. I te tahi aè pae, te mataù nei râtou i te mau fifi o te mau tâmatamataraa, e i te tahi atu pae ra, te teôteò nei râtou i ta râtou i rave na. Mai tei parauhia mai ia mâtou : « *I taua tau ra, aita mâtou i ite e mea ino te mau tâmatamataraa. Haere atu ra mâtou no te hoê tumu maitaì.* »

Ua paraparau na mâtou i te òrometua tahito. I ta na hiòraa, eere i te mea tià i te

Ètārētia Èvaneria ia faanaho i te taahira no te pātoi i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa. O ia iho, aore o ia i faaō i roto i teie mau taahira. Mai ta na iho e parau nei :

« I faaātea noa na vau ia ù i te poritita, e ua vaiihō i taū mau taata pāroita ia rave i ta rātou iho mau faaotiraa. » Ua parau mai rā hoī e rave rahi te taata ia mātou e, e e faariro na te òrometua tahito ia na iho ei pāruru pāpū no te âmuitahira. No te parau o te tiāmāraa, te vai nei to na mau manaō faufaa. *« Paraumau, e mau taata autiāmā noa na ihoā mātou. Tei roto te tiāmāraa i te vārua. E rave rahi te Farāni i fāriihia e mātou, e ua tupu te mau tūātiātiraa maitai e o rātou. Teie rā, na mātou iho e rave nei i te mau faaotiraa i ô nei. »* Ua tātara mai o ia e te vai nei te hoē taaēraa hiroā rahi i rotopū i te mau Popaā (te mau taata no Èropa) e te mau Māōhi, e nā nūnaa taaē rāua. Teie tiāmāraa no te hiroā, no roto ia i te mau ture i noaa mai ai te ôtōnōmī i to Porinetia.

E mau tāpao anaè teie no te faanahoraa pātururaa, no roto mai i te ôtōnōmī tātaithai o te mau huimana e to te mau Ètārētia i te fenua nei. Te faufaa noa ra ā te tiāraa o te Ètārētia i roto i te oraraa o te mau taata no te mau fenua. Paraumau, i teie nei ā, eita e tiā ia mata ê i te mana o te Ètārētia. Ua niuhia te oraraa o te âmuitahira i niā i te mau pupu i faanahohia e te Ètārētia mai te mau pupu wahine e aore ia te mau pupu uì âpi. Ua faahiahia mātou i te tiāraa o te Ètārētia i roto i te mau faaineineraa ôroà no te 2 hānereraa o te matahiti o te taeraa mai te Èvaneria i te mau fenua Totaiete. E tiāraa faufaa to te mau pāroita no Huahine i roto i te faanahoraa o te mau pupu òri. Ua parau-atoà-hia mai mātou, e a rave rahi matahiti aè nei, ua patuhia te hoē fare pure nā roto i te moni i noaa mai i te feiā i haere e òri i Tahiti i roto i te mau ôroà no te 14 no tiurai.

Te vai mau nei te hoē tāuparauraahia i Huahine no te parau o te fenua i muri aè i te CEP. Te vai ra te mau pupu e hinaaro nei e hoī i te fenua ra (nā roto i te faaāpu vānira, pūhā...) mā te turuì i niā i te pārururaa i te mau hotu o te fenua ei faufaa e tiā ia pāruruuhia. Ua ìmi teie mau pupu i te tauturu a Hiti Tau no te faatupu i te mau tātiraa fenua niuhia i niā i te faahoturaa. Te faahapa nei rātou i te mau òhipa faahoturaa i roto i te mau hōtera, e te mataù nei, a tauihia o Huahine mai Porapora, ei pū hopuraa miti no te mau rātere èê. Aita rā te rahiraa o teie mau ôpuaraa i tupu. Inaha, nā roto i te tāhōeraa te huiraatira, òre roa atu ra te ôpuaraa a te taiete tāpōnē no te faatiā i te hoē hōtera rahi i niā i te fenua.

Te faaīte maitai mai ra te parau no Fitii i te feàapiti e färerehia nei e te Ètārētia Èvaneria. Ia tuatāpapa-anaè-hia to na tiāraa i roto i te tupuraa o te CEP, e iho mai te mau uiuira māuiui mau, mai te feàapitiraa o ia i roto i te faahaparaa i te mau tāmatamataraa e te pātururaa a te mau tiātono [i te CEP ; H.S.]. Tītauhiā rā hoī o ia e

faaruru i teie uiuiraa ia mana faahou o ia ia au i to na tiàraa tāuàparau no nià ia Porinetia farāni no te tau i muri nei. I mataù noa na te mau arataì o te Ètárëtia Èvaneria òi riro te mau tāmatamataraa âtōmī ei tumu no te mau pâtoìraa poritita i roto i te tāatoàraa o te mau tuhaa no te totaiete porinetia. Ua faarirohia te haaporitita-raahia te oraraa tāmahana o te totaiete porinetia, ei ènemi no te hoëraa o te mau âmui-rraa e te mau ùtuafare.

5.3.3 Poritita a te Ètárëtia porotetani

Mai tei parauhia atu, i pâtoìhia na te mau tāmatamataraa âtōmī mai te ômuaraa mai ã o te *CEP*, e ua niu-roa-hia i nià i te mau tumu no te faaroo. I te matahiti 1982 ra, ua faatae te Ètárëtia Èvaneria no Porinetia farāni i te hoë rata i te peretite-ni farāni ei pâtoìraa i te mau tāmatamataraa âtōmī. Teie rā, aita e reà òhipa i tupu i roto i te Ètárëtia no te mea aore e tāuàparauraâ âano atu ã i ravehia no te mau tūàtiàtiraa i rotopū i te mau tuhaa o te Ètárëtia Èvaneria e te *CEP*. Ua tupu rā te tahî tauiraa i te matahiti 1995 i te taime a faaara ai te peretiteni Chirac i te rave-faahou-raa-hia te tâpura tāmatamataraa, o tei tûrà i te Ètárëtia Èvaneria ia rave i te hoë faaotira mâramarama. I mua i te faaotira no te rave-faahou-raa i te mau tāmatamataraa, tae roa atu ra te Ètárëtia i nià i te purûmu e faaō aè ra no te taime mâtâmu roa no to na àai, i roto i te mau pâtoìraa nâ roto i te hau. Ua òhipa roa te tahî mau feruri i roto i teie faaotira.

A tahî, i parauhia na e nâ roto i te pâtoìraa a to te ara e te àti no Tchernobyl, ua mâramarama maitaì te nûnaa. Tâpiri atoà mai ai te mau rave-òhipa tei faaîte i te mau manaò tûàti òre e to râtou feàraa i mua i te òhipa tāmatamataraa farāni.

A piti, no te mea ua riro te òhipa pâtoì-âtōmī ei òhipa na te tāatoàraa, aita atu ra ia te mau pâtoìraa i te faaotira a te peretiteni farāni, i faarirohia ei ôpuaraa no roto mai i te mau tââtiraa e aore ia te mau pupu poritita e fâ pâpû maitaì ta râtou. Oia hoì, i tiâturihia na e tià mai te hoë pupu âano atu ã no te faanaho i te mau manaò pâruru i te nâtura e te oraraa môrare i nià aè i te mau manaò poritita. Mai tei parauhia e te hoë mero no te Ètárëtia Èvaneria : « *Na te faarahi-raa-hia te pâtoìraa, te mau pû-parau-âpî, te pâtoìraa nâ Marite mâ e nâ Europa mâ e ta Greenpeace hoì, i faatupu i te hoë faahiroàroàraa e i faaôhie i te Ètárëtia ia faaō i roto i teie òhipa.* »

A toru, i tiâturihia na e e haapûai-roa-hia atu ia teie òhipa e te mau âmuitahiraa o te mau pupu rau e te mau pupu i raro aè i te reva no te “*flottille de la paix*” (te mau tià o te mau pupu porinetia pâtoì-âtōmî). Na te paruparu o te mau pupu pâtoì-âtōmî i faataupupû i te feiâ, i roto i te Ètárëtia, tei faanaho i te mau taahiraa ei pâtoìraa i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa. Mâ te faanaho i te hoë

faaauraa pātoī-âtōmī âano atu ā, ua tāmata atoā te Ètārētia Èvaneria e faaō i te Ètārētia tātorita i roto i te taahiraa no te 26 no âtete 1995 ra. Ua faaotī rā teie Ètārētia e eita o ia e turu i te taahiraa huiraatira, ua navaī noa o ia i te hoē rata a te pāpa tei faaīte i ta na pātoīraa i te mau tāmatamataraa âtōmī.

Nā roto i to te Ètārētia âmuiraa atu i te mau pupu pātoī-âtōmī, ua riro te reira ei faaāano-roa-raa atu i te papa o te mau manaō pātoī. Hau atu i tei mutaa iho ra, ua ō te tāuāparauraarā âtōmī i roto i te mau pāroita e te mau ūtuafare. I te tahī aē pae, ua riro te reira ei ûmeūmeraa i roto i te Ètārētia Èvaneria e i roto ihoā rā i te faatereraa o te Ètārētia e te mau tiātono o te mau pāroita. Ia au i te mau arataī o te Ètārētia Èvaneria, ua haafifi roa te faaotira no te faaō e no te rave i te hoē tiāraa i roto i te pupu pātoī-âtōmī, i te mau tiātono e rave rahi. Tītauhia rātou i teie nei e māiti i rotopū i ta rātou Ètārētia e te Tāhoēraa Huiraatira, te pupu a te peretiteni porinetia ra o Gaston Flosse tei turuhia e te mau tiātono e rave rahi, e o ia tei turu i te faaotira a te peretiteni Chirac (ua tāmuhia te Tāhoēraa Huiraatira i niā i te RPR, te pupu de Gaulle a Jacques Chirac). I roto i te mau fenua e rave rahi, ātea ē atu ra te mau òrometua e te mau tiātono i ta rātou mau pāroita e te mau faatere o ta rātou Ètārētia. Tae roa mai i nanahi nei, e tiāmāraa to te mau tiātono e faaō i roto i te poritita (e mea fifi roa atu no te mau òrometua ia faaīte i to rātou mau manaō poritita), e mea rahi tē turu pāpū nei i te faatereraa haufenua a Flosse. No te mau pupu poritita, ua riro te mau tiātono ei mau faatūātiātira faufaa roa. Ia au i te tātararaa a te hoē o te mau faatere o te Ètārētia Èvaneria, na te Ètārētia iho i rahu i teie *cheval de Troie* (puaahorofenua no Troie). I te mau matahitī 70 ra, i manaō na te Ètārētia e nā roto i te fārii-rahi-raa i te mau tiātono ia faaō i roto i te poritita, e hau atu ia to na mana i niā i te tahī mau fatupuraa òhipa. I tiāturihi na e na te mau tiātono e pāruru i te mau maitaī o te oraraa e te mau manaō o te Ètārētia. Eere rā te reira tei tupu mai, no te mea e rave rahi te tiātono tei riro ei mauhaa pūai i roto i te rima o te mau pupu poritita. Te òhipa atu ra ia i tupu mai, to te mau tāuāparauraarā ia i roto i te Ètārētia faatumu-rahi-raa i niā i te mau fifi poritita, e i te hopeāraa, iti aē nei te feruriraa parauatua. I teie nei ā mahana, e rave rahi te tiātono tei òre i tūāti e i faatūra i te mau faaotira tei òre i tūāti i te hiōraa e aore ia i te maitaī o te mau pupu e turuhia ra e rātou.

« Te manaō nei au e ua haamau mātou i te hoē pupu poritita i roto ia mātou. Oia mau, e tuhāa na te mau tiātono i te arataī i te hoē pāroita, e ta te òrometua, o te aratairaa ia i te feruriraa parauatua. Ua tūāti rā hoī teie òhipa i te tahī mau òrometua ia riro roa mai ei mau taata poritita tei òre i taime-faahou-hia no te feruriraa parauatua. E tano ia parau e, te haaporitita-raa-hia te mau tiātono e te mau òrometua, ua īriti ia i te ūputa no te « faa-noa-raa » i te Ètārētia i roto roa i te Ètārētia iho. Ua īte maitaī òutou e mea fifi roa te mau tūātiātira i rotopū i te

mau faatere o te Ètárëtia e te faatereraa o te Fenua no teie mahana. Ua tupu atoà rā te mau ùmeùmeraa roto nā roto i te faaoetiraa te Ètárëtia e faaoō roa i roto i te pupu pātoì-âtōmī. Te tiàturi mau nei te mau faatere o te Ètárëtia e te tuàti nei ta rātou mau faaoetiraa i te mau manaò e te mau hiaai o te taata pāroita, teie rā, te faataupupū atoà nei hoì te tiàraa poritita o te mau tiàtono e rave rahi i te hoë tāuàparaura a maitaì e te matara i rotopū i te mau faatere e te mau taata pāroita. E mea fifi roa no ù i te fārii i te reira, aita rā vau e tiàturi nei e te vai nei te hoë tuàtiraa maitaì i rotopū i te mau faatere e te mau taata pāroita. Ua rahi roa te mau tīteà, rahi roa te mau àuvaha. Te faaïte mai ra o Moruroa e, to mātou òraa i roto i te pātoïraa, teie titorotororaa, e e mana roa te mau taata poritita i rotopū ia mātou. E au e e o rātou teie e mau nei i te tāuàparaura a. Te tāuàraa i teie fifi e te haamatararaa i te hoë feruriraa parauatua, o ta mātou ia tumuparau e feruri nei no nià i te tau “i muri aè i te CEP”. Titauhia mātou e faanaho i te mau tuàtiraa âpi e to mātou nūnaa. E mea faufaa te reira, mai te peu e te hinaaro nei mātou e ârai eiaha ta mātou uì âpi ia huritua i te Ètárëtia. E te manaò nei au e i teie tau no te tāuàparaura a, te vai nei ta mātou mau râveà no te faaruru i teie ira. »

Ei faahopeàraa, e tià ia tāpaoìhia e, te Âpooraa Ôitumene a te mau Ètárëtia i roto i ta na pātoïraa i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa, a taa noa atu ia te òhipa faaûàna i te faatîtiâuàraa o te mau mauhaa tamaì e te mau ìno i nià i te nàtura, ua faaïte ia o ia i to na autahiraa e te mau Ètárëtia e te mau nūnaa no Pâtitifa [parau faaara tâveàhia a te COE no te 17 no âtete 1995].

5.4 Manaò o te mau aupupu

E rave rahi ta mātou mau âpooraa i faatupu e te mau àuvaha o te mau aupupu o te mau pū tāmatamataraa, te mau aupupu a A Tià I Mua e ta USATP. Te aupupu mātāmua, ua tià-maitaì-hia ia io te CEA e i roto i te mau taiete nainàì, e te pití io te CEP ihoä rā. Ua ani mātou ia rātou e e fārii ânei te mau rave-òhipa tahito e paraparau, eita ânei rātou e riro ei haafifiraa mana tei ôpani atu i te mau rave-òhipa ia faaïte i te manaò. Mea māramarama roa te mau tià aupupu A Tià I Mua no teie parau. Mai ta te hoë o rātou e parau nei : « Te tiàturi nei au e e rave rahi te rave-òhipa e mea rahi ta rātou parau ia òutou, teie rā, ua ite òutou e ua tâamuhia teie mau rave-òhipa e te hoë irava parau-faaau. Pâpū maitaì e eita te mau taata e òhipa nei ã i nià i te mau pū, e paraparau mai ia òutou no te mataù a ère rātou i ta rātou òhipa. E rave rahi rā tei faaruè na i ta rātou òhipa, tei tiàmā roa i mua i te CEP e aore ia i te CEA, e aore e mea e ôpani ia rātou ; e tià ia rātou ia paraparau. »

Ua haamata te òhipa aupupu i Porinetia mai te tahi òhipa arataìhia e te hoë faanahoraa i rotopū i te mau fatu-òhipa e to rātou mau taata. I te mau matahiti 70 noa

ra te òhipa aupupu i te faatià-raa-hia i Moruroa, e te reira i muri aè ia i te mau faaheporaa i ravehia i nià i te nuu. I te matahiti 1979 noa ra te fārii-raa-hia e haamau i te hoë piha-òhipa i Moruroa, e te faatià-raa-hia e māti i te mau àuvaha. Tae roa mai i te matahiti 1978 ra, hoë anaè aupupu i te *CEP* : te *FSTP* (*Fédération des syndicats des travailleurs polynésiens*) : Âmuitahiraa no te mau aupupu a te mau rave-òhipa porinetia). Fā mai nei te *USATP* nā roto i te hoë âmaharaa o teie aupupu, e ìmi atu ra i te tauturu a te *Force Ouvrière* (Pūai Rave-òhipa) i Farāni. E aupupu âpī roa o A Tià I Mua tei haamauhia i te matahiti 1985 ra. No roto mai o na i te hoë âmaa porinetia a te aupupu *CFDT*, e ua ìmi o na e tià no te mau rave-òhipa porinetia i roto ihoā rā i te mau taiete naïnaì. Ua parauhia mai mātou e te fāito aupupu o te mau taata i nià i te mau pū âtōmī, ua naeà-roa-hia ia e 90 % i te mau matahiti i maìri, te rahiraa o rātou, e mau Porinetia ia. Na te àroraan no te faatitîafaro i te taaêraa i rotopū i te Farāni e te Porinetia, i faatupu i te mau òhipa aupupu. Ua riro roa teie àroraan i te tahi taime ei òhipa manahune, mai tei tupu na i te matahiti 1987 ra, i te taime a tupu âpipiti ai te mau faaearaa-òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa e i Tahiti no te pātoi i te mau haamaraaraa o te mau tute (ua faatupu teie faaúraa i te mau ôrureraa-hau rahi).

I faaara-atoà-hia mai na mātou, taaê atu ai i te mau fenua peretâne, aore e tūâtiraa pâpū i rotopū i te òhipa poritita e te òhipa aupupu. Ua haapâpū mai te mau tià o nā aupupu e 2 ia mātou e, eere ta rātou tuhaa i te mea ôhie, no te mea eere te mau òhipa huna a te nuu i te mea matara. Ua haapâpū-maitaià-hia e i riro na te mau pū tāmatamataraa ei vâhi fârereiraa no te mau taata no roto mai i te mau fenua no Porinetia, rahi atu ã i te mau ana no te heruraa repo no Makatea, no te mea aita teie motu i faatupu i te mau tauiraa fenua no roto mai i te tāatoàraa o Porinetia. I riro atoà na o Moruroa ei vâhi haapiiraa na te mau rave-òhipa i te pae no te haapaò-maitaià-raa i te òhipa e te feruriraa. I reira to te mau rave-òhipa iteraa i te faufaa o te mau aupupu. Faatupu aè ra te reira i te mau autahiraa tei nā-nià-ê i te mau taaêraa fenua, mai teie i roto i te mau fenua Tuhaa Pae mā e aore ia Mâtuia mā. Hau roa atu, ua haafânaau atoà mai te reira i te hoë huru pupu taata porinetia. Ua haapâpū-atoà-hia to te mau aupupu no Moruroa òreraa e faaò i roto i te hoë poritita paetahi.

Te vai nei te taaêraa o te manaònâraa i rotopū i teie nā aupupu rahi i nià i te mau pū tāmatamataraa. A haapeàpèa noa ai te mau tià o A Tià I Mua no te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te püea, aita roa atu ia to te *USATP* e ìte ra i te mau tumu rahi no te haapeàpèa ia na. I te hiòraa a teie mau taata, te àtutu tâmau nei ã te mau paraparau no te mâririri-àitaata e te viivii i Moruroa, noa atu ia te faaîteraa a te mau tuatâpapararaa e rave rahi e aore e tumu e tià ai e haapeàpèa. Teie râ, te faahapa nei rātou i te mau huimana farâni tei vaiihio noa i te rûpehu i ûâna noa na mā te òre i haamâramarama maitaià i te nûnaa, ia au i te auraa âano no

teie parau. Mai tei parauhia e te hoê faatere aupupu-pâruru, ua faaâtea roa te faanahoraa a te nuu ia na, e aita o ia e manuia nei i ta na tâuàparauraar e te mau taata tîvira mā te faahupo òre.

Ua tûâti te mau tià o A Tià I Mua no te parau e aita te mau tautooraa a te *CEP* e ta te *CEA* no te haamâramarama i manuia. Ua faanaho te *CEA* e te *CEP* i te mau putuputuraa mā te pata i te mau hohoà ei faaiteraa e aore e fifi viivii. No te fâito teitei rahi râ o te reira mau huru tâtaraaraa, aita atu ra te taata i taa i te auraa. A tirâ noa atu râ, aita i tià ia râtou ia tûmâ i te mau feâa o te mau rave-òhipa, no te mea ta râtou e ìte nei i roto i te mau hohoà, e mea taaê roa ia i ta râtou e ora ra i te mau mahana atoà i nià i te òhipa.

E òhipa faufaa rahi tei ravehia e te mau aupupu no te haamâramaramaraa i te mau rave-òhipa no te mau fifi e te mau faatureraa. Tûâtiraa tâmau to râtou e te mau anoparau o te *CEA* e te mau huimana o te nuu *CEP*. Ua parau mai râtou ia mâtou e aore e taiâraa to te mau rave-òhipa ia faaòhipa i te mau reo mâðhi (Tahiti, Mâtuita, etv.). Te tâuàparauraar râ e te mau faatere farâni, e mea nâ roto ihoâ ia i te reo farâni. E tià roa râ i te mau àuvaha aupupu ia huri mai te peu e mea faufaa.

Mea rave àtâ roa no te mau aupupu ia haafaufaa i te parau no te viivii taèro-âtômî no roto mai i te mau haapaò-òre-raa e aore ia te mau àti manaò-òre-hia i nià i te raveraa òhipa. Te onoono nei râtou i te parau mai e mea rahi te tautooraa i ravehia no te haamâramarama i te mau rave-òhipa no te parau o te mau faatureraa e te mau fifi. Aita râ hoì râtou e ara nei i te reira mau huru àti. Te vâhi taa-òre-roa-hia râ, o te èreraa ia te mau parau tuatâpapa no teie mau àti i faatumuhia i nià ânei i te parau-huna a te *CEP*, e aore ia i nià ânei i te tâuà-òre-raa a te mau aupupu. Mea faahapa roa na Hiro Tefaarere te mau aupupu, e tae noa atoà atu ia A Tià I Mua, tei niu-atoà-hia hoì e ana iho. Te manaò nei o ia e aita te aupupu i manuia i roto i te mau tuhâa no te püea e te pârururaa, e te tiâturi nei o ia e e rave rahi atu â te mau tautooraa e tià ia ravehia ia ìtea te mau fifi hunahia tei faaruruhia e te tahi mau rave-òhipa, mai te mau taata tâmâ viivii, i roto i ta râtou tau òhiparaa.

Ua fârii te mau tià o A Tià I Mua e eita e noaa ia àpe i teie huru fifi. « *Ia ìte mai òutou e i muri aè i te hoê òhipa tâmâraa i te viivii, e hiòpoâhia òutou hou a hoì atu ai i te fare. Ia hau anaè te fâito (80), e faataimehia òutou. Ia tupu anaè te reira, e faarooroohia te mau paraparauraar no te faaite e ua roohia te tahi atu taata i te viivii. Ua mâtou vau i te hoê taata tei faataimehia e 2 mahana te maoro. E te ora noa mai ra o ia. E tià râ ia ù ia parau, i roto i te CEA, e mea ètaëta roa te mau ture. Eere râ e mai te reira atoà no te mau taiete naïnaì.* »

Faarirohia na te feiâ i faaruru roa aè i te taèro-âtômî, e o te mau rave-òhipa ia, mai te mau faahoro-pereò, tei tere na nâ te mau vâhi viivii, e aore ia te mau rave-

ōhipa i tīmā na i te mau vāhi tāmatamataraa i muri aè i te hoē tāmatamataraa, te feiā i ōhipa na i nià i te mau paèpaè e tei titauhia e uta mai i te mau māteria i muri aè i te mau tāmatamataraa. Āreà i te tāmāraa i te viivii, e mea naho maitaì ia te faanahoraa mā te mau faatureraa pāpū e te hoē àravihiraa tāhana. Ua ìte maitaì te mau taata tāmā viivii i te huru no ta rātou ōhipa.

Eere te mau tià no A Tià I Mua i te mea tiàturi roa mai to te USATP, i te àravihiraa o te mau anoparau a te CEA no te hiòpoà i te mau ōhipa atoà no te mau tāmatamataraa i Moruroa. Teie tei faaîtehia e te mau àuvaha aupupu i te Tomite aupuruora e pāururaa, tomite tiâhia e te mau anoparau a te CEA e te mau tià aupupu (300 ia âmuhiha), e e hiòpoà nei i te mau huru tupuraa o te pāururaa i roto i te mau pū âtōmī e te mau pū tāmatamataraa i nià i te tāatoâraa o te fenua farāni : « *E mea rahi ta ù parau ia ôutou, aita rā ta ù e parau-faatià no te reira, no te mea e mero noa ā vau no te CEA. I roto i te mau âpooraa a te tomite, e paraparau na mātou i te mau mea atoà, aore e parau huna. E horoà atu rā vau ia ôutou i te tahi parau. Ia au i te mau faaîteraa a te mau mana, aore e viivii. Ia haere anaè ôutou i Morurora, te vai nei te tahi mau vāhi e eita e faatiâhia e tomo, e ei reira e ìte ôutou i te mau ìri-faaara pāpâihia “contaminé”. Ua uiui mātou i te tomite : ua viiviihia ânei teie mau vāhi e aore ia aita ? Pâhono mai nei rātou e, aita, teie rā, aita rātou e hinaaro e ia tomo te mau rave-ōhipa i reira. E ōhipa tano òre teie tei faatupu i te mau ânoîraa. Te parau atoà ra rātou e ua viivii te pare, te fare-tīmā, i Meknes, i muri aè i te àti i tupu na. Aita mātou e tiâturi nei i te reira. Eita e òre te mau patu e te tahua i te hâuti, inaha te ûâna rahi o te tûpita. Te àdere nei te mau àamu no te mau rave-ōhipa i utahia i roto i te mau âfata tâpau. Ua tâmarû mai râ te mau tià o te USATP e ōhipa ìtehia ihoā teie i roto i teie mau pae fenua veâveà, e tei tûâti i te mau faaheporaa aupuruora. Ua nâ ô mai ra rātou ia mātou e, te mataù i faatupuhia e teie mau àamu, no roto mai ia i te hiroà. Mea tûâti roa te mau Porinetia i te mau taata pohe, e aita rātou e fârii ra ia òre te mau âfata tâpau ia ìritihia. Ei ôpaniraa, te tiâturi nei rātou e ua hunahia te tahi ohipa ia rātou. Eita e tià ia àpe i te reira. Eere i te parau âpî te mau taaâraa i rotopû i te mau poritita aupuruora e te mau peutumu fenua. Te tahi hiòraa, o te fifi rahi ia tei fârereihia e te mau huimana farâni no te mau faatureraa tei ôpani i te mau Porinetia ia tanu i to rātou mau taata pohe i roto i to rātou mau âua. »*

Ua faafiro te mau tià o te USATP i te poritita a te faatereraa-hau no te püea ei ōhipa maitaì roa. Ua faatiâhia i e toofanu mau rave-ōhipa no Moruroa, tei roohia i te mâriri-âitaata, e haere e rapaau ia rātou i Niu-Terani. A tirâ noa atu râ, te haapâpû atoà nei te mau tià o te USATP, e mai te peu noa atu te vai nei te haapâpûraa e ua hau te mau faito o te viivii i tei fâriihia e to te ara, e fârerei ia rātou i te hau farâni no te reira.

E manaònaòraa tumu na te mau tià o A Tià I Mua te parau no te viivii. Mai ta ratou i parau mai ia mātou, maoti ta rātou mau mārōraa i hāmanihia ai te mau patu ei pārururaa ia Moruroa i te mau miti rarahi. Ua ami atoà na rātou ia ravehia te hoê hiopoàraa no te fenua e no te miti i Moruroa e i Fañataufa. No te mea te tiàturi nei o ia e te vai nei te mau vāhi viivii.

Hau roa atu, te faaîte mai ra te mau tuatāpaparaa i ravehia e A Tià I Mua e ua hau te fāito te taëro-âtōmī o te ià, i to tei fāriihia nā te ara. Maoti atoà o A Tià I Mua i haamauhia ai te hoê pū-pāimira i Moruroa, i te vāhi òhiparaa a te mau anoparau porinetia, no te âpee i te mau fāito o te taëro-âtōmī ei tururaa i teie mau tuatāpaparaa. Ua vauvau roa atoà teie aupupu i mua i te *CEA* te hoê aniraa no te tāpura o te mau iða o te mau rave-òhipa tei pohe i te māriri-àitaata. Pāhono mai nei te *CEA* e te fētii anaè o teie mau rave-òhipa tei pohe tē tià e horoà i te reira parau. Mai te mea rā e mea iti roa te mau fētii i ineine no te fārii i te reira huru parau-faatià.

Te vai atoà ra te mau tātararaa taaê i nià i te fā e te auraa o te parau-faaau i titauhia i te mau rave-òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa e tārima i te taime a tihepuhia ai rātou. Ia au i te mau tià o te *USATP*, te parau-faaau o te hoê ia parau-faaau mātauhia e faataahia no te ôpani eiaha te mau parau-huna a te nuu ia pūharahia, e te haapāpū rā rātou e aore e haamoriraa parau-huna e vai nei. Ia au rā i te mau tià o A Tià I Mua, te ôpani nei te parau-faaau i te mau taata eiaha e paraparau no te tahi noa aè mea, no te mau pū, i te roaraa o te tau no ta rātou i òhipa e to muri aè, e tae noa atu i to rātou poheraa. E faautuàhia te mau rave-òhipa e ôfati i teie parau-faaau nā roto i te faaôreraa i ta rātou faatuhaaraa. I nià i te mau pū, te mau rave-òhipa tei òre i faatura i teie ture, e riro ia i te tauhia no te tano òre te òhipa i nià i te mau pu, to na auraa ra e faahoìhia ia rātou nā nià i te manureva mātāmua i Tahiti. E riro te haapāpūraa no te òreraa e tano e òhipa i nià i te mau pū, ei haafifiraa no te ìmi i te hoê òhipa ê atu. E tià i te mau rave-òhipa i nià i te mau pū ia faarirohia ei mau taata tano òre no te òhipa no te mau tumu e rave rahi, mai te ôfatiraa i te faanahoraa, te inu àva, te tautai nā te mau vāhi ôpanihia, te faatura-òre-raa i te mau faatureraa, e tae noa atu i te mau òhipa tei haafifi ia Farāni, mai te pūhararaa i te parau no te òhipa. Te faaîteraa i te tano-òre-raa te hoê taata e òhipa i nià i te mau pū, o te hoê ia faautuàraa i te mau rave-òhipa tei òre e faatura i te faatureraa, e o te hoê atoà ia haamataùraa no te feiā ineine òre i te tūàti i te faanahoraa i titauhia e te *CEP*.

5.5 Ei ôpaniraa

Ia au i teie mau àparauraar e te mau tià o te mau faatereraa mana, e tià ia mātou ia parau e te vai nei te rauraa no te mau hiòraa i nià i te mau tāmatamataraa âtōmī e te mau fifi e tupu mai i nià i te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, e no te nūnaa no Porinetia tāatoà. A huna tāmau noa ai te mau tià o te hau farāni e te mau tià poritita i te tupuraa o te mau fifi rahi e to tahi mau pupu rave-òhipa uru-raa-hia e te taèro-âtōmī, te tiàturi nei ia te mau aupupu, te mau tià poritita autiàmā e te Ètārētia Èveneria e e mea faufaa ia ravehia te hoê titorotororaa hohonu no te huru o te püea o te mau rave-òhipa tahito i teie mahana, e te mau fifi i faaruruhi na e rātou. Te vai tahaa atoà mai nei rā hoì te mau taaérraa i rotopū i te mau Ètārētia e i rotopū i te mau aupupu i te pae no te âtōmī. Ua taupupū te Ètārētia tātorita no te tūàti i te mau tauiuiira o te poritita a te *Vatican* i mua i te mau tāmatamataraa âtōmī. I te pae no te mau pupu autiàmā māohi — te Tāvini Huiraatira, te Ia Mana Te Nūnaa e te Pōmare Parti — e te mau pupu mai te mau tāätiraa eere i ta te haufenau mai ia Hiti Tau, te vai nei te mau taaérraa rahi no te râveà e au ia faaòhipa ei faaheporaa i te hau farāni ia tāpeà i te mau tāmatamataraa. Eita e tià ia mātou ia haamoè atoà i te mau manaò o te feiā tei òre e tūàti i te mau pupu autiàmā e tei manaò e ua hau rahi roa te mau maitai a te *CEP* i te mau haamauàraa, e tei manaò nei rā hoì e mea faufaa ia ravehia te hoê hiòpoàraa no te mau fifi ei tūramaraa i te tau e fā mai nei.

Te tāuàparauraahuiraatira

6.1 Ômuaraa

Mai te ômuaraa mai o te matahitia 1966 ra, ua fāriu te mau pū-parau-âpī, te mau haufenua e te mau pupu pāruru-nātura o te ao tāatoā i niā te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa e i Fañataufa. Ua riro teie òhipa âtōmī ei tāpao faateòteòraa na te mau pūai rarahi i roto i ta rātou huru raveraa i te mau huiraatira o te fenua, te mau pū-parau-âpī no te ara e to te ao tāatoā nei. Te faahohoà mai ra rātou i te huru manaraa o te mau anoparau o te nuu no te mau faaotiraa teimaha no te mau parau o te oraraa o te mau huiraatira, mā te òre e amo i te hoë noa aè hopoià. Te parau no Majareva, tei hiòhia mai i te pene 4, o te hoë ia hohoà parau rahi. I taua taime rau, ua uiui-ûàna-hia te parau no te mau tāmatamataraa. Ua faanaho te mau pupu rau i te mau pātoìraa i te mau tāmatamataraa, e ia au i te mau fāito, i roto i te mau vāhi rau no te faaïte i te manaò. I mua i to te ao nei, ua hau i te 10 matahitia te faahaparaa te mau tātiraa pāruru-nātura, mai ia *Greenpeace*, i te *CEP* e te *CEA*, mā te tuu ia rātou i mua i te hopoià o ta rātou mau òhipa, mā te faaïte atoà i te mau tūàti-òre-raa o ta rātou mau parauraai i ta rātou mau faaòhiparaa. Ua tupu teie, ua ite tātou, mā te tāpū àti taatahoë o te mau tià pātoì tei faariàriàhia, faahephobia e faainohia e te mau piha-òhipa haamāramaramaraa farāni.

Ua faahapa-atoà-hia te mau tāmatamataraa e te mau tià porinetia, te mau taata māòhi tumu (te mau aupupu, te mau Ètārētia, te mau tià poritita e te mau tià pātoì-âtōmī) tei òre i fānaò i te mau faôhieraa e te mau rāveà ia tāuània mai rātou e te mau pū-parau-âpī no te ara, e tei taupupū i mua i te haufenua farāni. I roto i teie pene, te hinaaro nei mātou e haafaufaa i te mau tāuàparauraahuiraatira no te mau tāmatamataraa âtōmī i tupu na i Porinetia, no te mau tuhua rau i orahia mai, e no te mau tāà-muraa i rotopū i te àroraa no te tiàmāraa e te *CEP*. Te faaïte ra mātou e ua fifi te tāuàparauraahuiraatira i Porinetia nā roto i te èreraa o te haamāramaramaraa a te *CEP*, e nā roto i te rau-haere-raa te mau òhipa poritita e pāruru-nātura. Eere i te mea maere te tupuraa te mau ûmeùmeraa e te mau titoraa manaò i roto i te pupu porinetia pātoì-âtōmī, e i te tahī taime, i rotopū ia na e te pupu pāruru-nātura no te ara. I tupu na te mau tāmatamataraa âtōmī, mai tei vauvauhia atu e mātou, i roto i te hoë ao parau-huna ei reira te manaraa te taa òre, te rūpehu e te ôtiàtià. Eita roa atu e tià ia faapiro i teie pene mai te hoë haavāraa hopeà no teie parau. Te tiàturi nei rā mātou e faatupu atu te reira, no te tau e fā mai nei, i te tuatāpaparaa e te àparauraan no te

mau òhipa i tupu noa mai na. Mai ta te tītorotororaa e faaïte mai ra, te hoë pae rahi o te mau rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa tei haapāpū eiaha teie parau ia tanuhia.

Te manaò o teie pene, eere i te horoàraa atu i te hoë âpapa-huàhuà-raa i te tāa-toàraa o te mau paapaparau (*événements*), te mau fifi e aore ia te mau tāpura òhipa o te mau tāmatamataraa âtōmī farāni. Aita mātou e hinaaro nei e tāpiti i tei ravehia mai na e te tahit atu mau taata-pāimi e mau pāpāi-veà mai ia Marie-Thérèse e o Bengt Danielsson, Bruno Barrillot, Jean Chesneaux e o Gilles Blanchet [Danielsson, 1993 ; Barrillot, 1996 ; Chesneaux e Maclellan, 1992 ; Chesneaux (éd.), 1995]. Ta mātou fā, o te horoàraa atu ia i te tahit hiòraa âmui e te tahit heheuraa no te tāuàparauraia i âuahâati na i te mau tāmatamataraa âtōmī i te ômuuraa o te mau matahiti 60 e tae roa mai i te matahiti 1997 ra. I tupu na te tāuàparauraia huiraatira i roto i te mau pū-parau-âpī, te rātio-teata, te rātio, i roto i te mau veà, e no teie roa nei, i nià i te internet (*a hiò atu i te* <http://www.chch.planet.org.nz/greenpeace/nuchalth.html> ; <http://www.greenpeace.org/comms/rw/enviroim.html>), e i te fenua iho, i roto i te mau Ètārētia, te mau pāroita, te mau pupu poritita no te fenua, etv. E paraparau atoà mātou i te tiàraa o teie tāuàparauraia i roto i te faanahoraa o te mau manaò e te mau hiòraa a te mau rave-òhipa tahito a te CEP, e to te tahit atu hoì mau Porinetia. Ua tāuà atoà mātou i te tiàraa ihoā rā o te mau Porinetia i roto i teie tāuàparauraia. Oia hoì, ua faaroo-mau-hia ānei te mau Porinetia, e aore ra aita ?

6.2 30 matahiti tāmatamataraa âtōmī, 30 matahiti pātoiraa : te tahit hiòraa foto

Ua ô te mau tāmatamataraa âtōmī i roto i te hoë tāuàparauraia poritita âano atu à i raro aè i te tamaià toètòe (*guerre froide*) e te tauiraa o te tiàraa o Farāni i roto ia Èropa e te *Otan*. Ua taui te manaò o te nuu farāni nā roto i te fifi no Suez i te matahiti 1956 ra. No te iteraa te nuu farāni e eita e tià ia Farāni ia mau māite i te autahiraa e to na mau hoa (te *Otan* e o Marite ihoā rā), faariro aè nei ia teie nuu i te pūai âtōmī taaê ei mauhua e noaa ai to na tiàraa i mua i to te ara (“*Force de frappe*”, “Pūai o te tāiriraa”). I haamata na te mau tāmatamataraa farāni i te matahiti 1960 ra, i Sahara. Ua pātoihia teie òhipa, e ua tupu te mau faahuehueraa nā Àfirita mā. I muri aè i te tamaià no te tiämäraa o Àfèria (1962), ìmi iho ra o Farāni i te mau pū âpī. I te matahiti 1963 ra, faaara iho ra o ia e i Porinetia farāni te mau tāmatamataraa nā te reva e ravehia ai.

Tupu mai nei te fifi i Cuba (1962) e nau matahiti rii noa hou te tāmatamataraa âtōmī mātāmua i Morurora (2/07/1966) e te fifi i Tchécoslovaquie (1968) e 2 noa matahiti i muri aè. I te matahiti 1966 ra, haere atu ra o Farāni i rāpaeàu i te tātiraa nuu a te Otan, aita rā i faaruè i te Alliance. I roto i te tahit àparauraia nā roto i te mau

ūmeūmeraa Hitiaa/Tooà-o-te-rā, e te mau tūàti-òre-raa i roto i te *Otan*, aita i tāuāhia te tahit atu mau uiuira mai te tāuāparauraā i te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia ia au i te mau parau no te pārururaa i te nātura e to te poritita fenua.

I tupu na rā te mau titoraa manao, i roto i te mau matahiti 60 iho. I te matahiti 1962 ra, ua faahoihia o Louis Molet i Farāni, e àivānaa tuatāpapa teie i te parau o te taata, tei parau e eita e rahi roa te mau fifi no te püea, no te mea noa ia e mea iti roa te fāito huiraatira i Pātitifa [Chronology, 1990, àpi 6]. I te matahiti 1963 ra, o Tāpōnē te fenua mātāmua i pātoi i te mau tāmatamataraa âtōmī farāni i mua i te mau Hau âmui. Àtutu atoà iho ra te mau faaîteraa manao i Porinetia, e i te âvaè mē 1963 ra, i mua te Âpooraa rahi fenua, i vauvau na o John Teariki, te tēputē māohi i roto te Âpooraa rahi hau farāni, i te hoê tuatāpaparaa hohonu ei aniraa ia Farāni ia faaôre i ta na ôpuaraa no te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni. I te matahiti 1964 ra, pāpāi iho ra te Taote tuiroo ra o Albert Schweitzer, i te hoê rata ia John Teariki ra, ei haapāpūraa e te faariro nei o ia ei « mau taata haavare » te feiā atoà i parau e aore e ìno to te mau tāmatamataraa. I matahiti i muri aè (1965), e rata tei faataehia ia John Teariki ra, e te àivānaa farāni ra o Théodore Monod, e àivānaa tuatāpapa teie i te parau no te huru oraraa o te mau nūnaa : « Mai te peu eere ihoā te reira mau tāmatamataraa âtōmī i te mea ìno mai ta te haufenua e parau ra, no te aha ia o ia i òre ai i rave i te reira i Corse, i roto i te mau Landes e aore ia i Seine-et-Oise ? Te tumu, eere ānei ia no te mea e mea ôhie aè no te haufenua i te haafaufaa òre i te mau Porinetia, i te mau taata farāni māiti ? » [Chronology, 1990, àpi 8].

I te âvaè novema 1966 ra, i muri aè i te 5raa o te tāmatamataraa, faaot iho ra te mau mero âpooraa òire no Papeete e ani i te mau « faahuàhuàraa no nià i te mau àti o te mau taéro-âtōmī, te mau tōrīri e te mau parau no te huru o te matai, te miti, te fenua, te pape ua, te pape inu e te māa i Papeete e i roto i te mau òire tāpiri » [Chronology, 1990, àpi 10]. Aita teiê âpooraa òire i pāhonohia e te mau huimana. I te matahiti 1967 ra, haamana atu ra te Âpooraa rahi fenua i te hoê faaotiraa ei aniraa i te haufenua farāni e titau e 3 nā taata àravihi èê no Tāpōnē, Niuterani e Marite, e e 3 àivānaa farāni no te rave i te hoê tuatāpaparaa i Moruroa. Aita atoà à e pāhonoraan mana.

Hoê rā òhipa taaê tei tupu. I te 7 no tiurai 1968 ra, ua vauvau o Francis Sanford i te hoê faaotiraa e te ôpani nei te Âpooraa rahi fenua, mai teie atu nei, i te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni. Aita te manò rahi no te faahaparaa i te mau tāmatamataraa âtōmī farāni, i Porinetia farāni e i rāpaeàu, e hinaaro nei e faaôre i teiê tāpura òhipa. Mea òhipa roa te mau huimana o te fenua e te mau taata, e i titau na rātou i te mau haamāramaramaraa hau atu à no te tāmarū i te mau hepohepo, e ia tupu te hau. Aita e reà pupu pātoi-âtōmī i te mau matahiti 60 i Porinetia, e aita roa ra e pāpū ra e i pātoi na te pae rahi o te huiraatira porinetia i te mau tāmatamataraa âtōmī.

Îtea aè ra te mau hotu no te faanavaàraa faufaa i te mau matahiti 60 raa ihoā [a hiò Poirine, 1994, no te hoê àparauraar hohonu no te ôhipa faanavaàraa faufaa a te *CEP*], e maitaì mai nei te mau faanahoraa o te oraraa. Eiaha noa e ua horoà te *CEP* i te ôhipa na te taata, ua matara òiòi atoà râ te mau ôhipa a te hau. I te matahiti 1962 ra, fâtata e 3 000 taata tei ôhipa na na te hau (te Fenua, te Haunui e aore ia te mau òire). I te matahiti 1977 ra, i naeàhia na te fâito 14 000 rave-ôhipa, e i te matahiti 1983 ra, fâtata e 23 000 tei ôhipa na i roto i te tuhaar huiraatira, oia hoì ua piri i te 7,4 % o te huiraatira tâatoà [a hiò ia Poirine, 1994, àpi 59]. I te mau matahiti 60-70 e te ômuuarraa o te mau matahiti 80 ra, na te *CEP* i faatere i te faanavaàraa faufaa porinetia. Mai te mea ra e i mua i te àuhuneraa no te faanavaàraa faufaa, te huru ànaànatae, e te tiàtuiraa i te tau e fâ mai nei, haamâmûhia iho ra te feiâ manaò mutamuta e aore ia manaò huehue hânoa. Ô rahi aè ra o Moruroa i roto roa i te oraraa o te taata tâtaitahi.

Te mau matahiti 70

I roto i te mau matahiti 70, riro māite mai nei te aupuruora e no te nàtura, ei parau rahi roa aè i roto i te tâuàparaura. I te âvaè mäti 1972 ra, hurihia iho ra o Charlie Ching, e tamarii o ia na Pouvânaa (taata poritita mäòhi faufaa rahi) [a hiò ia Regnault, 1996 e 1995, àpi 176], i roto i te fare-tâpeàraa, e e 2 atoà nâ taata, no te mea i èiâ na râtou 19 âfata paura pupuhi a te âuâ-faëhau no Tahiti, ei pâtoîraa i te mau tâmatamataraa [*Chronology*, 1990, àpi 12]. I te âvaè tiunu, faao àè nei o *Greenpeace III* (te iòa âpi o *Vega*) i roto i te ôtiâ tâmatamataraa no te pâtoì i te mau tâmatamataraa, e, e nau hepetoma i muri aè, tâpeâhia iho ra o ia e te hoê manuâ farâni. Rahi roa atoà atu à ia te ûana o te mau manaò i roto ia Pâtififa. I te âvaè âtete 1972 ra, faanaho aè ra te mau aupupu no Pâtififa i te hoê tâpeàraa, ei pâtoîraa i te mau pahî, te mau manureva, te mau rata e te mau haaparareraa niuniu paraparau farâni, e i te âvaè novema, titau âmui atu ra nâ haufenua no Àuterâria e to Niu-terani i te Tiripuna haavâraa no te ara i La Haye, mâ te faahupo i te hoê faataimeraa no te mau tâmatamataraa [*Chronology*, 1990, àpi 13].

I te matahiti 1973 ra, mai te mea ra e fifi püea tei itehia i nià i te huiraatira no te tahi mau taamotu no Porinetia farâni. Ia au i te manaò o te taata poritita mäòhi ra o Francis Sanford [a hiò ia Regnault 1995, àpi 177] : « *I Mâtuita mâ, te maruarua ra te roura o te taata ; te ôpûpûhia ra nâ nià i te rima, e te tâviriviri ra te ôpû. E pii na râtou i te reira “contamination”* » [*Chronology*, 1990, àpi 13 ; a hiò atoà i te pene 3]. Tupu atoà atu ra te mau faahuehueraa no te pâtoì i te mau tâmatamataraa i Farâni iho, mâ te turuhia e te mau tââtiraa aupupu rarahi.

I te âvaè tiunu 1973 ra, reva atu ra, i Tahiti, te hoê pupu tei piihia « *te mau àito no te hau* » (nâ roto i te ôpuaraa a te taata poritita farâni ra o Jean-Jacques Servan-Schreiber). I rotopû ia râtou, te vai ra te tênerara o te nuu faahau ra o Jacques Paris

de la Bollardière. Faaō atu ra te mau “āito” i roto i te mau faahuehueraa pātoi-âtōmī faanahohia e te mau taata turu ôtōnōmī e arataihia ra e Francis Sanford tei âmui hau atu i te 5 000 taata ; a tahi nei ia rururaa ra, mai teie te huru, a tupu ai i Porinetia. I te âvāē tiurai, ani iho ra te àtimarara ra o Joybert, raatira no te pū-faatere o te nuu-ihitai, i te pū faatereraa faaroo farāni eiaha e faaō ia na i roto i te mau òhipa a te nuu : « Faahoï ta Taitara ia Taitara ra, e ta te Atua i te Atua ra. » Faatupu aè ra teie peàpeà i te hoë tāuāparauraā nūnaa i Farāni, e pātoi aè ra o Michel Rocard, no te *Parti socialiste* (Pupu autotiare), i teie rāveà tamāi, no te mea, e mea auraa òre te reira huru faaòhiparaa, e e haavare poritita te reira [ia au i te *Chronology*, 1990, àpi 16].

Te hoë o te mau òhipa rū i faatupuhia e teie mau pātoiaraa e teie mau haapeàpeàraa, o te pāhonoraar mai ia te nuu e te haufenua farāni mā te parau e, ei hiòraa, nā roto i te tuhā farāni no te pūea, e aore e ino to te mau tāmatamataraa no te taata e no te aohāàti. Teie rā, eita e òre e ua haùti te poritita farāni nā roto i te mau âueueraa poritita roto e aore ia rāpae. I te 8 no tiunu 1974 ra, faaara iho ra te peretitemi Giscard d'Estaing, e mai te matahiti 1975 atu, e ravehia te mau tāmatamataraa i raro anaè i te fenua.

I te matahiti 1975 ra, ani atu ra o Francis Sanford i te faatere-hau o te nuu, o Yvon Bourges, e ua ravehia ānei te mau tuatāpaparaa àivānaa o te huru o te papafenua no Fanjataufa e no Moruroa, e e haaputu ānei te mau tāmatamataraa tāmau i raro i te fenua, i te faaàere-māite-raa o te mau taòa taèro-âtōmī i roto i te aohāàti. Pāhono mai nei te faatere-hau e eita roa atu paha te taèro-âtōmī e māi mai, teie rā mai te peu noa atu e e tupu mai te reira, e mau matai noa ia tei î i te mau huàhuà-âtōmī e òre òiòi e eita e ino no te aohāàti. E nau matahiti i muri aè, i te 25 no tiurai 1979 ra, tupu atu ra e 2 nā àti i Moruroa, pohe iho ra e 2 nā rave-òhipa, e pēpē iho nei e rave rahi atu ā mau taata [a hiò i te tahi faahuàhuàraa i roto ia Barrillot, 1996, àpi 311-322]. A tirā noa atu e i faaara na te CEA e e nā àti “òhipa”, eere rā i te àti “âtōmī”, parau aè ra toofanu mau àivānaa e e riro mau ā te taèro-âtōmī i te parare i roto i te aohāàti nā roto i teie àti no tiurai 1979. Faahapa iho ra te tātātiraa pāruru-natura ra o Ia Ora te Nātura i te mau tuatāpaparaa mana no teie nā àti e 2, te tumu, no te potopoto o te mau manaò. Ani aè ra te Ápooraa rahi fenua porinetia i te haufenua farāni ia haamau i te hoë tomite titorotoro no te mau àti i Moruroa e te hoë tuatāpaparaa taaê i Tahiti.

Nā roto i te mau faahaparaa faatupuhia e nā àti e 2, e te hoë faanahoraa âpī no te mau tāmatamataraa âtōmī, ôpua iho ra te haufenua farāni e haapāutuutu i ta na tāpura òhipa âtōmī, mā te turui faahou ā i nià i te parau no te pārururaa. I te ômuaraa no te matahiti 1980 ra, faaara aè ra te faatere-hau nuu farāni ra o Yvon Bourges, e nā roto i te tāui-raa-hia te tāmatamataraa nā te reva i roto i te fenua, riro aè ra o Moruroa, eiaha ei vāhi tūpitaraa, ei pū-pāimira pāpū rā, oia hoì te riro ra ia te reia ei fāriiraa e te vai nei ia te mau fifi mau i mua na.

Te mau matahiti 80 e te ômuaraa o te mau matahiti 90 1980-1985

I te 11 no māti 1981, haamāheu aè ra te hoë mataì-rorofai hau atu i te 10 kg *plutonium* tei tanuhia i raro aè i te tā. Tāpoihiia aè ra te hoë tuhaa o te motu i te huà-repo taèro-âtōmī. I muri rii noa aè i teie àti, i te 29 no mē, faaara iho ra te faatere-hau no te nuu ra o Charles Hernu i te hoë faataimeraa no te mau tāmatamataraa âtōmī farāni. Teie rā, e nau mahana rii noa i muri aè, faaara iho nei te haufenua farāni e e rave faahou o ia i te mau tāmatamataraa. I te âvaè âtete, parau aè ra te faatere-hau farāni, e tautini e tautini rata tei faataehia ia na ra e te mau taata tahiti, ei faahaparaa i te tāpeà-raa-hia te mau tāmatamataraa âtōmī. Teie rā, i te âvaè tetepa, 2 500 mau rave-òhipa tivira no Moruroa tei ôpuia e faaea i te òhipa mai te peu eita e tāmāhia te mau rehu âtōmī i haamāheuhia mai e te mau mataì-rorofai i mairi, e, ôpere aè ra te âmaa òhipa *CEA* a te *CFDT* i te hoë parau aniraa i te mau hiopoàraa tāmau e te mau rapaauraa mai maitai aè no te mau rave-òhipa no Moruroa. I te âvaè novema 1981, e 3 nā taata àravihi o te *CEA* tei parau e ua tātaìpiti te mau fāito taèro-âtōmī i roto i nā âvaè e 4 i mairi ; ua riro te pae tahatai i te pae apatoèrau no Moruroa ei vairaa no nā 30 000 mètera tūea rehu âtōmī, e ua haamāheu mai te mau mataì-rorofai, i nā âvaè māti e âtete, i te mau rehu âtōmī, e, i muri aè i te mau tāmatamataraa tātaìtahi, e mure te motu i raro mā te tātaìpiti te tenetimètera [ia au i te *Chronology*, 1990, àpi 25-26].

I te âvaè tenuare 1982 ra, i tuu na o *Greenpeace*, te mau *Amis de la Terre* (te mau Hoa o te Fenua), te pupu pâruru-nâtura porinetia ra o Ia Ora Te Nâtura, i te hoë ôpuaraa i mua i te faatere-hau o te nuu ra o Charles Hernu e i mua i te Âpooraa rahi fenua, « mā te faahiti ûàna i te mau tuatâpaparaa no te papa-fenua, te nâtura e te mai para-re e tano ia ravehia » [*Chronology*, 1990, àpi 26]. Fârii iho ra te faatere-hau i teie ôpuaraa, e haamata aè ra te mau àparaura, mā te faaau e haamau i te hoë pupu anoparau paetahi ôre [*Chronology*, 1990, àpi 26]. I te âvaè tiunu, tere atu ra te hoë pupu àivânaa arataìhia e te àivânaa no te mau mouà auahi ra o Haroun Tazieff, e 3 mahana i Moruroa (*a hiò atoà atu i te pene 7*). Mai te mea e ua huru ê te mau pupu pâruru-nâtura râtou i patahunahia, e aore i mauruuru, no te mea eere teie i te pupu àivânaa i faaauhia na nā mua atu e te haufenua farāni. Ua faahapa o Jacqui Drollet, arataì no te pupu Ia Mana Te Nûnaa, e te tahi atu mau têputê porinetia i teie tere i to Tazieff mā, no te mea aore a râtou e àivânaa no te hiòpoà i te huru o te îhiora, e aore hoï e taote. I taua à matahiti, faaotí aè ra te Ètârëtia Èvaneria ia faaòrehia te mau tāmatamataraa âtōmī, e ia ôpanihia te tanuraa o te mau rehu-âtōmī i roto ia Pâtitifa Apatoà, e ia faaòrehia te faatitiâuàraa mauhaa tamai [*Chronology*, 1990, àpi 27-28]. Pâhono atu ra Gaston Flosse, oia i mana noa mai nei ei mono-peretenî o te âpooraa haufenua no Porinetia farâni, mā te parau, i roto i te hoë rata ia *Greenpeace*, e ua vauvau-mâramarama-maitai-hia e te mau àivânaa âpi, e aore e ìno to te mau tāmatamataraa [*Chronology*, 1990, àpi 28-29].

I te âvaè titema 1982 ra, ua haamauhia, i Papeete, te tomite Puhi Hau, e âmuiraa teie no te mau tāatiraa pātoi-âtōmī, tei tāhoē atoà i te mau tià no te pupu autiàmā ra o Ia Mana te Nūnaa, te Ètārētia Èvaneria, te aupupu ra *CSIP* e te mau taata e rave rahi [*Chronology*, 1990, àpi 29]. E nau hepetoma i muri aè, faatupu atu ra te tomite i te hoê taahiraa e te hoê tāirururaa i Papeete. A ûana noa ai te mau pātoiraa i roto ia Pātitifa, e a fānau noa ai te hoê pupu pātoi-âtōmī i Porinetia, te faaara nei ia te haufenua farāni mā te haapāpū e aita e ìno to te mau tāmatamataraa âtōmī, e te reira, no te tāmarū ia i te mau ùmeùmeraa, e no te faaore i te mau haapeàpeàraa. I te reira atoà taime, haaparuparu aè ra te faatere-hau ra o C. Hernu (mē 1983) i te reira manaò no te mea “e mea pāpū te mau mea atoà”, mā te parau e te fenua taata fātata roa aè ia Moruroa, tei te hoê ia ãteareae a 1 500 km, mā te haamoè maitaì i te huiraatira no te taamotu Tuamotu/Maçareva [*Chronology*, 1990, àpi 30].

I te ãrea àtopa-novema 1983 ra, tere atu ra o Atkinson i Moruroa, mā te parau-faatià a te haufenua farāni (*a hiò atoà i te pene* 7).

I te ômuaraa no te matahitii 1984, ei àroraa i te tāmatamataraa âtōmī, tauatini Porinetia no Papeete tei faaō i roto i nā taahiraa e 2 faanahohia e te mau pupu pātoi e te pupu pāruru-nātura ra o Ia Ora te Nātura [*Chronology*, 1990, àpi 33]. Faaara aè ra te âpooraa rahi âmui a te Ètārētia Èvaneria no Porinetia farāni, nā roto i te hoê parau faaara, e aita te peretiteni Mitterand i pāhono mai i ta na rata i hāponohia atu e te âpooraa rahi âmui i mairi, e inaha, e faatae-faahou-hia atu ã te tahit rata i te peretiteni ra. I roto i teie rata, haapāpū faahou atu ra te Ètārētia i ta na pātoiraa i te mau tāmatamataraa, e ta na atoà aniraa maoro no te hoê uiuira-a-manaò huiraatira no teie parau i Porinetia [ia au i te *Chronology*, 1990, àpi 44].

I te âvaè tiurai 1985 ra, tae atu ra o *Rainbow Warrior* i Auckland, e haamata aè ra o *Greenpeace* i te faaineine i te hoê tere i Moruroa ei reira o *Rainbow Warrior* e âmui mai ai i te mau pahī no Niu-Terani, ei pātoiraa i te mau rave-tāmau-raa-hia te mau tāmatamataraa âtōmī. I te 10 no tiurai, tōtōähia atu ra te pahī ra o *Greenpeace* e te mau tià no te *DGSE* (te mau piha-ðhipa a te haamāramaramaraa farāni), pohe roa iho ra te hoê o te mau mero o te ihitai, oia te taata patahohoà ra o Fernando Pereira. I te 20 no tetepa, faaruè aè ra te faatere-hau no te nuu ra o Charles Hernu i to na tiàraa, nā roto ia i teie ðhipa [*Chronology*, 1990, àpi 40-43]. Nā roto i te riri no roto mai i te tōtōā-raa-hia o *Rainbow Warrior*, ravehia iho ra te mau ôpuaraa e rave rahi e te mau faaiteraa manaò no te faaore roa i te mau tāmatamataraa âtōmī. No Farāni, no roto mai te mau manaò o to Pātitifa mā i te hoê putapūraa manaò, eere rā no roto mai i te manaò maitaì, te oraraa e te mau ðhipa ãivānaa. Faaðhipahia atu ra te tuatā-paparaa a Atkinson no te haapāpū e te tūàti atoà ra te mau taata-pāimi i te manaò farāni ra e aore e ìno to te mau tāmatamataraa âtōmī.

1986 : te àti no Tchernobyl

I te mau matahiti 80 ra, te òre-māite-raa te tiàturiraa o te mau Porinetia e rave rahi i te àravihiraa o te mau àivānaa âtōmī farāni. Ua haaparuparu te àti i tupu i te pū âtōmī no Tchernobyl i te âvæ èperēra 1986 ra, i te tiàturiraa i te àravihiraa o te ôhipa âtōmī. Ua faatupu te mau fifi no te àti no Tchernobyl — te mau taata i pohe i roto i teie àti, e te mau àti tei itehia i muri aè roa i te faarururaa i te taëro-âtōmī — i te hae o te mau Porinetia e rave rahi. I te matahiti 1986 ra, faaara aè ra te faatere-hau mātāmua ra o Jacques Chirac i roto i to na tere i Niu Taratoni, e mea “maau” te faatere-hau mātāmua no Àuterāria ra o Hawke tāne, i roto i ta na hiòraa i te mau tāmatamataraa, e ua pari i to Àuterāria, to Niu-Terani e te tahitatu mau fenua no Pâtitifa, i te ite-òre-raa i te mau ôhipa no te tiàraa farāni i roto i teie tuhaa fenua. I te matahiti 1987 ra, pāpā aè ra te hoë pāpāi-veà farāni no *Le Monde* : « *Te pātoïraa i te mau tāmatamataraa âtōmī farāni, o te hoë noa ia teie tuhaa no te ôpuaraa peretāne (e porotetani) no te tiāvaru i te mau farāni (te mau tātorita) i rāpae ia Pâtitifa* » [Chronology, 1990, àpi 49-55].

I te âvæ novema 1986 ra, fātata e 700 Porinetia rave-ôhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa tei ôtohe no te matau a ère rātou i ta rātou ôhipa mai te peu e faaorehia ihoā te mau tāmatamataraa i Moruroa. Ìmi iho ra rātou i te mau turuìraa, no te pāruru i ta rātou ôhipa, i pihaì iho i to rātou fatu-ôhipa, te àtimarara ra o Thireaut ; te parau a teie àtimarara, aita atu maoti ra ia e fānaò rātou i te mau taururu no te tihatiraa. Faatupu aè ra te mau aupupu i te hoë faaearaa-ôhipa âmui, ei pātoïraa i te mau faaitiraa o te tāpura haamauàraa turuutaa. Hau atu i te 90 % o nā 1 600 rave-ôhipa porinetia tei âmui i taua faaearaa-ôhipa ra, noa atu te mau faariàriàraa e e haruhia rātou. I taua ã âvæ ra, 1 500 tià tei taahi nā roto ia Papeete ei pātoïraa i te mau tāmatamataraa âtōmī [Chronology, 1990, àpi 49-52]. I te âvæ titema, haaputuputu atu ra te peretiteni o te Ètärëtia Èvaneria i te mau pupu atoà no te ìmi i te hoë faaauraa tano.

I te âvæ fepuare 1987 ra, faaara aè ra te hoë taata-pàimi no Àuterāria, te taote ra o Ruff, e ua ûàna rahi roa te *ciguatera* (*a hiò atoà i te mau pene 3, 4 e 7*) i roto i te mau ià pae aau, nā te mau vāhi ei reira te tupuraa te mau tāmatamataraa âtōmī. I te âvæ māti, 1 200 taata tei faaò i roto i te mau pātoïraa âtōmī i Papeete. I muri iti noa aè i te hoë tāmatamataraa, parau iho ra o Bernard Pons, faatere-hau farāni no te mau Fenua àihuàräau nā te ara, i mua i te Âpooraa rahi fenua no Papeete, e te tiàturi nei o Farāni e e tià ia na ia faaruru i te mau fifi no te pārururaa hiòpoàhia, no te pārururaa i te aohāàti e te püea o te nünaa porinetia. I te âvæ tiunu, tere atu ra o Jacques Cousteau e ta na pupu ihitai i Moruroa [Chronology, 1990, àpi 55-56 ; a hiò atoà ia Ruff, 1989 e te pene 7].

1987 : te faanavairaa faufaa topatari e te mau àroraa

I tupu atoà na i te mau matahiti 1980 ra te tahitatu mau faahoturaa totiare e faanavairaa faufaa rahi. Na te fifi tāpura faufaa i tāpeà i te Fenua ia tihepu ã i te mau rahiraa taata

porinetia òhipa òre. Te maraaraa o te mau hoo o te mea mātauhia i roto i te oraraa, âpeehia e te maraaraa hau atu, ua faatopa ia te reira i te fāito o te oraraa âmui [no te hoē tuatāpaparaa hohonu, Poirine, 1994, àpi 80-82]. Úana atu ra te fifi o te faanavaïraa faufaa e totiare i tupu mai, i roto i te mau àroraa no âtete 1987 ra.

I te mahana pae 22 no àtopa 1987 ra, haamata aè ra te mau taata uta-tauihaa-pahī i te hoē faaearaa-òhipa e 7 mahana te maoro, ei tururaa i te mau rave-òhipa porinetia i Moruroa i roto i te faaearaa-òhipa no te hoē moni-òhipa hau atu, e te mau faanahoraa òhipa maitaà aè. Fata 700 o nā 2 000 mau rave-òhipa o te motu, e mau taata porinetia ia, te pae rahi e mau tauturu noa ia, e e mau taata uta-tauihaa-pahī [Chronology, 1990, àpi 58-59]. Te mahana i muri mai (ua tupu atu ra ia te hoē tāmatamataraa mā te hoē paura 50 kt i Moruroa), 15 rave-òhipa tiatihia tei faahoïhia nā nià i te manureva i Tahiti. 150 mau rave-òhipa atoà, e mau Porinetia ihoā rā, tei pātoì e haere i nià i te mau paëpæ no te pārururaa i te taime no te tāmatamataraa. Ia au i te tuatāpaparaa a Greenpeace : « *Ua tupu te mau àroraa rarahi, âpeehia e te mau auahi e te mau èiā-raa i te pae tahatai, e i roto i te mau pūhaparaa fāriiraa rātere e te mau fare òhiparaa no Papeete. Ua âmui te mau taata māðhi no te mau nohoraa riirii e te mau uì ãpī i te nana taata/faahuehue, e ua faao i roto i te mau àroraa. Ua manaðhia e ua taeà-roahia e 20 000 taata, te mau taata òhipa òre e ora nei i roto i te mau àpaâpa-fare e hāàti nei ia Papeete* » [Chronology, 1990, àpi 59]. No te pae rahi, no roto mai teie faaearaa-òhipa i te ìnoraar te oraraa totiare nā roto i te hoē fāito teitei roa o te oraraa e te òhipa òre, e ua faarirohia teie mau àroraa ei mau faahuehueraa māramarama noa no te ìnoroa-raa o te hoē māi totiare. Ia au i te mau manaò, te faaîte māramarama mai ra teie fifi no te faanavaïraa faufaa, mai te mau òhipa atoà i faatupuhia e ana, e ua haamata te mau taata i te òre e tiâturi faahou i te poritita no te faanavaïraa faufaa a te haufenua, e te mataù atoà nei rātou e, e papa âueue òre e te pāpū, te haufenua e te CEP no te faanavaïraa faufaa porinetia.

I te âvaè titema 1987 ra, ua patahia i roto i te rātio-teata niu-terani, te hoē hohoà peretâne/niu-terani tei piihia “*Tahiti witness*” (Tahiti îte). Ua haapâpū te mau pâpâì-veà e e 40 Porinetia e hiopoâhia ra no te māririri-âitaata i roto i te mau fare mai farâni e aore ia niu-terani. Ua faahiti te tià o Farâni i Niu-Terani, i te parau no te mau tātararaa pâpū òre. Noa atu e aita teie hohoà i patahia i Porinetia, ua faarooroo rā e rave rahi mau Porinetia i te reira, nā roto i te âmuiraar rahi porinetia no Auckland.

1988 : Te mau ôpuaraa porinetia

I te âvaè māti 1988 ra, faaara aè ra te mono-àtimarara ra o Thireaut e e ravechia, i teie nei, te mau tāmatamataraa rarahi i Fanataufa, no te mea « *e riro te mau tûpitâtâmau-raa i raro i te fenua i te haââfâfâ roa atoà atu i te papa fenua o Moruroa* » [a hiò ia Chronology, 1990, àpi 62]. Teie huru faaararaa, o te hoë ia puhararaa no te hoë

parau-huna huiraatira. Teie rā, i te pae no te mau fenua nā te ara, ua faatupu te reira i te hoē haapeapeāraa rahi. Pāhono aè ra te tià o Farāni i Wellington mā te faaara e te manaò ra to Pari, e ua ruri-ê-hia te parau a te mono-àtimarara ra o Thireaut no nià ia Fanjataufa. Ua faaite te mau rave-ōhipa o teie tià e aore e faaoetiraa i ravelhia no te tauiraa e aore ia no te faarahiraa i te hoē o te mau pū, e e tāmau ā teie nā pū e 2 i te faaōhipahia no te mau tāmatamataraa. Ua tāpiti teie tià i te mau haapāpūraa a Farāni, oia hoì ua mātihiia te mau pū tāmatamataraa ia au i te mau tumu àravihia no te àrai i te ìno-òre-raa o te mau tāmatamataraa i nià i te aohāàti [ia au i te *Chronology*, 1990, àpi 62-63]. Te faaite ra te hoē rave-ōhipa tahiti i òhipa na i nià i te paèpaè-hou-rraa i Fanjataufa, i te mau veà o te fenua, e te haaviihiia nei ā te motu nā roto i te mau tāmatamataraa nā te reva no te matahiti 1968 e nā tāmatamataraa e 2 i raro i te fenua no te matahiti 1975 ra [*Chronology*, 1990, àpi 63]. I te âvaè māti 1988 ra, haamata aè ra te pū rātio pātoi-âtōmī i te àtutu (Te Reo O Tefana). Te fā a teie pū, o te haamāramaramaraa ia i te nūnaa porinetia ra, i te mau parau no nià ia Pātitifa e te mau uiuiraa no te âtōmī. E nau âvaè i muri aè, i te 5 no tiunu, ua faaitoitio te *IPPNW* (Tāàtiraa no te ao a te mau taote no te mito i te tamaì âtōmī) i te Âpooraa-ìriti-ture no Èuropa, ia rave i te hoē tuatāpaparaa : no te mau tānúmeraraa atoà no te püea i horoàhia mai e Farāni e faaōhipahia e ana ei faatiàraa e aita e ìno o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te püea o te mau rave-ōhipa no rātou te parau ; no te mau tānūmeraraa o te püea no Porinetia farāni, e ia horoà mai o ia i to na manaò no te pāpūraa o teie mau òhipa i nià i te huru o te püea o te mau Porinetia ; no te mau tuatāpaparaa àivānaa atoà no te tāpura òhipa âtōmī i piahia i mua na, e ia faanaho i te fāatoàraa no te papa-fenua o te mau motu, e te huru fāriiraa i te mau manaò o Farāni no te ìno-òre-raa o te mau tāmatamataraa no te puēa o te huiraatira [*Chronology*, 1990, àpi 65].

Eere te mau faahuehueraa no te mau matahiti 80 ra, e no te “faanavaìraa faufaa” anaè. Mai ta mātou i faaite na, i te matahiti 1984 ra, ua faatae te Ètārētia Èvaneria, te Ètārētia rahi roa aè ia no Porinetia farāni, i te hoē rata matara i te peretiteni Mitterrand, ei faaiterea na na e aita atu to na tiàraa maoti rā o te pātoìraa ia i te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa e i Fanjataufa, no te mea aita te parau no te pārururaa niuhia i nià i te tūearaa o te mau mauhaa tamaì, e tūàti ra i te òhipa a te faaroo. I faaite atoà na te Ètārētia i te mau feàa rahi i mua i te parau no te faatūearaa, e te ani ra o ia i te peretiteni i te huru tūearaa e parauhia ra e ana : o te faatūearaa ãnei ia Farāni e to na mau hoa tāpiri, Heremani e Peretāne, e aore ia i to Marite e Rutia mā. I te âvaè âtete 1988 ra, tupu aè ra te hoē rururaa no nià i te hau e te faahoturaa i Tahiti, faanahohia e te Tomite No Te Rai Hau (“comité pour des cieux pacifiques”). Te fā rahi o teie rururaa, o te hiòraa ia i te òhipa a te CEP i nià i te faanavaìraa faufaa, te püea e te oraraa poritita o Porinetia farāni i roto i nā matahiti e 25 i māri. I roto i ta na manaò pūòhu, tiàoro atu ra teie tomite ia haamauhia te hoē pū-pāimiraa

no te hiòpoà i te maì parare ; te haamauraa i te hoê tāpura tāpaòpaòraa no te püea o te mau rave-òhipa no Moruroa, no Fanjataufa e no Hao, te faaâpíraa i te vauvau no te oraraa no Hao, e te pâimiraai te mau râveà ia ora te Fenua i muri aè i te CEP.

Faaara aè ra o Jacqui Drollet, faatere-hau o te püea e mero no teie tomite : « *Aore roa a ù e haamaramaramaraa no te niu i te hoê tuatâpaparaa no te mau òhipa aupuruora a te mau tâmatamataraa.* » I roto i te hoê àparauraau, ua faaîte te Taote ra o Laudon, àivânaa no te maì parare e raatira io te faatereraa-hau no te püea ra, i te hoê taata-pâimi ra, oia te Taote Ruff, e 70 % o te mau mâriri-àitaata i hiòpoàhia i te fare maì rahi ra no Mamaò i Papeete i te matahiti 1987 ra, tei ôre i puta i roto i te tâpura tâpaòpaòraa mâriri-àitaata a te faatereraa-hau [ia au i te Chronology, 1990, àpi 67].

I haamauhia ai te Tomite No Te Rai Hau, no te pâhono ia i te ûànaraa o te pâtoïraa i te mau tâmatamataraa, ta te mau taata porinetia mâramarama ihoâ râ, e no te pâhono i te mau àroraa i tupu na i te matahiti 1987 ra. Ua hinaaro teie tomite, peretitenihia e Patrick Howell, o o ia te faatere-hau no te püea i teie nei (1997), ia ômuahia te hoê tâuàparauraau huiraatira no nià i te mau hopeàraa (e riro i te tupu mai) môrare, totiare, faanavaïraa faufaa, hiroà, nâtura, e aupuruora a te mau tâmatamataraa âtômî. Mai ta Hiro Tefaarere (rave-òhipa na te hau e tià tahito aupupu, mero i teie nei no te Âpooraa rahi fenua) i parau na, te faanahoraa i te hoê tâuàparauraau huiraatira, eere ia i te mea mâtahuhia i Porinetia nei : « *Te fifi râ i Porinetia nei, noa atu ia te peutumu ôrero, aita â o ia i ora roa atu ra i te reira huru tâuàparauraau huiraatira. Te hinaaro nei au e parau e, ei tâuàparauraau âfaro : aupupu, pupu poritita, anoparau, rave-òhipa. E mau faaîteîteraa noa teie e ravehia nei. I te matahiti 1988 ra, te faatere ra ia o Léontieff, haamau atu ra mâtou i te hoê tââtiraa no te àparau i te tau “i muri i te CEP/CEA”, o te Tomite No Te Rai Hau ia. Ua titau mâtou i te tâatoàraa : te mau Ètârëtia, te mau aupupu e te tâatoàraa o te mau pupu poritita. Aita o Flosse i haere mai. E 3 matahiti to mâtou òhiparaa ; ua rave mâtou i te mau tâuàparauraau, ua titau mâtou i te mau anoparau, e ua fârerei mâtou i te haufenua autotiare (socialiste) a Rocard. Ua àparauhia te mau uiuiraafaufaa mai te püea e te mau fifi. E faanahoraa âpî roa teie. I te matahiti 1992 ra, faaara aè ra o Mitterrand i te hoê faataimeraa, e fârii atu ra o Flosse i te mau oho o ta mâtou mau òhipa. I te faaararaa aè râ o Chirac i te mau tâmatamataraa hopeà nei, ite faahou aè ra mâtou, e aita ihoâ o Farâni e tâuà mai ra ia mâtou. E taui faahou atu ra o Flosse i to na manaò. E ôpuaraa mâohi mau hòi teie, eiaha râ to te hopeà nei : i te âvaè tiunu 1995 ra, ua faanaho mâtou e o Hiti Tau i te “manuâ o te hau” »* [a hiò atoâ i te Libération, 21/08/1995].

Nâ roto i ta na òhipa, te fâ a teie tomite, o te horoàraa ia i te faaitoitoraa e te tura i te totaïte porinetia ra, mâ te “faaânañatae ôre” i te mau tiàraa turu e aore ia pâtoi i te mau tâmatamataraa. I taua taime atoâ ra, te vai ra te itoito ra, e nâ roto i te âmui-

raa i te tāatoàraa o te mau tāàtiraa o te mau tuhah faufaa o te totaiete porinetia, e pohe ia te mau âmahamaharaa roto e te mau peàpeà, e èitehia ia te mau manaò mau o te mau Porinetia no te *CEP* e te mau tāmatamataraa âtōmī. I tiàturi atoà na teie tomite, e nā roto i te hoê papa âano atu ã, e te hoê hiòraa àivânaa no te mau tāmatamataraa âtōmī, e noaa mai ia te hoê haapâpûraa e faaroohia e e tāuàhia mai ia te reo o te mau Porinetia, te mau pâhonoraan aè ã no te mau tāmatamataraa âtōmī no mua na, faaànaànataehia, tātuhaahia e faatumuhia.

I ôpuu na teie tomite, e mero atoà te Ètârëtia Èvaneria (EEPF), te mau aupupu e rave rahi, te mau pupu porifita e te mau tāàtiraa eere i ta te haufenua, e tâpapa i ta na mau fã, mā te titau e mā te fârerei i te mau anoparau, mā te rave i te mau tîtorotororaa e mā te pâpâi i te hoê tuatâpaparaa. I roto i teie tuatâpaparaa, tei piahia i te âvâe tiunu 1989 ra, ua faahapa te tomite i te èreraa o te ariari (*transparence*) i te pae no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, e ani atu ra ia o ia, ia haamauhia te hoê faanahoraa taote mana no te rave i te hoê tîtorotororaa tânûmera no te oraraa aupuruora ; te tâmâ-viivii-raa o te tāatoàraa o te mau pû ; te fâriiraa i te Faatereraa o te pûea huiraatira a te faatereraa-hau no te pûea, ia hiò i te tāatoàraa o te mau haamâramaramaraa taote no te mau rave-ðhipa o te mau pû tāmatamataraa haaputuhia e te Piha-ðhipa no te pûea a te nuu ; te hoê tuatâpaparaa no te huru o te râàu-tupu e te mau ânimara o te mau motu no Tuamotu, e tae noa atu ia Moruroa e Fapataufa ; te piaraa i te mau pâimiraa atoà i ravehia e te *CEP* e te *CEA* e te tuatâpaparaa a Cousteau i te matahiti 1988 ra ; ia faanahohia e te haufenua o te Fenua, hou te âvâe tiurai 1989, te hoê uiuira-a-manaò huiraatira no te tâmauraa e aore ia no te ôpaniraa i te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia.

Mai te peu e faaîte mai teie uiuira-a-manaò e te pâtoì nei te huiraatira i te mau tāmatamataraa, e ani ia te tomite ia tâpeà-rû-hia te tāatoàraa o te mau ðhipa âtōmī [no te hoê tuatâpaparaa huâhuâ roa atu e te hoê faaararaa a Howell, a hiò *Les Nouvelles de Tahiti*, 9/05/1989, àpi 10].

1989-1992

I te mahana mâtâmua no mâtî 1989, 2 000 taata tei tâiruru i Papeete no te faahahana i te mahana no Pâtitifa tiâmâ e âtōmî òre. Te titau nei râtou i te hoê tîtorotororaa aupuruora no te huiraatira porinetia e te faaøreraraa rû o te mau tāmatamataraa âtōmî. E nau âvâe i muri aè, vauvau atu ra te pupu Ia Mana Te Nûnaa, i mua i te Âpooraa rahi fenua, i te hoê ôpuaraa e pii nei :

- ia haamauhia te hoê Tomite tuatâpaparaa àivânaa no te heheu i te mau hopeàraa o te *CEP* i nià i te nâtura e te aupuruora ;
- ia faanahohia te hoê tomite i pihaì iho i te haufenua nei no te tuatâpapa i te ðhipa faanavaàraa faufaa e totiare no te vairaa mai te *CEP* ;

— ia faanahohia te hoē uiuiraa-manaō huiraatira i nià i te rave-tāmau-raa o te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni [Chronology, 1990, àpi 70].

I te 2 no tiurai ra, 15 mero o te pupu pātoī ra Tāvini Huiraatira tei haamata i te hoē haapoīaraa i rāpaeāu i te fare pure tātorita no Papeete. Te hinaaro ra rātou ia tāuāparau te Āpooraa rahi fenua i ta rātou aniraa no te faanaho i te hoē uiuiraa-manaō huiraatira no nià i te rave-tāmau-raa o te mau tāmatamataraa âtōmī. Te ani atoà ra teie mau taata ia faataehia te hoē rata ia Jean-Michel Boucheron ra, peretiteni no te tomite o te nuu i te Āpooraa rahi hau farāni mā te titau ia na ia « *haamāramaramahia te Āpooraa rahi i Pari no nià i te mau aniraa a to Tahiti ia tāpeāhia te mau tāmatamataraa, e ia faataahia te reira mau haamauāraa no te tātāi i te mau ino o te faanavaīraa faufaa, te nātura e te aupuruora i faatupuhia e rātou* » [Chronology, 1990, àpi 71].

I te 7 no àtopa 1989 ra, ua faaīte te faatere-hau porinetia no te pūea, o Jacqui Drollet, i te mau taata-uiui e « *te ôpua ra o Porinetia farāni, to Fiti e to Rarotoà, e tītorotoro i te mau hopeāraa vaiavai o te mau tāmatamataraa âtōmī a Farāni i nià i te pūea no teie pae fenua. E rave âmui rātou i te hoē hiòpoāraa no te mau tānūmeraraa taote ei fāitoraa i te mau hopeāraa o te mau tāmatamataraa, mai te peu aore e hoē aè tāpura pātuutu e nahonaho mai nā roto i te mau tānūmeraraa a te mau taote a te nuu farāni tei parau na e aore e fifi i faatupuhia e te mau tāmatamataraa*

 » [Chronology, 1990, p. 73].

E nau âvaè nā mua atu, i te âvaè âtete 1989 ra, i haapāpū na te faatere-hau mātā-mua ra o Michel Rocard, nā roto i te aniraa a te Āpooraa rahi fenua, e e faatupuhia te tahitāuāparauraā no te tiāraa o te CEP i Porinetia. Tītauhia te tāatoāraa o te mau pupu poritita rarahi, te mau aupupu, te mau tiā o te Haunui, to te CEP, to te CEA. Te fā rahi o teie âpooraa, i tupu na i te âvaè àtopa 1989, oia hoì ia vauvau māramarama i te CEP, e ia tāuā i te mau òhipa atoà, te mau hopeāraa totiare, faanavaīraa faufaa e nātura, e oia atoà te mau hopeāraa vaiavai o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te pūea huiraatira [Les Nouvelles, 30/09/89 ; La Dépêche, 2/10/89, 4/10/89]. Faaara òiòi aè ra te Tāvini Huiraatira e eere teie tāuāparauraā i te hoē poritita mau no te haamatataraa, e aita atu ta na maoti rā o te tāhuna-faahou-raa ia i te paraumau o te CEP [Les Nouvelles, 4/10/89]. E haafifi atoà te reira tāuāparauraā i te tāuāparauraā huiraatira mau i reira e ò mai ai te huiraatira porinetia e te mau rave-òhipa a te CEP ihoā rā. Pātoihia aè ra te ôpuaraa a te pupu Ia Mana Te Nūnaa no te faatupu i te hoē uiuiraa-manaō ei faaīteraa i te hiòraa a te huiraatira porinetia i teie mahana. Ia au i te haufenua farāni, eere te parau o te nuu i te tahi òhipa mana na to te fenua. Hau roa atu, aita te ture-tumu farāni e fārii nei ia ravehia te reira huru uiuiraa-manaō i roto i te hoē tuhua anaè no Farāni.

Te hoē o te mau pūohuraa o teie âpooraa, teie ia, aore e tānūmeraraa no te nūme-

ra māriri-àitaata i Porinetia i roto i te mau matahiti 1963 e 1980 ra (e rave rahi te anoparau taote i fārereihia i roto i teie âpooraa). I roto i te mau matahiti 1980 e 1983 ra, eere te mau nūmera i te mea faahiahia. Ei faahopeàraa, aore e pūòhuraa e tià ia haamauhia no te mau hopeàraa maoro o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te pūea [*La Dépêche*, 6/10/96 ; Barrillot, 1996].

I matahiti i muri aè, faaara aè ra te haufenua farāni e e tātara o ia i te pāruru o te parau-huna (i roto i te reo māòhi, Moruroa, to na auraa “huna rahi”) no te mau tāmatamataraa âtōmī, e e faaara o ia i te mau taiò mahana no te mau tūpitaraa, e e paraparau hua roa o ia no te mau pū [*Waikato Times*, 19/05/90, àpi 6]. I te matahiti 1992 ra, i muri aè i nā 187 tāmatamataraa âtōmī farāni i roto ia Pātitifa Apatoà, faaara aè ra te peretiteni farāni ra o F. Mitterand i te hoë faataimeraa (i tupu na te tāmatamataraa hopeà hou aè te faataimeraa no te 15 no tiurai 1991). E mea rave àtā roa i te tuatāpapa e ua hāuti ànei te mau àrora no te matahiti 1987 ra e te ôpuaraa porinetia no te faatupu i te hoë tāuàparaura huiraatira, i nià i teie faaoftiraa hopeà, teie rā, a taa noa atu ai te âpooraa i ravehia, aore roa hoë noa aè ôpuaraa porinetia i tāuàhia e te mau pū-parau-âpī farāni.

1995-1996 : Te mau tāmatamataraa hopeà

Te hae o te huiraatira

I te 13 no tiunu 1995 ra, ua puharahia te faaoftiraa a te peretiteni Chirac, tei mana noa aè mai na, no te rave-faahou-raa i te mau tāmatamataraa âtōmī. I àtutu aè na ihoā te paraparau hou teie faaararaa mana. I te 8 no tiunu raa ra ihoā, te piaraa te Ètārētia Èvaneria i te hoë parau faaara mana no te mau tāmatamataraa âtōmī. Ia faaau-anaè-hia i te mau faaararaa e te mau rata no mua atu, e mea ètaëta roa teie : te ani ra o ia ia Farāni ia faaea rū i te mau tāmatamataraa, e ua faahiti-ûàna-hia te mau fifi o te nàtura e te tāmuraa ihoā rā o te nùnaa porinetia i to na fenua [Parau faaara a te Ètārētia Èvaneria no Porinetia farāni no te 8 no tiunu 1995 ra ; a hiò atoà i te Âpooraa no te ao a te mau Ètārētia, 1995, àpi 49-62 e te “*Pacifique Sud : du mythe du paradis au lendemain des peuples*”, supplément de *Mission*, mars 1994, àpi 16-18]. I te 17 no âtete 1995 ra, ua faaara te PCC (Putuputuraa a te mau Ètārētia no Pātitifa) e ua faaoti o ia e faatupu i te hoë hopeà-hepetoma (*week-end*) no te haapaeraa māa e no te pure. Faaoti iho ra te Âpooraa òitumene a te mau Ètārētia e âmoui i teie òhipa mā te pii i te tāatoàraa o te mau Ètārētia mero, ia turu i te mau Ètārētia no Pātitifa. Ua turu atoà o ia i te ôpuaraa a te EEPF no te faanaho i te hoë mahana taahiraa e pureraa i Papeete i te tāpati 26 no âtete [*WCC Press Release*, mahana maha 17 no âtete 1995].

I te 29 no tiunu 1995 ra, tupu iho ra, i Papeete, te hoë faanahoraa pātoi-âtōmī rahi nā roto i te ôpuaraa a te hoë âmuitahiraa porinetia âpī oia te “*Flottille de la Paix*” (manuā no te hau), te hoë âmuitahiraa na Hiti Tau e te tahi atu mau ONG, te

mau pupu poritita autiāmā e te mau taata aupupu, e te EEPF. I te 10 no tiurai, faaō aè ra te pahī àtimarara a *Greenpeace*, te *Rainbow Warrior II*, i roto i te ôtiā tiavaruraa no te 12 māire e hāati nei ia Moruroa, e tāpeāhia iho ra, nā roto i te pūai, e te nuu farāni. Ua àti te ao nei i te mau hohoà no te haru-raa-hia teie pahī. Te vai nei te mau tià no Hiti Tau e to te Tāvini Huiraatira i nià ia *Rainbow Warrior*. Pari iho ra te peretiteni Gaston Flosse ia *Greenpeace* i te riroraa o ia ei mauhaa i roto i te rima o te mau taata autiāmā, e parau atoà atu ra e te faaïte mai ra te mau òhipa pātoi e eita te pupu peretāne (Àuterāria e Niu-Terani) e tià ia fārii ia Farāni i roto ia Pātitifa [*La Dépêche de Tahiti*, 13/07/95]. E nau hepetoma i muri aè, i te 26 no âtete, faanahoraa ia te EEPF, no te taime mātāmua roa i roto i to na àai, i te hoë taahiraa mā te hau. Tātaìtauatini te mau taata i taahi nā roto i te mau aroā o Papeete. Noa atu te manuia-raa o teie ôpuaraa, te faaïte atoà mai nei rā te reira i te mau âmahamaha i roto i te pupu pātoi-âtomi i Porinetia, inaha i faaotí na te pupu pātoi a te Tāvini eiaha e faaò i roto i teie òhipa [a hiò atoà i *La Tribune*, 24/08/95, *L'Écho*, 30/08/95].

Ua fānau mai te tahí atu à mau ôpuaraa, mai te haamau-raa-hia te “Oire no te Hau”, faanahohia e Hiti Tau e te pupu Pōmare (tiurai 1995). I nià i te tahuia Tarahòi i Papeete, hāmani iho ra te mau tià no te tahí atu mau taamotu e mau fenua porinetia (mai ia Niu-Terani e Hāmoa mā) i to rātou iho fare. Te fā rahi o teie ôpuaraaa, o te haamāramaramaraa ia i te huiraatira no te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtomi [*La Dépêche*, 13/07/95]. I roto i te hoë parau faaara paari, ua haapāpū o Hiti Tau (ia au i to na tiàraa mero no te pupu òhipa a te mau Hau âmui no nià i te mau nūnaa tumu), e i te tuu-raa-hia te paura i roto i te ôpū o Moruroa, ua hāmani ino te haufenua farāni i te mau Māohi e to rātou ihotaata. Ua matara faahou mai à te tāmuraa haapaòraa motu òre i rotopū i te mau nūnaa tumu e to rātou fenua. Haapāpū aè ra o Hiti Tau i to na autahiraa e te tahí atu mau nūnaa tei māuiui na i te òhipa âtomi mai te mau Shoshonees no Nevada (Marite) e te mau Navajos no Arizona, to te Nouveau-Mexique e to te Utah (Marite). [*Parau faaara no te veà*, Hiti Tau, *Groupe de travail sur les peuples autochtones*, NU, Genève, 27/07/95]. Ua pari atoà te tahí atu mau faaïteraa manaò i te haufenua farāni i te māferaraa i te Fenua-Metua-vahine e te nūnaa māohi [*Parau faaara mana*, Papeete, Tahiti, àtopa 1995].

I te âvæ àtete 1995 ra, i pāhono na te haufenua porinetia i te mau pupu ôrurehau e ûana ra, nā roto i te Rata a te haufenua. Te faaïte ra te mau hohoà rarahi i te peretiteni Gaston Flosse e te mau faatere-hau e rave rahi i roto i te àhu-miti. Te haapāpū ra te haamāramaramaraa, e no te faaïte e aita hoë aè ino to te mau tāmatamataraa, ua rave te peretiteni i te tahí mau peu porinetia mātauhia, mai te hopuraa miti, te àmu-raa i te ià no reira iho, e te inuraa i te pape haari. Tātara maitai mai ra te haufenua e, a tirā noa atu te manaò tiàmā o te taata tātaìtahi, te faahuehue noa nei te tahí mau pupu i te mau faatereera mana o te fenua. Te tere o te peretiteni, âpeehia e te tēnerera Boileau no te *Dircen* e o Jean Lichère, te faatere o te CEA, ua tupu māramarama

ia te reira, ia au i te Rata, e ua parau to teie tere e ua naeàhia te fāito “risque zéro” (aore e fifi). Oia hoì : « *Aore roa e fifi to te mau tāmatamataraa âtōmī no te huiraatira e aore ia no te aohāàti* » [La Lettre du gouvernement, n° 3, août 1995, p. 4 ; a hiò atoà i te mau pene 1 e 5]. I pāpaì-atoà-hia na i roto i te reira parau, e ua tātaiono te fāito o te hihi-âtōmī i Bretagne i to tei ìtehia i Tahiti.

***Te tahî atu mau pâhonoraa porinetia
i muri aè i te faaotiraa a te peretiteni Chirac***

Noa atu e i ta mâtou i ìte na, e aore e tânúmeraraa-manaò i ravehia (i pâtoi noa na te haufenua farâni i te parau no te uiuira-a-manaò), mai te mea ra râ e ua pâtoi te pae rahi o te nûnaa no Porinetia i te faaotiraa a te peretiteni Chirac [Les Nouvelles de Tahiti, 14/05/95, àpi 8]. Te faaite mai ra ta te mau veà no te fenua mau uiuira a nâ roto i te mau aroâ, e te manaò nei te feiâ uiuihia e e parau tahito te mau tāmatamataraa âtōmî (« Ua taahoa roa i teie nei ! »), e ua faatupu te reira i te viivii o nâ motu e 2 e te taero o te ià [Les Nouvelles de Tahiti, 14/05/95, àpi 8]. Te faaite mai ra te tîtorotororaa i ravehia e mâtou, e 1 matahiti i muri aè, i te âvaè novema 1996 ra, ua fâriihia teie manaò pâtoi-âtōmî e te pae rahi o te mau rave-òhipa tahito a te CEP (a hiò i te pene 3). 80 % o te mau rave-òhipa tahito tei parau mai ia mâtou e, ua pâtoi râtou i te mau tāmatamataraa hopeà.

Te faaite mai ra te mau veà o te fenua, e mea rahi te taata heheu, te mau pâpaì-veà, te mau taata poritita e te mau Porinetia tei hae roa i te rave-raa-hia te faaotiraa mâ te òre te mau Porinetia i fârereihia. Ua faaara o Hiro Tefaarere, raatira aupupu, e ua riro teie faaotiraa a te peretiteni Chirac, ei faaiteraa e aita o Farâni e faatura nei i te mau hiòraa e te mau ôpuaraa a te mau Porinetia mai te Tomite No Te Raì Hau haamauhia i te matahiti 1988 ra. Faaara aè ra o Boris Léontieff, peretiteni no te Fetià Âpî, i te mau pâpaì-veà e te faaite mâramarama roa mai ra te faaore-raa-hia te faataimeraa e e pehe puta te parau no te ôtôñomî o Porinetia. Ua faaite atoà o ia e hoê anaè taime te faahiti-raa-hia o Porinetia i roto i te âpooraa faufaa rahi a te peretiteni tei faariro mau na i teie fenua âtea mai te hoê mauhaa noa no ta na poritita. Ua pii atoà te mau Ètârëtia ia ôpanihia te mau tāmatamataraa, no te mea ua riro te reira ei faataupupûraa i te hau o te ao nei [Les Nouvelles de Tahiti, 14/05/95 ; SNOP, n° 967, 30/05/95]. Mâmû noa iho ra te pupu a Gaston Flosse, te Tâhoëraa Huiraatira, mâ te tiaì i te hoïraa mai o Flosse tâne tei reva na i Pari no te fârerei i te peretiteni Chirac. Faaara aè ra o Flosse i muri aè, e aita o ia e tuâti nei i te mau tāmatamataraa, te turu nei râ o ia i te faaotiraa a te peretiteni Chirac, no te mea e maitâi te reira no Farâni. I roto râ i te mau pû-parau-âpî, i uiui na te peretiteni Flosse iho e e haafaufaa ânei o Farâni i te hiòraa porinetia.

la nūmera hoē anaè o Porinetia i roto i te mau veà : tetepa 1995

I te ômuaraa no tetepa 1995 ra, nā roto i te taeraa mai o te ihitai o *Rainbow Warrior II* (te pahi àtimarara o te “manuā no te hau” ta te nuu-ihitai farāni i arataì atu i te pū-ihitai no Hao), fāriu aè nei te mau pū-parau-âpī o te ao tāatoà nei i nià ia Papeete [*Libération*, 21/08/95 ; *Le Monde*, 5/09/95, àpi 6]. Noa atu e i te ômuaraa ra, e tei roto atoà te Tāvini Huiraatira (te pupu rahi roa aè ia no te pae pātoì) i te ihitai no *Greenpeace* — to na arataì o Oscar Temaru, o te hoē ia o te mau horopātete o *Rainbow Warrior II* — ua māramaramahia e te vai nei ihoā ta te Tāvini iho faanahoraa, te faaïte mai ra te reira e ua faaòhipa o ia i te mau rātio-teata e te mau rātio o te ao tāatoà nei no ta na àroraan no te tiàmāraa. Tāmata iho ra o *Greenpeace* e te mau pupu pāruru-nātura e faaea mai i rāpae i teie tāuāparauraarua. Parau aè ra *Le Monde* e, i te taime no te mau paraparauraarua e te mau faaïteiteraa, « *ua ihu* [te tāuāparauraarua ; H.S.], *no te mea ua rahi roa te mau fā a te mau pupu rau* » [*Le Monde*, 5/09/95]. Faaïte aè ra te veà farāni ihoā rā, te faaotiraa a Chirac e te “naneraa pū-parau-âpī” no te ara i tupu na, ua faaòhipahia te reira e te mau Porinetia e rave rahi e te Tāvini Huiraatira ihoā rā no te haaparare i ta rātou mau fā poritita no te fenua [*Le Monde*, 5/09/95].

I te 6 no tetepa, hoē mahana i muri aè i te tāmatamataraa mātāmua, haamata aè ra te mau àroraan i Papeete. No te mea tei reira ihoā te veà, ite atoà atu ra ia to te ao nei i teie mau òhipa, e ua haapararehia e te tāatoàraa o te mau pū-rātio-teata rarahi, te mau hohoà no te tāninaraa te mau taata faahuehue i te tauraa-manureva no Faaa. Rū iho ra te haufenua farāni i te faaara, e e rave rahi taime, e aita roa atu e tūàtiraa i rotopū i te feiā faahuehue e te mau tāmatamataraa âtōmī. I faaïte-pinepine-hia na te mau taata faahuehue e te mau Farāni e te haufenua porinetia, ei mau ôrurehau tumu òre, e i te tahī taime, mai te tahī noa maa pupu iti tei tāhōê i te mau uì âpī òhipa òre, te mau tià e te mau taata autiàmā. Ua haapāpūhia e i faanahohia na te faaearaa-òhipa rahi e te aupupu A Tià I Mua hou aè i te tāmatamataraa mātāmua, e i te taeraa mai te veà, e mau òhipa teie tei horoà i te hoē auraa ê atu ã no na e tei taui i te faaearaa-òhipa mā te hau ei àroraan huehue [*Le Progrès*, 8/09/95 ; *Le Monde*, 8/09/95]. Parihia atu ra te raatira o te pae pātoì ra o Oscar Temaru e o Hiro Tefaarere, tià no te tāàtiraa aupupu A Tià I Mua, i te faaòhiparaa i te mau uì âpī no Papeete e no Faaa. Pari faahou iho ra te peretiteni porinetia ia *Greenpeace* i te horoàraa i te hoē tiripuna nā te ara i te pupu autiàmā ra.

I te reiraraa ihoā taime, àtutu aè ra te mau parau-hāmani no te mau taata tei faa-tupu i teie faahuehueraa (tei riro na ei mau taata faaueue) e ta rātou mau fā. Parau iho ra te mau taata èê, e ua riro te mau faahuehueraa ei faaïteraa i te tūea-òre-raa o te faanavaàraa faufaa e totiare e vai nei i roto i te totaiete porinetia. Faaïtehia iho ra te mau faahuehueraa mai te hoē fifi tāàoàna Moruroa, rātou i riro ei faaïteraa i te mau tauiuiraarua rū o te totaiete porinetia, te òhipa òre, e tūea-òre-raa o te totiare e te

faanavaīraa faufa, e te hinaaro i te tiāmāraa. Ua parau atoà te tahī mau pāpāi-veà e, te faaoetiraa a te peretiteni Chirac, tei ravehia mā te fāfā òre i te haufenua o Porinetia farāni, ua faarirohia ia te reira e te mau Porinetia e rave rahi, mai te tahī tāpāò no te faatura-òre-roa-raa e ei hohoà no te tahī tiāraa àihuàrāau.

Parihia iho ra te peretiteni Flosse i te tururaa i te mau taata faahuehue eiaha ia hiopoàhia, mā te òre i faaòhipa i te mau mūtoi-farāni e tiatià noa ra nā te roaraa o te aroā Bruat. Toofanu mau taata tuatāpapa tei parau, e te faatereraa o teie fifi, o te hoê ia òhipa poritita àravilhi na Gaston Flosse tei tià, i teie nei, ia faahapa âmui i te pupu pātoi-âtōmī fenua, ia *Greenpeace*, i te tāâtiraa aupupu A Tià I Mua, e i te Tāvini Huiraatira. E nā roto hoî i te fāriiraa o ia i to na mau taata-pātoi ia faaïte i to rātou pūai, e tià ia na ia faaòhipa i te mau taata faahuehue no te haapaari i to na tiāraa tapi-hoo parau i mua i te haufenua arataihia e Juppé, mā te faahupo ia na ia faarahi i ta na tauturu no te faanavaīraa faufaa [a hiò atoà i te *Communiqué de la Ligue des droits de l'Homme de Polynésie française*, 11/09/95].

Te pāpū-òre-raa o te pupu pātoi-âtōmī

Noa atu e i tupu na te mau pātoiðraa-âtōmī i te mau matahitī 60 e 70, aita te faahaparaa i te mau tāmatamataraa âtōmī i rēnihia, i te rahiraa o te taime, no te faaò-re-roa-raa i teie òhipa. I vai na te mau pupu rarahi pātoi-âtōmī i Porinetia i te mau matahitī 60 e 70. I te ãrea no te mau matahitī 70 ra, te rahiraa o te mau manaò no roto mai ia i te mau taata tei pātoi i te mau tāmatamataraa no te mau tumu pārururaa i te nātura, e aore ia no te mau tumu haapaðraa. Mai te mea ra e aita teie nā tumu i riro ei rāvèa pūai no te tāhōê rahi i te mau taata, e aore e haapāpūraa e ua faatiatūri ānei rāua i te nūnaa porinetia e mea ataata e aore ia e mea hape te mau tāmatamataraa.

Tupu aè ra i te hopeàraa no te mau matahitī 70 e 80, te tahī mau âmuitahiraa e te mau pupu porinetia pātoi-âtōmī, te mau âmuitahiraa i rotopū i te mau pupu e te mau tāâtiraa no te fenua, e tae noa atu i te mau âmuitahiraa i rotopū i te mau pupu no te fenua e te mau tāâtiraa pātoi-âtōmī no te ara mai ia *Greenpeace*. Nā roto i te tahī mau òhipa rarahi i tupu i te fenua e “nā te ara”, mai te mataì-rorofaì no te matahitī 1981 e te àti no Tchernobyl i te matahitī 1986 ra, vai tahaa aè nei te parau no te pārururaa e no te aupuruora a te mau tāmatamataraa âtōmī, e haafaufaa-rahi-hia iho ra te reira. Hou aè te àti no Tchernobyl, aita te feiā pātoi i te mau tāmatamataraa âtōmī e te mau òhipa pāimiraatāmā, i haafaufaa i te mau hopeàraa ino o te mau tāmatamataraa âtōmī vaivai i nià i te pūea o te mau taata. Ua faanahohia te mau fifi e te mau àti nā roto i te mau manaò no te nātura e no te papa-fenua. I muri aè noa i te àti no Tchernobyl (èperéra 1986), te mau hopeàraa no te pūea o te ito e te mau tāmatamataraa âtōmī i te òraa mai i roto i te tāuàparaura. Noa atu e ua tāmau noa à

te mau Porinetia i te faaōhipahia i nià i te mau pū tāmatamataraa, e i te tihepuhia e te *CEP*, mai te mea ra e i roto i te mau matahitii 80 ra, haamataraa ia te tiātuiraa i roto i te *CEP* i te riro ei feāraa, ei hepoheporaa e ei pātoiraa. I taua taime ra, riro iho nei te *CEP* ei haapūraa rahi no te mau ahoaho o te mau Porinetia i te pae no te faanavaāraa faufaa, te pūea o te nūnaa e te mau àti o te aohāāti.

I te pae no te faatereraa farāni i te mau hiōraa nūnaa no te ara e no te hau, e 2 nā āmaa parau e ìtehia ra e mātou. A tahi, e faarirohia te mau manaò atoà no te hoē fifi noaa òre i te ārai, ei òhipa pātoi-farāni. Te ìteite nei rā hoì mātou, i te tahi mau taime, i te mau anoparau farāni tei ineine i te fārii (e mea fāito ihoā te parauraau) e i tupu na te reira mau fifi i mua na. Mai tei faaìtehia e te mau tuatāpaparaa [Barrillot, 1996], i tupu na e rave rahi mau àti e mau fifi i nià i te mau pū tāmatamataraa. Tei mātauuhia, te manaò tumu mātāmua o te mau huimana o te *CEP* i muri aè i te reira huru àti, o te faahapa-ûana-raa ia, e i muri mai, o te hoē ia tāmarūraa i te mau òhipa i tupu na. I te mau matahitii noa ia i muri aè nei, te fārii-raa-hia e te vai ra te mau fifi mau, e a tae hoì e, ua faarirohia te reira ei mau “hape” tei òre e tupu faahou mai. A piti, te uiui-raa-hia te mau tāmatamataraa âtōmī i Porinetia farāni, tei faarirohia ei pātoiraa peretāne i te tiāraa farāni i roto ia Pātitifa. O te pūoiraia hoì teie no te ôrero-rraa àihuàràau tei faariro i te mau tuhāa èropa ei tumu no te fēîraa i rotopū i te mau pūai àihuàràau e tuha nei i te ao nei ia au i to rātou pūai. I te reira atoà taime, ua tūmāhia ia te mau tiāraa-mana atoà o te mau Porinetia ei nūnaa mā to na iho àai. E tià ia parauhia e aita roa atu e tiāturi-faahou-hia ra te faatereraa farāni i te manaò o te nūnaa, e e ìte-atoà-hia te reira i roto iho i te mau rave-òhipa porinetia i nià i te mau pū tāmatamataraa. Ua arataà te reira i te *CEP* ia faaruru i te mau rave-òhipa au òre, oia hoì te fifi noa atu ra te mau Porinetia ia òaòa i roto i te mau huru òhipa e ravehia ra i nià i te mau pū tāmatamataraa.

6.3 Te tāuāparauraau huiraatira i roto i te mau pū-parau-âpī farāni

I te ãrea no te mau matahitii 80 e 90, i te riroraa mai te mau uiuira no te nātura e no te aupuruora ei mau òhipa faufaa no te tāuāparauraau “na te ara”, ànaànatae aè ra te hoê anaè maa pupu taata-pāimi iti e te mau pāpāi-veà tiàmā, i te mau manaò o te mau Porinetia no nià i te mau tāmatamataraa âtōmī. Te mau taata-pāpāi mai ia Jean-Marc Regnault, Bruno Barrillot, Bengt e Marie-Thérèse Danielsson, Bernard Poirine, Jean Chesneaux e vētahi atu à [Regnault, 1996 ; Barrillot, 1996 ; Chesneaux, 1995 ; Poirine, 1994 ; Danielsson, 1993 ; a hiò atoà i te ARM, 15/12/1990, àpi 30]. Ua haapāpū māite te tāatoàraa o teie mau taata-pāpāi, i ora na te rahiraa i Porinetia, e nā roto i te mau ahoaho e vai nei i roto i te nūnaa porinetia, tītauuhia te haufenua farāni ia vai matara hau atu à, ia àufau i te mau pāimiraia tiàmā. Ia au i te manaò o Bengt Danielsson, « *aita te haufenua farāni i tāmau noa i te huna i te mau tānūmeraraa o* »

te māriri-àitaata, ua faaruè-atoà-hia rā e ana te mau aniraa e rave rahi a te Âpooraa rahi fenua e te mau haufenua no te hoë titorotororaa aupuruora a te mau taote èê paetahi òre. Ua tāmata te mau mûtoì-huna, te mau pāpai-veà e te mau pupu rātio-teata i te pātia i te pâruru o te parau-huna mana » [The Bulletin of the Atomic Scientists, mars 1990, àpi 22-31 ; a hiò atoà i te ARM, àpi 28].

Ua faatupu te tōtōà-raa-hia o *Rainbow Warrior* i te matahiti 1985 ra, e te pohe riàrià o Pereira, te taata-patahohoà a *Greenpeace*, i te hoë tauiraa o te tāuàparaura no te mau tāmatamataraa âtōmī i roto i te mau pū-parau-âpī farāni. Nā roto i te mau tautooraa a te mau pū-parau-âpī farāni, māramarama aè ra e tei muri mai te mau piha-ðhiparaa parau-huna farāni i teie tōtōàraa, e faahepochia aè ra te faatere-hau o te nuu ra, o Charles Hernu, ia faaruè i to na tiàraa. Puroro tāuè mai nei te mau tāmatamataraa i rōpū i te tāuàparaura huiraatira. Teie rā, aita teie "fifi" i faatupu i te tahitauiraa rahi i roto i te faaaura farāni no te pūai tamaià e te "faufaaraa" o te mau tāmatamataraa. Tūàti atu ra te faahapa-òre-raa e te tauiraa te pae àui farāni i to na tiàraa i mua i te âtōmī. I te matahiti 1977 ra, fārii iho ra te *Parti communiste* (Pupu autahoe) i te parau no te pârururaa âtōmī. Apee atoà atu ra te *Parti socialiste* (Pupu autotiare) i te matahiti 1978 ra, e te Ètārētia tâtorita i te matahiti 1983 ra. Hau roa atu, nā roto i te mau tāmatamataraa i raro i te fenua, ua moë è te tāpao faahiahia roa aè o te mau tāmatamataraa âtōmī, oia te puā (*champignon*) âtōmī. Eere atu ra ia i te mea maere te rēniraa te mau pū-parau-âpī ia rātou iho i nià i teie faaaura poritita âmui [Bruno Barrillot, *parau faaara taatahoê*].

Te mau uiuira poritita, o te fāriuraa a te tāuàparaura nā te ara i roto i te mau pū-parau-âpī i te matahiti 1995, no roto mai teie ðhipa i te faaotiraa a te peretiteni Chirac no te rave-faahou-raa i te mau tāmatamataraa. Aita te mau manaò e te mau mataùraa o te mau Porinetia i haafaufaahia. I roto i te pū-parau-âpī farāni, e nau parapara pāpairoa rii noa i nià ia Porinetia tei matara mai, e e mau parau teie no te muriatau ihoà ra o te poritita o te Fenua [*Le Monde*, 12/05/96, àpi 5]. Ua faahithihia o Porinetia farāni no te mea noa ia, i muri aè i to na tere i te Elysée, i faaoti rū na te peretiteni o te haufenua porinetia, o Gaston Flosse, i muri aè i ta na pâtoì-mâtāmuaraa i te rave-faahou-raa-hia te mau tāmatamataraa âtōmī, e e turu o ia i te faaotiraa a to na hoa taatahoê ra o Chirac. Te tahi anaè tau veà e puta-veà aupaeàui (*gauchistes*) mai te Rouge tei faaite i to rātou autahiraa i to te mau nūnaa no Pâtitifa Apatoà [*Rouge*, 28/05/95, 6/07/96]. Ôhu iho ra te tāuàparaura pū-parau-âpī nā te hiti i te uiuira faufaa no te ìte e mea faufaa mau ānei no Farāni ia faatupu i nā tāmatamataraa e 8 i tāpaoòhia ei tomoraa i roto i te faanahoraa tūvare (*simulation*) o te mau tāmatamataraa i nià i te mātini-roro-uira [*Info-Matin*, 15/06/95].

Ôhu atu ra te àparaura nā te hiti o :

— te mau uiuira no te nātura, mai te mau àti o te taero-âtōmī e te mau tāmatamataraa âtōmī, te maura o te papa-fenua o te motu

(ua uiuihia te reira e *Greenpeace*, te mau haufenua no Àuteraria, no Niu-Terani e no Papouasie-Nouvelle-Guinée) :

- te mau uiuira no te pūea (te mau hopeāraa o te taéro-âtōmī i nià i te tino taata) ;
- te mau hopeāraa poritita o te mau tāmatamataraa âtōmī : te mau tūātiatiraa o Farāni e o Heremani, to na mau hoa e te mau fenua no Pātitifa [*Le Monde*, 16/05/95] ;
- te parauìhirave

(te uiuira rahi i roto i te tāuāparaura, o te iteraa ia e mea faufaa mau ānei no Farāni teie nā tāmatamata-raa e 8 no te tomo i roto i te tūvareraa roro-uira) [*Le Monde*, 16/05/95] ;

- te mau hopeāraa no te faanavaìraa faufaa (no Farāni) o te mau tāmatamataraa âtōmī (te vairaa o te ôhipa tāpeàraa, te àperaa te mau rātere tāpōnē e marite ia Porinetia, etv.).

Aita te reira e faaïte mai ra e aita ia te mau Porinetia e faaitoit nei i te haafāriu i te mau pū-parau-âpī farāni e to te ara i nià to rātou oraraa fifi, e te reira pinepine ia i te manuia. E rave rahi te pupu māohi no te faatupu i te hau tei teretere nā Europa e i Pari no te haafāriu i te mau pū-parau-âpī i nià i te mau hopeāraa o te mau tāmatamata-raa âtōmī i nià i to rātou pūea e te aohāati. No te taime mātāmua roa, ò atu ra te mau Porinetia i roto i te tāuāparaura nā te ara. Teie ànaànataeraa o te mau pū-parau-âpī e to te nūnaa, mai ta mātou e faaïte atu a muri aè, ua tupu ia nā roto i te âmuiraa o te mau tià pāruru-nātura māohi e o *Greenpeace*.

6.4 Te mau taata pāruru-nātura e te mau pupu porinetia pātoi-CEP : e âmuítahiraa fifi

Mai tei turuhia e Conklin e Graham [e te mau àpi i muri nei, ua niu-roa-hia ia i nià i ta rāua mau pāpāraa i roto i te *American Anthropologist*, 1995, àpi 695-710], te mau pupu pāruru-nātura no te ara i te tahī pae, e te mau pupu totiare no te fenua i te tahī aè pae, e hiaai pinepine te tahī i te tahī. E hiaai rātou te tahī i te tahī, e aore ia te manaò ra, no te mea i roto i te tahī hiòraa, hoê ã e aore ia mai te mea ra hoê ã ta rātou mau tītauraa e aore ia mau fā : te àtuàturaa i te nātura, te pārururaa i te fenua-metua-vahine. I roto i teie tuhaa, te hinaaro nei mātou e hiòpoà i te âmuítahiraa i rotopū ia *Greenpeace* e te tahī atu mau pupu pāruru-nātura èè i te tahī pae, e i te tahī aè pae, te tahī atu mau tāätiraa māohi mai te Tāvini Huiraatira e o Hiti Tau.

I te hepetoma mātāmua no te tetepa 1995 ra, riro iho nei o Tahiti ei pū no te ao. Tātaihānere te mau pāpāi-veà e te mau pupu pāruru-nātura tei tāiruru na i Papeete. I roto i ta na piha-ôhiparaa, ua fārii o Oscar Temaru, oia te arataì o te Tāvini, pupu pae pātoi, tei tere atoà na nā nià ia *Rainbow Warrior II*, e rave rahi mau tāätiraa pupu poritita e tāätiraa pāruru-nātura o te ao tāatoà nei. Fārerei aè ra o ia i te mau tià o te mau pupu mātie e autotiare-manahune (*sociaux-démocrates*) no Àutēria (*Autriche*), to Heremani, to Firipino, to Tanemāta, to Ìrirāne (*Irlande*), to Àuteraria, to Niu-Terani, to Rūtemapū (*Luxembourg*), to Norevetia (*Norvège*), to Horane, to Tuete, to Marite, to

Tāpōnē e to Farāni [*Le Monde*, 5/09/95, àpi 6]. Ua araaraa e, noa atu te mau ôpuaraa a te tahi atu mau tātiraarai mai te Ētārētia Ēvaneria, o Oscar Temaru rā tei riro mai ei upoo aratai no te pupu māohi pātoi-âtōmī. I roto rā i te mau faahuehueraa e rave rahi, ua araaraa e aita o Oscar Temaru i ìmi noa ia ārai eiaha te peretiteni Chirac ia rave i ta na mau tāmatamataraa âtōmī. Ua hinaaro atoà rā o Temaru e faaohipa i te mau pū-parau-âpī no te horoà i te pūai e au no ta na àroraa no te tiàmāraa māohi. Mai tei pāpāihia e *Le Monde*, ua manuia o Oscar Temaru i te faariroraa i te tāpura o te mau ôhipa âtōmī no te 2 no tetepa, ei faahuehueraa autiàmā. I mua i te tii no Pouvānaa, te metua o te ôtōnōmī porinetia, ua faaara te hoë tēputē horāne e « *ua tano te mau (te mau Porinetia) i te hinaaroraa e te tiàvaru i te mau Farāni* ». Te faahuehueraa pātoi-âtōmī a to te ara tei tupu na, i nià i te tahua tūaro, i te pō no te 2 no tetepa, ua fatupu ia te reira i te rūpehu i roto i te mau taata mataitai èê, e i roto i te mau pāpāi-veà, eiaha noa no te rahi-roa-raa o te mau taata ôrero, no te mea atoà rā ua riro te mau ôreroraa ei ânoîraa fifi no te mau ôhipa pātoi-âtōmī e autiàmā. Parau iho ra *Le Monde* mā te faaïte e ua âpeehia te tauturu rohipehe-pātoi-âtōmī a te faate-re-hau no te faufaa Tāpōnē, e Oscar Temaru e te hoë huitoofā no Firipino mā te himenemene e, “*Freedom, Freedom*” (“Tiàmā, Tiàmā”) [*Le Monde*, 5/09/95, àpi 6]. Aita o *Greenpeace* i ôrero, o ia tei òre e hinaaro e faao i roto i te hoë tāuàparaura no nià i te tiàmāraa porinetia.

E tià ia tāpāohia e eere i te mea pāpū te tiàraa o *Greenpeace*. Ua parihia o ia e te peretiteni Flosse i te vauvauraa i te hoë vāhi ôreroraa e te hoë nahoà nā te ara, no te Tāvini Huiraatira. Faaâtea atu ra o *Greenpeace* ia na i te mau faahuehueraa no te 6 no tetepa 1995 ra, mā te faaara e te mau pātoîraa nā roto i te hau anaë ta na e turu nei [*Le Monde*, 10/09/95, p. 11].

Te hinaaro nei mātou e pāheru hohonu roa i roto i te tūâtiraarai rotopū i te àroraa a te mau Māohi no te pātoi i te âtōmī e o *Greenpeace*, no te mea te faaïte mai ra te reira i te mau râveà taaê i rotopū i te mau tātiraarai pâruru-nâtura nā te ara e te mau pupu poritita fenua.

Te manaò ra o Conklin e o Graham, e ua riro te mau “âmuitahiraarai tumu” ei mau-haa faufaa i roto i te rima o te mau pupu pâruru-nâtura. E hinaaro te mau tià pâruru-nâtura i te nûnaa tumu, no te mea te mau taò (te mau parau) mai te *biodiversité* (oraara-rau), *radioactivité* (taèro-âtōmī), *instabilité géologique* (te mau-òre-raa o te papa-fenua), aita ia to te reira e auraa no te rahiraa o te mau taata, e eere hoì i te mea ôhie ia faaïte i te reira i roto i te râatio-teata. E tià i te mau nûnaa tumu ia faahohoà i te auraa no te mau manaò àivânaa mai te taèro-âtōmī, te oraraa-rau, etv. [Brysk, 1994, àpi 36]. E mea ôhie aë ia nā roto i teie huru râveà i te tâpapa i te hoë fâ àivânaa tiàmā, te pâruruarai i te nâtura, mā te pâruru i te mau tiàraa-mana o te mau nûnaa tumu, te mau tiaì o te nâtura, te mau âpiti-âitoa o te mau tāmatamataraa âtōmī [nā roto ia Conklin e Graham, 1995]. Ua heheu o Conklin e o Graham i te reira : « *E tià te ôhipa turu i te*

*mau nūnaa tumu, ia haapāutuutu i te tiāraa mōrare o te mau tiā pāruru-nātura ; te āmuitahiraa e te mau àroraa a te mau taata tumu, e tauturu te reira i te mau tiā pāruru-nātura ia parau ia rātou ei mau pāruru no te mau tiāraa-mana o te taata e te mau nūnaa i haavīhia e aore to rātou e mana poritita, e eiaha rā no te pāruru noa i te mau ânimara e te mau rāāu-tupu » [na te mau taata-pāpai i taui rii i teie pāpairaa ; Brysk, 1992, àpi 27 ; Conklin e Graham, 1995, àpi 698]. No te mau tātiraā mai ia *Greenpeace*, e mea faufaa te faaīteraa, e eere te mau taata anaè no te mau fenua papaā tē turu nei ia rātou, o te mau nūnaa tumu atoà rā e faahepohia nei e faaruru i te mau hopeàraa a te hāmani-inò-raa a te mau Papaā i nià i te mau faanahoraa nātura o te mau fenua [Appadurai, 1990, àpi 13-15 ; Conklin e Graham, 1995, àpi 702].*

E faufaahia te âmuiraa te mau tiā poritita o te mau nūnaa tumu e te mau tiā pāru-nātura, no te mea i roto i te mau matahiti 90 ra, e mea ôhie aè no ta rātou mau fā, faanavaïraa faufaa ānei e/e aore ia tiāmāraa poritita ānei, ia "hoohia" nā te ara (te haafāriuraa mai te mau pu-parau-âpi), mai te peu e ua "vihihia" te reira mau fā i roto i te hoē parau pāruru-nātura (mā te haafaufaa i te àtuāturaa i te nātura e te oraraarau) tāpirihia atu ai i te hoē faanahoraa no te mau tāpāò tumu e faaīte ra i te mā (mai te mau pae tahatai no te faaānaànataeraa e te mau tumu-haari, te mau fare, te mau faaāpu vānira, te hoē taata nā nià i te vaa e tāià ra i roto i te tairoto). Te faaīte nei teie mau tāpāò i te manaò ra e te ora aumāite nei te mau nūnaa mā te nātura, e e tiā i te pūai e te mana haaperehū o te mau tāmatamataraa âtōmī i te faataui ôhie i te reira ei mau àitoa hapa òre e pūai òre. Oia hoì, e tiā i te mau nūnaa tumu ia hinaaro i te mau tiā pāruru-nātura, no te mea e tae te mau pupu mai ia *Greenpeace* i mua i te mau pū-parau-âpi, e te vai nei ta rātou mau ìmiraa moni e au no te faanaho i te hoē pupu pātōi nā te ara. E tiā ia rātou ia haafāriu mai i te mau tarià o te mau taata no te ara, a tiā atu ai i te mau tātiraā o te fenua (mai ia Hiti Tau e aore ia te Tāvini Huiraatira) ia turuhia mai i roto i ta rātou mau ôpuaraa e te mau taata èê. Nā roto i te faatūàtiāraa i te mau àroraa a to te fenua e te mau ôhipa pāruru-nātura âmui, e tiā i te mau pupu no te fenua e ôhipa nei, ia tauturu-rahi-hia e to te ara [a hiò atu ia Conklin e Graham, 1995, àpi 701].

Te ite ra ia tātou e ua haamauhia te hoē âmuitahiraa i rotopū i te mau pupu no te fenua e to te ara, ei reira nā pupu e 2 e fānaò ai i te faahohoàraa o te mau Porinetia mai "te mau ètene maitatai" ra. Ua rave māramarama rā hoì te mau Porinetia i te reira hāuti. E tiā ia parauhia e aore teie mau hohoà e tūàti nei i te huru o te hoē nūnaa tei faaruru na i te mau tauiuraa faahiahia i roto i nā matahiti e 30 i mairi. Te fifi, oia mau, o to te mau Porinetia ia, i te ômuaraa ra ihoā, faaō-hohonu-raa-hia i roto i te mau ôpuaraa âtōmī, e na te mau tāmatamataraa âtōmī iho e horoà mai nei i te papa no te faatupu i te hoē tāpura ôhipa auâià (*nationaliste*). I vai mau na te hoē faaoôora, inaha ahiri te mau tiā māðhi i faaðhipa i to rātou faahohoà-raa-hia ia au i

te mau huru faaànaànatae e patahānoa, ei rāveà e faaroothia mai ai to rātou reo. E te reira, i te hoê taime a ûàna ai te rūpehu e te mau mataùraa i te mau hopeàraa totiare, pâruru-nâtura e aupuruora o te mau tâmatamataraa.

Eere râ i te mea ôhie te âmuitahiraa i rotopû i te mau pupu pâruru-nâtura no te fenua e to te ara. I te pae hopeà, tupu aè ra te faatîfâuàraa i rotopû i te pupu mâòhi pâruru-nâtura e o *Greenpeace* tei upootià nâ roto i to na àravilhi. Faatupu aè ra te reira i te mauruuru òre e te manaðonaòraa i te mau hoa porinetia, e a tae hoì e, ua ìte râtou e eita e tià faahou ia râtou ia haafâriu mai te mau pû-parau-âpî i muri aè i te faaruèraa o *Greenpeace* i te Fenua. Te vai nei ia te mau fifi i roto i te faaòhiparaa i te mau hohoà hâmani e faaànaànatae o te mau Porinetia no te mau fâ pâruru-nâtura e aore ia poritita [Rousseau, 1754 ; Kent, 1990]. Nâ roto i te haaporitita-rahi-raa teie àroraa, monohia atu ra te hohoà o te “ètene nâtura maitatai”, i mua i te mata o te mau pû-parau-âpî, e te hoê taata àro no te vâhi riiri o te òire i nià i te hoê *scooter* e nâ pia *Heinekein* e 6, tei “haafâriu ê” i te mau tâmatamataraa âtômi e te mau pû-parau-âpî, no te faahuehue, no te vâvâhi i te mau pu-òhipa rarahi a te hau farâni, e no te ani i te tiâmâraa poritita. Òiòi aè ra o *Greenpeace* i te faaâtea ê ia na i teie mau faahuehueraa. Hou te mau tâmatamataraa, i faahapa na o ia i te haufenua farâni i te raveraa i te hoê poritita àihuàràau tumu. E no te mea hoì e ôpuaraa pâruru-nâtura ta na, òre atu ra ia o ia i tâuà faahou i muri aè i te mau tâmatamataraa hopeà. Ua faaoti o ia e turu i te tahi atu mau pupu ia nuu ta na àroraa no te pâruru-nâtura nâ te ara, e mai teie e parauhia nei, ua faatupu te reira i te manaðonaòraa i roto i te mau pupu mâòhi pâruru-nâtura.

Te manaò nei mâtou e ua tano o Conklin e o Graham i te parauraa e, no te mau pupu o te fenua e te mau taata àro, « *eita e tià ia râtou ia haamau i te mau âmuitahiraa e te mau taata no râpaeàu mai, maoti râ ia faaòhipa i te mau hiòraa papaâ no to râtou parau, eita râ hoì teie vauvau èê e tano roa no te mau hiòraa i te ao e te mau òhipa rû a te mau âmuitahiraa o te fenua iho* » [Conklin et Graham, 1995, àpi 704]. Te fifi, aita i tià i te mau tià mâòhi pâtoì-âtômi rarahi ia faataaê i te àroraa e te haamâ i te faariro-raa-hia ei mau taata àihuàràau.

Te hinaaro nei mâtou e haapâpû e aita mâtou e hiaai nei e haavâ i te tano-mau-raa o te mau ôpuaraa rarahi a te mau pupu pâruru-nâtura nâ te ara e aore ia ta te mau autiâmâ. Ta mâtou râ e hinaaro nei e turu, oia hoì, e tià i te fârereiraa o teie mau râveà ia haapâutuutu i ta râtou mau àroraa, e mai reira, i to râtou ia tûàtiâtiraa. E tià atoà râ i teie fârereiraa i te faatupu mai i te mâramarama-òre-raa te tahi i te tahi, te taahoa, e te faaâtea-ê-raa. Ei haapotora, aore roa e tâàmuraa tupu hânoa

i rotopū i te mau òhipa a te mau pupu no te fenua e àro nei no to rātou ôtōnōmī e to rātou tiàmāraa, e te mau tāätiraa pāruru-nātura nā te ara. E nehenehe ia i teie mau âmuitahiraia i riro ei mea huru paruparu.

6.5 Te mau pūòhuraa

Ua faaïte mātou e ua pāhono te mau Porinetia i mua i te mau òhipa e te mau faahoturaa nā te ara, mai te àti no Tchernobyl, e ua faaòhipa rātou i te mau ôpuaraa rau. Ua faanaho rātou i te mau rururaa, te mau tāhōeraa, te mau manuā e te mau òire no te hau, ua âmuitahi rātou e te *ONG* èuropa, tāpōnē e marite, te mau tāätiraa pāruru-nātura nā te ara, etv. Ua turu e aore ia ua pātoi te mau pupu poritita, te mau Ètāretia, te mau aupupu e te mau taata tātaïtahi, i te òhipa âtōmī. Ua faaò māïte te mau Porinetia ia rātou i roto i te tāuāparauraā e, ei hiòraa, ua hotu te ani-onoono-raa a Patrick Howell e ta Jacqui Drollet no te hoë māramaramaraa rahi roa atu à no te pāimiraatote e te mau tānūmeraraa pāpū àe no te püea. Oia hoì, ua manuia te mau Porinetia i te faatiâturi i te haufenua farāni, e mea faufaa mau à te hoë tāuāparauraā rahi atu à, e aita te mau tānūmeraraa i hope, e mea âpoopoo te mau parau. Noa atu e ua mata-ê-hia rātou i te mau pū-parau-âpī no te ara, ua tià rā i te mau Porinetia ia horoà i ta rātou iho tuhaa i roto i te tāuāparauraā mai te morohiraia o te ihotaata e te àroraia no te ôtōnōmī e te tiàmāraa.

E tià atoà rā ia mātou ia parau, e i âmahamaha noa na te mau Porinetia i mua i te parau no te *CEP*. Âmahamaha no te mea, ua pātoi te tahī mau taata e mau tāätiraa i te mau tāmatamataraa, e ua turu hoì vētahi, e, no te mea atoà rā, i roto i te pātoïraa i te mau tāmatamataraa, e mea pāpū òre roa ra te mau âmuitahiraia, te vai nei hoi te mau peàpeà, te tāpeàraa i te mau ôpuaraa a te tahī àe pae, te mau paraparauraā e te mau faarapuraa manaò.

Ia tuatāpapa-anaè-hia te tuhaa porinetia no te tāuāparau i te mau tāmatamataraa âtōmī farāni, e matara mai te manaò ra, e i roto i te mau matahiti 60 ra, tei rāpaeàu mai teie tāuāparauraā ia Porinetia ; i tupu na o ia i te hoë vāhi ê, e i riro na ei uiuiraaporitita nā to te ara : te faatîtiâraa mauhaa tamai, te peàpeà Hitià-/Tooà-o-te-rā... E maa motu iti noa o Moruroa tei àtea ê roa, a tià atu ai i te hoë taata ia faaorooroo i to na parau.

I roto i te mau matahiti 70 e i te ômuaraa o te mau matahiti 80 ra, nā roto i te tupuraa mai te mau uiuiraia no te pāruru i te nātura, riro mai nei Moruroa iho e parau rahi roa atu e te pāroo. I haamata na te mau pahî o *Greenpeace* e to te tahī atu mau tāätiraa pāruru-nātura, i te tere i teie motu ; e nā roto i te mau òhipa a te mau pū-parau-âpī e te mau hotu no te mau matahiti òhiparaa nā te ara a te mau tāätiraa porinetia, i tae roa mai ai o Porinetia farāni i nià i te tahua nā te ara. Te faaïte-mâïte-raa o Farāni, e o o ia anaè hoì te püai e rave tāmau nei i te mau tāmatamataraa âtōmī i Pātitifa, te faaïte mai ra ia te reira e ua vaitahaa roa mai o Moruroa (e oia atoà o Fanjataufa), ua riro roa mai ia ei tāpao. I roto i te àparauraā no te mau uiuiraia

pāruru-nātura, o te aohāāti te parau rahi.

I muri aè i te rōpūraa o te mau matahiti 80 ra, riro mai nei te parau no te aupuruora e mea faufaa roa aè, e e tià ia parauhia, e ua nuu te feruriraa i te mau uiuira no te mau hopeāraa o te mau mai vaiavai (*possibles*) no roto mai i te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa. Te àti i Tchernobyl e to na mau hopeāraa teimaha no te huiraatira e ora nei nā te mau vāhi e âuahāāti nei i teie pū, e te roo-raa-hia te hoē tuhah rahi o Èuropa i te ua taéro-âtōmī i roto i nā 48 hora, ua haūti ia te reira i roto i teie faanahoraa. Noa atu te parau no te aupuruora e, o te hoē ia tuhah atoà a te òhipa pāruru-nātura i mua i te mau tāmatamataraa âtōmī, i tupu na rā te hoē tauiraa i roto i te mau matahiti 80 ra, inaha e rave rahi te uiuira aatae i tuuhia no te mau hopeāraa o te mau mai vaiavai no roto mai i te mau tāmatamataraa âtōmī. Faaite māuiui mai nei te àparauraa no te pūea i Porinetia e, ua ère ānei e aore ua fifi ānei te mau tānūmeraa pāpū no te pūea e te māririri-àitaata.

Mea rahi te taata-pāpāi tei faaite [ei hiòraa Poirine, 1992, 1994 ; Chesneaux, 1995 ; Regnault, 1996] e aita te CEP i haūti noa i nià i te hiòraa o te pūea e te aohāāti. I roto i te mau matahiti hopeā nei, ua rahi atu à te faufaa o te mau hopeāraa o Moruroa, mai te àimama (*dépendance*) o te faanavaìraa faufaa e te èreraa o te ihotaata māohi, e ua riro hoì ei mau uiuira faufaa i roto i te tāuàparaura huiraatira i Porinetia.

Noa atu e ua ô roa te mau Porinetia i roto i te tāuàparaura, ua ôpaehia rā te tuhah porinetia e aore ia aita i māramaramahia e te mau pū-parau-âpī no te ara. Te faaite mai ra te heheuraa o te mau faahuehueraa i tupu na i Papeete i te âvæ tetepa 1995 ra, e i mata ê na e aore ia i tāmata na te rahiraa o te mau taata poritita o te fenua e aore ia farāni, e te rahiraa o te mau pāpāi-veà i te faataa i teie mau “fifi” o te mau tāmatamataraa âtōmī mā te onoono i nià i to te mau faahuehueraa :

— riroraa ei hotu no te mau ùmeùemeraa totiare e vai nei i Porinetia ;

— faaîteraa e ua raveravehia te mau “manahune” e te mau “pupu autiàmā paò” mai te Tāvini Huiraatira.

Aita o Farāni i tāmata noa i te hiòpoà i te mau fifi âtōmī e to te pārururaa-nātura, ua hiòpoà atoà rā i te tāuàparaura mā te faahua paeiti ia na e mā te vauvau, i to na aè pae, te manaò-pāpū (*rationalité*) e te ite àivānaa. Ua turuì te râveà tapihoo a Farāni no Moruroa, i nià i te mau tuhah pūai e rave rahi. A tahī, ua faaîtehia mai Moruroa mai te hoē pū-pâimira ei reira te mau àivānaa maità roa aè e tīnai ai i te tāatoàraa o te mau fifi, e e haapāpū ai i te pārururaa. A piti, no te mea e taiete àivānaa o Moruroa niuhia i nià i te mau faaoitira manaò-pāpū, te mau fāitoraa, te mau ture, te mau faanahoraa, te mau òhipa e te mau òhipa hiòpoàhia, e tià ia i te mau manaò faatitiàifaro ia tuuhia i roto i te ao o te manaò-pāpū-ôre (*irrationalité*), o te iramanaò (*fantasme*) e to te parau faaroorooohia. A toru, i riro na o Moruroa ei ôpuaraa na te nuu, e tiâmaraa ia to Farāni ia tûvare (*dissimuler*) i ta na òhipa âtōmī i muri mai i te pāruru o te parau-huna.

Te tāuàparauraar àivānaa

I roto i teie pene, e vauvau atu mātou i te tāuàparauraar àivānaa no te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī. A tahī, e tuatāpapa mātou i te mau tere àivānaa rau i Moruroa e te huru no te faaohipa-raa-hia teie mau tuatāpaparaa e te nuu farāni. A pitī, e hiòpoà mātou i te parau no te māì o te *ciguatera* i Mātuita mā no te faaite e mea nā hea ta te mau taata no ô, faatuàtiraa i te mau tāmatamataraa âtōmī e te taèro ià. E a toru, e fātara mātou i te paruparu o te faanahoraa taote farāni no te pāhono i te feàa e te mau uiuiraar a te mau taata i te pae no te mau tūàtiàtiraa o te mau tāmatamataraa e te taèro-âtōmī.

7.1 Te mau anoparau rau, te mau poroì rau

E rave rahi te tere àivānaa i faanahohia i Moruroa no te tītorotoro i te fāito o te viivii taèro-âtōmī e te huru no te nātura o teie motu. E mea faufaa ia heheu i te mau hiòraa rau a te mau anoparau i mua i teie mau uiuiraar. Ua ravehia teie mau tere i muri aè i te tahī mau faahapa-ûàna-raa nā te ara i te mau tāmatamataraa. Ua faatià-hia o Haroun Tazieff, àivānaa tuìroo farāni no te mau mouà auahi, ia noho e 3 mahana (matahitii 1982) i nià i te motu no Moruroa (aita o Fajataufa i terehia atu). E 5 mahana tei horoàhia na te pupu a nā hau e 3 (Àuterāria, Niu-Terani e Papouasie-Nouvelle-Guinée), tei arataìhia e Atkinson, e e 6 mahana na Cousteau, te taata-pàimi tuìroo ra nā te hohonuraa o te moana.

Te tere o Tazieff

I faaite na o Tazieff e ta na pupu, i te èreraa o te mau parau àivānaa, e parau aè ra, e mea faufaa ia ravehia te tahī pàìmiraah hohonu atu ã. Ua faaite o Tazieff e fātata e aore hoê aè tuatāpaparaa i ravehia no te mau ôpape moana i roto i te tuhaa e âuahâàti nei ia Moruroa, e te òhipa a teie mau ôpape i nià i te oraraa o te mau riha-âtōmī (*radionucléides*) i roto i te faanahoraa māa o te moana. Hau roa atu, aita te mau àivānaa farāni i hiòpoà aè nei i te miti i tua mai i teie motu, aore atoà rātou i pàimi i te taèro-âtōmī nā te mau vāhi tāpiri i te mau faaruèeraa auahi i te taime no te tūpitaraa. Ua haapāpū atoà o Tazieff e ta na pupu e, e mea iti roa te mau fifi no te viivii nā roto i te mau tāmatamataraa i raro i te fenua i Moruroa [ia au i te *Chronology*, 1990, àpi 80].

Faahapahia iho ra te tuatāpaparaa a Tazieff no te feāapiti e te àroàro o ta na huru pāpāraa. Ia au i te manaò o Bengt e to Marie-Thérèse Danielsson, aita o Tazieff i faaite i te mau paraumau ôhie, mā te ôhie, òi fifi te hoê taata taiò tei òre i faaineine-hia no teie tuhaa àivānaa. [Chronology, 1990, p. 80].

Te tuatāpaparaa a Atkinson

Ua faaite te tuatāpaparaa a Atkinson, tei piahia i te matahitit 1985 ra, e :

— te mau fāito matahitit rahi roa aè, i rotō i te mau motu no Pātitifa, e faatupuhia nei e te mau tōrīri taèro-âtōmī o te mau tāmatamataraa nā te reva, tei raro aè noa ia i te 1/10 o te âfaraa o te fāito a to te ao nei no te taèro-âtōmī e vai hānoa nei ;

— te mau fāito o te taèro-âtōmī e vai ra i te pū ora no Moruroa, tei raro aè atoà ia i teie e vai nei nā te ao nei ; e te mau tāpāò no te mau tōrīri o te mau tāmatamataraa nā te reva e noaa ia haruharu, tei raro roa aè ia i te mau fāito e fifi ai te pūea ;

— te mau fāito o te taèro-âtōmī e roohia nei e te nūnaa no Porinetia farāni nā rotō i te taèro-âtōmī e tupu hānoa nei, e te mau tōrīri taèro-âtōmī, tei raro aè ia i te âfaraa o te fāito a to te ao nei ;

— aore e haapāpūraa no te papa-fenua, i teie mahana, no te mau māira a e tupu poto mai nei. Te faaite mai ra te tuatāpaparaa no te pape o te mau repo e te mau ôfaï mouà auahi, e e riro te mau māira a i te tupu mai i rotō i te fāito 500 e 1 000 matahitit mai rotō mai i te mau piha tūpitaraa. I rotō i te mau pū tāmatamataraa âtōmī, e tià i te pape ia faatahe i te mau māteria taèro-âtōmī (tei tià ia faaauhia i te mau rehu taèro rahi). Te vai nei te mau faanahoraa fauraò e tauturu i teie pape viivii ia õ mai i rotō i te ôtià o te ora, e te reira, i rotō i te hoê tau maoro (hau atu i te 500 matahitit) [Rapport de la mission scientifique de Nouvelle-Zélande, d'Australie et de Papouasie-Nouvelle-Guinée à l'atoll de Moruroa, 1985, àpi 6-12, 100-106].

No Greenpeace, te tuatāpaparaa a Atkinson :

— te turu ra ia i te mau haapāpūraa farāni e parau ra e aita e ìno to te mau tāmatamataraa ;

— no te mau àivānaa a te CEA, a te nuu e ta te CEP, e manuiaraa faahiahia teie, e o te faahapararaa hòi i te feiā e haaparare nei i te parau faahuehue [Chronology, 1990, pp. 81-84].

Faatupu aè ra te tuatāpaparaa a Atkinson i te hoê tāuàparaura a àivānaa, e e rave rahi te àivānaa niu-terani, nā rotō i te haamāramaramaraa a te pupu a Atkinson, tei tae i te parau e mea ìno roa te mau tāmatamataraa ; e ua manaò aè ra rātou e e rave rahi te taèro tahe e riro i te tae mai i nià i te ìriatai hou a iti ai te taèro-âtōmī, e a õ atu mai ai i rotō i te ôtià o te ora i rotō i te hoê àrea e 5 matahitit anaè i muri aè i te hoê tāmatamataraa [No te faahohonu atu à : Chronology, 1990, àpi 81-83].

I Niu-Terani, e 2 nā àivānaa, oia o Mike O'Sullivan, taata àravihi no te fare haapiiraa a te mau taata àravihi no Auckland, e o Manfred Hochstein, faatere no te pū haapiiraa tuatoru no Auckland i te pae no te ahu o te fenua (*geothermie*), tei parau e, mā te faaōhipa i teie ā mau parau tei noaa atoà ia Atkinson, e eita e òre te mau rito taèro-âtōmī ataata no roto mai i te tūpitaraa âtōmī, i te haamata i te māi i roto i te tai-rotot i roto i te 10 e 100 matahit [niuhia i nià i te *Chronology*, 1990, àpi 83 ; a hiò atoà i te *Pacific Islands Monthly*, octobre 1990, àpi 11 ; *New Scientist*, 1er septembre 1990, octobre 1996, àpi 7]. Nā roto i te tuatāpaparaa a Cousteau, ua parau roa ia te tahit atu taata-pāimi, te Taote ra o McEwan (tei âpee i te tere o Atkinson), e aore hoê aë fifi i Moruroa, e te reira, na na e, no te tāmarū ia i te mau ahoaho tano òre e te faufaa òre i mua i te taèro-âtōmī [*La Dépêche de Tahiti*, 29/08/89].

Te tere o Cousteau

I roto i ta na tuatāpaparaa, te haapāpū ra o Cousteau i te mau fifi a te ôhipa âtōmī farāni, te rūàu-tāùe-òiòi-raa te toà nā roto i te huàhuàraa e te topatoparaa i faatupuhia e te mau tāmatamataraa tāmau, e te viivist i te remu i te ioti (*iode*) 131. Ua faatoro atoà o ia i nià i te tahit mau paruparu no te tereraa o te ôhipa tāmatamataraa âtōmī a te *CEA* e ta te *CEP* : oia hoì aita e pupu àivānaa no te hiòpoà i te mau tāmatamataraa e to rātou mau hopeàraa i nià i te nātura e te papa-fenua ; aita e mau parau pāpū ; e te hupehupe i te haaputu i te mau parau no te hoê tau maoro. Ua maoro roa i fāriihia ai te mau tere àivānaa tiàmā no te haere i nià i te motu, e te reira no te hoê tau poto roa.

Ua faaara te tuatāpaparaa a Cousteau e, eita o Moruroa e tano ei vāhi haaputu-rraa i te mau rehu âtōmī, e ua faaite aë ra i te faufaa no te faaite i te parau-huna a te nuu, a tià atu ai i te mau taata-pāimi ia rave i te mau tuatāpaparaa hohonu e huà-huà [Cousteau, 1988, àpi 49-52 e 64-66]. E 2 anaè mahana tei horoàhia na Cousteau iho no te òhi i te mau huàhuà taoà, e faahupo iho ra te faatereraa-hau o te nuu i te mau ôpaniraa no te mau vāhi òhiraa. I te tahit aë pae, faaara atoà atu ra o Cousteau e aore i noaa ia na te tahit tāpaò taèro-âtōmī ataata i roto i te mau huàhuà taoà i òhihia e ana [*Discover*, mai 1989 ; a hiò atoà i te *Tahiti Pacifique*, juillet 1995, pp. 24-27]. Ua haafaufaa te *CEA* e te *CEP* i teie parau i niuhia i nià i te hoê tuatāpaparaa rave-hia mā te mau faaëtaëtaraa rahi, e aore atoà atu ra rātou i tāuà i te mau parau faahapa a teie tuatāpaparaa. Te faaōhipa faahou nei ā ia te haufenua farāni i te hoê tuatāpaparaa àivānaa no te turu i to na manaò tumu e aita e fifi no te aohāàti o te pū tāmatamataraa âtōmī no Moruroa.

I te matahit 1990 ra, ua hiòpoà faahou te *Search Technical Services* (Pu-òhipa Pāimiraa ìhirave haamauhia i te Hau no Washington, USA), e hoê ā huru raveraa, i te mau huàhuà taoà a Cousteau, mā te faahapa i te mau haapāpūraa a te faatereraa-hau farāni

no te nuu, mā te parau e na te mau tāmatamataraa nā te reva i haavivii i te mau huà-huà taoà, eere rā e na te mau tāmatamataraa i raro i te fenua [New Scientist, 1/09/90, àpi 12]. No te taata-pāimī ra o Norm Buske : « *Ua viivii te pape miti no te tairoto o Moruroa i te césium-134 e i te césium-137 no roto mai i te mau tāmatamataraa âtōmī i raro i te fenua... Te taime e uruhia ai te aohāāti e te mau māraa o te taèro-âtōmī, eita mau ā e òre, e tei raro mai i te 6 matahiti* » [Chronology, 1990, p. 84].

Te mau pāpū-òre-raa o te mau àivānaa, e te mau pahonora a te nuu farāni

Ua faaite mai te tāuàparauraa àivānaa, e aita e aita aè nei e tūàtiraa i roto i te pupu àivānaa no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī i raro i te fenua e nā te reva. I parau na e te parau nei ā te tahī mau àivānaa e, eere te mau tāmatamataraa i te mea ino, e no vētahi, te mau tāmatamataraa nā te reva anaè tei riro i te mea ataata. Ua manaòhia e eita te mau tāmatamataraa i raro i te fenua e hāutī rahi i nià te oraraa, te mau fifi e te mau àti varavara e manaò-òre-hia, mai te meteo e te huru o te peretiteni farāni [Tahiti Pacifique, avril 1994, àpi 17]. Te tiàturi nei rā te tahī atu mau àivānaa e, e riro atoà te mau tāmatamataraa nā raro i te fenua, i roto i te hoê tau poto e aore ia maoro, i te faatupu mai i te mau hopeàraa ino i nià i te aohāàti e te nūnaa. Ua onoono rā te mau huimana farāni e, e te faaite māramarama maitai mai ra nā tere e 3, e aore hoê aè fifi to te mau tāmatamataraa âtōmī i Moruroa [a hiò atoà ia Barrillot, 1996, àpi 206-212].

E tià ia ia mātou ia parau e ua faaòhipa te nuu farāni i te mau tuatāpaparaa a teie mau tere, no te haapāpū e aita e ino to te mau tāmatamataraa, mā te tāuà òre i te mau faahaparaa rahi i te mau tāmatamataraa. Ua faaòhipahia te mau manaò àivānaa, ei mauhāa poritita no te faatiàmā i te mau faaoitira poritita e ta te nuu. No te òreraa i faataaê-maitai-hia te ite àivānaa e te poritita, te faahape hānoa ra te mau àivānaa a te nuu farāni i ta rātou iho faahua paetahi-òre-raa e to rātou paitiraa. Aita teie huru faaòhiparaa i te pūai o te ite àivānaa mā te faatura i te mau ôpuaraa a te Haunui farāni, i riro noa ei faaòhipa-hape-raa i te ite àivānaa, ua faariro atoà rā te reira ia rātou ei feiā pāpū òre, eiaha i mua anaè i te mata o to rātou iho mau hoa, i mua atoà rā i te mata o tei parauhia e mau taata noa, mai te mau rave-òhipa tahito o te mau pū [tāmatamataraa ; H.S.] i Porinetia e nā te tahī atu mau vāhi.

7.2 Ciguatera e “viivii” : parareraa e ânoìraa

No te mau tumu e rave rahi, ua riro te *ciguatera* mai te hoê o te mau òhipa àroà-ro rahi i Porinetia farāni. Mai ta tātou i ite mai na i te pene 4, e mea rahi ā te mau pāimira a e tià ia ravehia no teie māi. E mea rahi atoà te mau ânoìraa i fatupuhia nā

roto i te òreraa to na mau tumu i haamāramaramahia. No te mea e, te ûanaraa o te mau àti *ciguatera*, o te hoê ia o te mau fifi no roto mai i te mau tāmatamataraa âtōmī, māiti aè nei ia te mau huimana e vauvau i te parau no te *ciguatera* mai te hoê òhipa e tupu hānoa nei i Pātitifa, e aita to te reira e tuâtiraa e te mau tāmatamataraa. Aita te reira i faatupu noa i te mau huru hāmaniraa manaò atoà no to na mau tumu, ua faatoro atoà rā i nià i te paruparu o te mau anoparau no te horoà i te nūnaa ra, te mau tātararaa pāpū, e inaha, faarahi roa atoà atu ra ia te reira i te mau ahoaho e vai nei. E vauvau atu mātou, i muri nei, i te tahitātararaa taote no teie taèro, e no te tahitātararaa no Mātuita mā e no te tahitātararaa no Mātuita mā. E vauvauhia atu te mau fifi o te taèro-*ciguatera* i Mañareva mā, i roto i te pene i muri nei.

Te *ciguatera* i roto i te pāpairaa àivānaa

Ia au i te Puta haapiiaraa no te mau māi roro (*neurologie clinique*) [*Handbook of Clinical Neurology*, Southcott, 1979, àpi 82-85], te taèroraanā roto i te *ciguatera*, o te mea rahi roa aè ia o te mau taèroraanā roto i te ià, ia au i te hoê hiòraa taote e aore ia faanavaìraa faufaa. Te ûana nei teie mai i Pātitifa e nā te mau fenua matinita mā (*Antilles*). No te tuhaa Caraïbes mai ia teie iòa, e iòa pāniora teie. E roohia te *ciguatera* e te mau ià taehae òre. Oia hoì, te taaéraa i te tahitātararaa nā roto i te ià, eita te mau ià i uruhia i te *ciguatera* e taahia ia hiò nā rāpae atu nei.

No Southcott, « *e tauuii e e tupu tāùe mai te huru taèro o te hoê ià. Te vai nei te mau ià taehae òre e tano no te àmu i roto i te hoê tuhaa, e e taèro rā ia i roto i te tahitātararaa nā te mau fenua matinita mā* » [Southcott, 1979, àpi 82].

Ia au i te mau parau e vai nei, ia òanae te taèro i roto i te ià, eita teie ià e fifi. E ò te taèro-*ciguatera* i roto i te mau ià ài-remu (*herbivores*) e te mau ià ài-iò (*carnivores*), oia hoì i roto i te mau ià pae toà ihoā rā e to rātou mau ènemi. No Southcott, e rave rahi mau hānere ià e te tahitātararaa nā te mau fenua matinita mā. Te faaïte mai ra te mau òhipa e vai nei, e no roto mai te taèro i te mau remu, te mau remu hāhāi roa ihoā rā. E tupu teie mau remu (te uru-remu e àere rahi nei) nā te mau pae aau pohe. Te tumu ia e ìtehia ai te *ciguatera* nā te mau vāhi ihoā rā e ua fifi e aore ia ua ârepurepu te oraraa o te tairoto. Te vai nei te mau pēpē o te toà no roto mai i te mau òhipa e tupu hānoa nei, mai te mau mataì-rorofaì, te mau vero, te mau miti-rarahi, te mau âueueraa fenua e aore ia te mau ua rarahi, e aore rā te mau òhipa a te taata mai te mau patura, te mau tūpitaraa, te mau faaruëraa pehu, te heruraa e te mau iriraa [pahî ; H.S.] [Ruff, 1989, àpi 5 ; Goullin, 1995, àpi 36]. Te hāmaniraa i te mau tauraa-manureva e aore ia te mau uāhu, e aore ia te hāmaniraa i te hoê ava, e haapohe te reira mau òhipa i te toà. E àere te mau remu nā roto i te mau patura tîmā i roto i te tairoto. No Ruff :

« *Eita te mau fifi atoà e roohia nei e te mau aau, e faatupu mai i te [ciguatera]. No te faatupu te hoê fifi nātura taaê i te ciguatera, tei te huru ia o te mau tumu e rave rahi, mai te nātura e te ûnaraa o te vero, te huru e te vairaa o te mau hohonuraa o te mau toà e te mau remu ; te mau uru-remu àere rahi ; te mau taoà, te haaputuraa o te ià e ta râtou mau māa ; te ôhipa tautai a te taata e te àmuraa i te ià taero »* [Ruff, 1989, àpi 5-6 ; a hiò atoà ia Gillespie, 1974, àpi 15-36].

Te pape moana haumârû e àavaàva, te oraora, te haapuèraa taere o te huà-repo, e te tahî maa māramarama iti, o te reira te mau mea au-roa-hia e te remu taero, oia te *Gambierdiscus toxicus*, tei itehia i te matahiti 1977 ra e te taote ra o R. Bagnis no te Pû Louis-Malardé i Papeete [Ruff, 1989, àpi 6 ; a hiò atoà ia Anderson e ia Lobel].

E roohia te mau ià ài-remu i te taero, ârèa te mau taero ûâna rahi, tei roto ia i te mau ià ài-ìò e àmu nei i te mau ià ài-remu taero [a hiò atoà ia Ruff, 1989, àpi 1]. Te mau ià taehae tē mea ataata roa àe no te faataero i te taata. Te mau fâito ià rarahi, o te mau ià taero roa àe ia. Fâtata te mau huru ià atoà e nehenehe e taero, e mau ià tâmâa anaë ia na te nûnaa no Porinetia farâni : te mau ià ài-remu mai te mäito, te maroà, te uhu kükina, te uhu raepuu e te tehu (ua faaotî mâtou e faaòhipa i te mau iôa mäðhi), e aore ia te mau ià ài-ìò mai te fâroa, te hâpuu, te hoà, te tonu, te roi, te tâivaiva, te ono (*barracuda*), te mara, te uhu, te uruâti e te pâaihere nînamu [no roto mai ia Goullin 1995, àpi 37].

Mai tei faaîtehia atu e mâtou, mai te peu eita e noaa i te îte e e ià taero ânei, te faaue nei te mau anoparau taote farâni no Porinetia farâni, i teie nei, i te huiraatira e te mau râtere o te mau motu, ia auraro i te parau a te feiâ tautai tei îte pâpû i te mau vâhi o te tairoto ei reira e taero ai te ià [Goullin, 1995].

Te mau àti mai

E taero te taata nâ roto i te àmuraa i te ià taero (i te rahiraa o te taime, i roto i te 2 e 30 hora i muri mai i te àmuraa). E mea ataata ia àmu i te tuhaa o te ôpû (mai te ate) o te mau ià taero, no te mea tei reira te haapûraa o te taero. Ua rau te mau tâpaò o te taero-ciguatera, te vai ra te mea tanotano noa, e te vai atoà ra te mea ïno roa atu. Te mau tâpaò mâtâmuia, o te putaputa ia i roto i te vaha, e i muri mai, te faateimaharaa (oia hoï e mamae (*paresthésie*, mamae-nià), e i muri mai, e rahi roa atu te mamae (*hypoesthésie*, mamae-raro), e aore ia e mamae-òre (*anesthésie*) [Southcott, 1979, àpi 83]. No Tilman Ruff, tei haapâpû e mea rahi te huru *ciguatera* tei òre à i mâramaramahia atu ra :

« *Te taéroraa i te ciguatera, o te hoê ia mai hohoà rau (polymorphe), ua rau haere ta na mau tâpaò mamae (diathésiques, mamae-roto), mâuiui ôpû (gastrointestinales), mâuiui upoo (neurologiques), e mâuiui mafatu (cardiovasculaires).*

Pinepine te mau tauiuiraā rahi i roto i te mau tāpaō no te mai o te mau taata i taèro i taua ià nei ā. Te faaite mai ra te tāpura tumu i te hoē maipū (syndrome) rahi nā roto i te pihaè, te hī e te mau māuiui ôpū, e te māuiui uaua (neuromusculaires) e māineine mai e e māuiui mai. E fifi atoà na te mau huru vāhi atoà o te faanahoraa roro (système nerveux), mai te ôpereraa aauiria (cortex cérébral) e tae atu i te uaua. E haaparuparu atoà na te tāatoàraa o te mau uaua » [Ruff, 1989, àpi 3].

I te tahī taime, e mea ìno roa te *ciguatera* (fātata i te 0,2 % o nā 12 980 mau taata taèro i tāpaoìia i Porinetia farāni) [Ruff, 1989 ; a hiò atu ia Bagnis e o Legrand], e mai te mea ra e, te mau taata i pohe roa, no te maura o te hutiraa aho [Southcott, 1979, àpi 84].

Te taata e te *ciguatera* i Pātitifa Apatoà

Eita mau à e òre e i tupu na ihoā te *ciguatera* i Porinetia farāni i te XVIIraa e te XVIIIraa o te tenetere. Te mau taata horo pahī, mai ia Fernandes de Queiros (1606) e o Cook (1776), tei faahiti na i te mau mai no roto mai i te ià taèro i àmuhiia. I te àrea no te XIXraa o te tenetere, i faahitihia na te parau no te “maèro” i Mañareva e i Mātuita. Eita e òre, e tae roa mai i teie tenetere, no roto mai te haapūraa o te *ciguatera* i te mau òhipa e tupuraa o te *ciguatera* no roto mai i te mau òhipa i ravehia e te taata i roto i te tairoto, e tei haapohe i te mau toà. Te parareraa o te *ciguatera* i Nuku Hiva [Ruff, 1989, àpi 6 ; a hiò ia Lewis, 1984, àpi 253-273], i Mātuita, eita e òre e no roto mai ihoā paha te reira i te patu-raa-hia te hoē tura-pape i te taime a hāmanihia ai te tauraa-manureva i te pae tooà-o-te-rā o teie fenua. Noa atu te iti o te tāpura no te mau parau e vai nei, [e tià rā ia parauhia ; H.S.] e ua faaàere atoà te mau òhipa tāmatamataraa âtōmī a te nuu marite i te mau fenua Marshall, i te *ciguatera* [Ruff, 1989, àpi 7-9]. Te faaite ra o Ruff e, te ûanaraa o te *ciguatera* i roto i te tahī atu mau taamotu e aore ia mau fenua no Pātitifa, no roto mai ihoā paha i te mau òhipa paturaa a te nuu.

Te parareraa o te *ciguatera* i Mañareva mā, o te hoē ia hiòraa ravaì maitai i te pae no te mau parau-putu no te tūàtiàtira o te mau òhipa no te patura i roto i te tairoto, te pohe o te mau toà, e te *ciguatera* [Ruff, 1989, àpi 12 ; a hiò ia Yashumoto, Bagnis, Therenin e o Garçon, 1977, àpi 1015-1019]. I roto i te faanahoraa no te òhipa tāmatamataraa âtōmī, ua hāmanihia, i nià i te fenua no Totejeñie i mua ia Mañareva, te mau fare rarahi, e te hoē atoà pū haamaororaa pape miti, te mau fare maehaa no te vairaa i te mau tauihaa, te mau paèpæ, te hoē tauraa-manureva e te hoē pū no te haamaue i te mau ôpūpū-meteō. Ua hāmanihia te hoē patu tīmā rahi i roto i te tairoto [no te mau faahuàhuàraa, a hiò atu ia Ruff, 1989, àpi 12-13]. Ua rave atoà te mau faëhau farāni i te mau patura rarahi i Mañareva tei fārii na i te mau manuā farāni. Hou te tūpitaraa o te paura *H* mātāmua i te matahitī 1968 ra, ua patuhia te hoē fare páruru-âtōmī no te huiraatira o te fenua. Ua faariro-atoà-hia te fenua ei pū

faarevaraa i te mau taata i te taime no nā 41 tāmatamataraa âtōmī i tupu na i roto i te mau matahiti 1966 e 1974 ra. No Ruff : « *Ua faarirohia te tairoto no Mañareva ei hueraa pehu, i te tau no te patura e no te mau tere o te mau manuā tamai farāni i te tau i muri aè i te mau tāmatamataraa nā te reva* » [Ruff, 1990, àpi 34]. I te tau no te mau tāmatamataraa nā te reva, eita te taata e fāriihia e tere i Mañareva mā.

No Legrand vahine, tià no te Pū Malardé i Papeete, 165 tāpāopaòraa i ravehia i te matahiti 1995 ra i Mañareva mā e Tuamotu mā [parau faaara taatahoê]. Ua àere te *ciguatera* nā Mañareva mā, i te mau matahiti 1970 e 1985 ra, e ua iti mai i te mau matahiti 1975 e 1980 ra. Te vāhi hōàta, e vai mai ā te nūmera rahi o te mau taèrora a ià, noa atu ia e, te àmu rahi nei te taata i te mau māa punu, e te òhipa nei i roto i te faaàpu poe e haamoë nei i te ìte tautai. « *Mea faufaa te àravihi o te huiraatira no te ìte i te ià i taèro i te ciguatera e te mau vāhi e tupu ai te reira, eita rā e ravaì no te àpe i te taèrora. E taahia ihoā o na, e tei te huru te mau taata e taèro nei i muri aè i te àmuraa i te ià no te hoë vāhi pāpū maitai (ôfaaraa-haihai). Ua ìte roa rā te taata e, e mea rahi tei ìte i te faaòhipa i te mau rāveà e au no te mito i te reira. Aita atu e rāveà maitai roa aè no te àrai i te taèro, maoti rā eihah e àmu rahi i te ià, e eihah e àmu i te ate e te àò. E mea faufaa atoà ia faarau haere i te māa. Tei parauhia mai ia mātou, e mea ôhie roa aè no te mau tamarii i te mau taata paari.* »

E mea hau aè e rapaau roa i te fāuraraa mai ihoā te mau tāpao mātāmua. Aita rā hoì te rahiraa e nā reira nei, a poipoì aè ia te mau taata e haere atu ai e hiò i te taote. Te vāhi peàpēà rā, aita e rāau. E riro te inuraa i te àva e te àmuraa i te moa e aore ia te puaatoro, i te faatupu faahou mai i te taèro, e hiòraa noa rā teie o tei ore i haapāpūhia.

Ua faariro Legrand vahine, e eere te mau fifi no te parareraa o te taèro-*ciguatera*, i te mea tāuà-rahi-roa-hia e te rahiraa o te mau fenua porinetia, a taa noa atu ai to te àtea ê roa e àmu rahi nei i te ià i te mau mahana atoà. O te parau ia no Tuamotu mā e no Mañareva mā, inaha aore reà e faaàpu, e eere i te mea ôhie i te faaraura i te māa. I roto i te reira mau motu, e ino roa atu te mau taèro ià teimaha nā roto i te inuraa àva. E mea iti roa te mau pāìmira i ravehia no te *ciguatera*, te tumu, no te àtea ia, e aita e faanahoraa ta te fenua no te pāìmira. Te òhipa pāìmira no te *ciguatera*, e mea moni rahi roa, e eere hoì i te tahì òhipa rū i teie mahana. Inaha mai ta tātou i hiò mai na i te pene 4, ua haaparuparu te taèro-*ciguatera* i te mau huiraatira o te mau motu mai ia Mañareva, e ua haafifi rahi roa i te mau rāveà no te oraraa. Hau roa atu, ua faarirohia te reira mai te hoë mea tei haùti i nià i te itoito o te huiraatira o te fenua no te faaite i to rātou ihotaata hiroà porinetia nā roto i te àmuraa i te ià i te mau mahana atoà.

Te *ciguatera* i Moruroa

I muri noa aè i te ômuaraa no te òhipa âtōmī farāni, ua ôpanihia te tautai i roto i te mau tairoto no Morurora e no Fanjataufa. Te faaïte mai nei rā ta mātou tîtorotororaa i pihài iho i te mau rave-òhipa tahito ra a te *CEP*, e e rave rahi te rave-òhipa tahito porinetia tei òre i faatura i teie mitoraa. Ua faaara o Ruff, e mea rahi te parareraa o te *ciguatera* i faaruruhiia i Moruroa i te àrea no te mau matahit 70 e 80 ra, « *tei tuàti e te mau pêpêraa rarahi o te mau toà, e tei faatupuhia e te mau òhipa a te nuu e te mau tûpitaraa iho. Te hiòraa rarahi roa aè no te tahi àti i tupu mau na, o te hoë ia tûpitaraa paura fâito 100 e 140 kirotane i raro aè i te aau no Moruroa i te 25 no tiurai 1979 ra. Ua faaharuruhiia teie paura noa atu e ua mau o na i te taime a topa ai, i roto i te hoë âpoo 800 mètera te hohonu. Ua faatupu teie tûpitaraa i te hoë hororaa fenua tei vâvâhi 1 mirioni mètera-âfata toà e mato i nià i te hoë pae o te motu, e ua faatupu i te hoë miti-rarahi tei nînâ i te tuhaa apatoà o te motu, e ua tae roa i Tuamotu mā* » [Ruff, 1989, àpi 14].

No Bagnis [parau faaara taatahoê], anoparau no te *ciguatera*, ua roohia te mau rave-òhipa i te taéro-*ciguatera* i Moruroa, no te mea no roto mai teie mau taata i te mau taamotu tei òre i ite i teie maì. Hau roa atu, nâ roto i te ôpani-raa-hia te tautai, e rave rahi o râtou tei òre i faaòhipa i te tairoto mā te tâpaòpaò i te mau vâhi e tano no te tâià e te vâhi eita e tano. Na te taéro-roo-raa ia i te ià e rēni mâite mai i teie faanahoraa, oia hoì, mai teie e parauhia nei, na te mau taata i taéro i te ià e faaïte mai i te mau vâhi o te tairoto tei òre e tano no te tautai.

Ia au i te pâpâira aàivânaa e te mau anoparau i uiuihia e mâtou, e riro mau â te mau òhipa patura a te nuu i Porinetia farâni, ei tumu no te àereraa o te *ciguatera*. E mea faufaa râ ia haapâpû-atoà-hia, e aore e taata-pâimi i faatûtiâti i te taéro-âtōmî e te *ciguatera*. Te tahi mau taata-pâpâ [a hiò atoà na ia Danielsson, 1990, àpi 28] tei faaïte i te tûâtiraa i rotopû i teie nâ òhipa e 2, aita râ teie faatumuraa manaò i haapâpû-hia. Teie râ, te faaïte mai ra te parareraa o te hoë maì huru ê i Ua Pou, i Mâtuita mā, e mea nâ hea te mau taata ia faanaho i ta râtou iho mau hiòraa i te mau òhipa e tupu ra, e ia faaruè i te mau parau a te mau anoparau, no te mea te faaïte nei râtou i te hoë anaè àpaàpa o te hoë fifi rahi e faaruruhiia nei e te mau taata.

Te tahi parareraa i Ua Pou

I te ômuaraa no te mau matahit 70 ra, ua roohia o Ua Pou e te tahi atu mau fenua no Mâtuita i te hoë maì huru ê (aita mâtou i tâpeà mai i tei tupu na i nià i te tahi atu mau fenua o teie taamotu, no te mea ua tâôtiâhia ta mâtou tîtorotororaa i Ua Pou). E rave rahi o tei uiuihia e o ta mâtou i àparau maoro na, ia mâtou i pûhapa i Ua Pou, tei faahiti mai i te tahi parareraa i tupu na e rave rahi matahit i te maoro i teie nei. I taua tau ra, te òhipa ra ia o Patrick i Moruroa, te haamanaò râ o ia, e i roto

i to na mau tere, mea rahi ta na mau taata i fārerei, e tei roohia i teie maì. No Patrick:

« *I te ômuaraa no te mau matahiti 70 ra, e mea tupu tāñe noa mai, haamataraa ia te mau puaahorofenua e te mau puaaniho i te pohepohe. Oia atoà te mau ânimara faaaàmu mai te mau ùrî e te mau puua. Ua riàrià te mau taata atoà, no te mea e mea rahi te taata i maì-roa-hia. I haamata na rātou i te raùraù e ìno roa aè ra te ìri, e tahetahe iho ra te toto. E maì “maèro” to rātou ia au i ta mātou paraura. Toofanu mau taata tei utahia atu e te manuā farāni. E nau matahiti te maoro, i hoì faahou mai ai te huru mātāmua ra. Ua parare teie maì nā Mātuita tāatoà, e i ô nei, i Ua Pou. E i muri aè, haamata aè ra te taata i te pii i te reira maì, e “viivii”. Ia ìte mai òutou, ua tupu te reira i muri noa aè i te mau tāmatamataraa mātāmua. Ua tāmata rā te mau Farāni i te tāhuna i teie òhipa, mā te parau mai ia mātou, e e mai puupuu (rougeole) to te mau ânimara. E i muri aè ra, ìte aè nei mātou i roto i te rātio-teata, e ua roo-atoà-hia na te mau taata no Hiroshima i te hoë mai teie te huru. I ô nei, ua ìno roa te hohoà o te hoë tamahine iti, e ua faaroo vau, e ua pohe roa te tahi mau taata. Ua viivii te tāatoàraa o te mau fenua no Mātuita : te mau puaahorofenua, te mau paapaa, te ià, te mau taata. Ua haamata te reira i te matahiti 1971 ra, i to ù nei rā hoïraa mai e nau matahiti i muri aè, te raùraù noa nei ã te mau taata atoà. I Hohoi au e noho ai [te hoë o nā âfaa e 6 no Ua Pou ; H.S.], e ua ìte au e ua fifi te mau taata nā te mau vâhi ihoā rā o te hua e te ôhure. Te mau noa ra ia ù, e ua parau te taote e aita to reira e tūâtiraa e te viivii. E mau taò fifi roa ta rātou e faaohipa noa nei no te tātara i to òe àti, eita rā e faahitihia te taò ra “viivii”. Te pii ne rā te rahiraa o te mau taata no ô nei i te reira, e viivii. Ua parauhia i te tahi mau taata e, e mai puupuu e aore ia e rûmati, ua ìte rā mātou e, e viivii. Te tāatoàraa o te mau ânimara tei roohia i teie maì. E ia ìte mai òutou, i te fare mai, e ani rātou i te feiā atoà i roohia i teie maì e i rave ânei rātou i te òhipa i Moruroa, e aore ia te tâne ânei tei òhipa na i ô. No te aha ? E àamu huru ê mau ã teie, e mea rahi te taata tei tiâturi e no Moruroa mai teie maì.* »

I te matahiti 1973 ra, toofanu mau taata poritita tei rave na i teie parau, e tei tāmata na i te ùme mai i te mau pû-parau-âpî e te mau huimana farāni i nià i te mau fifi pûea e faaruruhia ra e to Mātuita mā. Faaara aè ra o John Teariki e : « *Mea rahi te taata no to mātou nei mau motu tei roohia i te hoë mai huru ê, e te parau nei rātou e te teimaha noa atu ra to rātou àti.* » Ia au i te manaò o Francis Sanford : « *I Mātuita mā, te maruarua nei te rouru o te mau taata, te ôpûpû nei nā nià i to rātou rima, e te tâviriviri nei to rātou ôpû. Te pii nei rātou i te reira, e viivii* » [Chronology, 1990, àpi 13].

Mea rahi te taata i uiuihia e mātou tei parau mai e haere e uiui i te vhine tuati-maì i òhipa na i te fare mai i te ômuaraa no te mau matahiti 70 hou o ia a utahia atu ai (i Tahiti), o ia i parau na e ua roo-atoà-hia o ia i teie mau tâpaò maì. Ua ìtea ia

mātou to na nohoraa i Papeete, e ua faaara mai o ia ia mātou, e ua ineine o ia no te paraparau mai i tei orahia na e ana i Ua Pou. Marie-Jeanne :

« I Ua Pou vau i te òhiparaa, ua māihia rā vau e ua utahia mai i Tahiti nei. Te vāhi huru ê rā, oia hoì i pohepohe atoà na te mau ânimara. Oia mau e tau paùrā to te reira taime, e noa atu paì e oia mau. I parau na te mau taata e no roto mai te reira mau àti i te tūpitaraa i Moruroa. Ua ìte mātou pāatoà e i muri aè i te hoë tūpitaraa, e roohia na te tahí mau motu no Majareva/Tuamotu mā i te tōrīri [âtōmī ; H.S.]. Nā mua atu rātou ia mātou [Majareva/Tuamotu mā ; H.S.] i te roohia i te reira. Ia au i te mau taata no Ua Pou, na te mataì e aore ia te moana i tari mai te reira i Mātuita mā. [...] E mai parare mau ã teie, e mea rahi, e mea rahi roa te mau taata i tāpapa mai na i ta mātou fare mai. Ua māihia vētahi, aita rā rātou i faaitoito i te haere roa mai i Hakahau. Haamata aè ra te mau taata i te uiui haere i te parau no te ià. Ua ìte rātou e o te ià te tumu no to rātou mai. Ataatahia atu ra e hoo mai i te ià a te mau taata tei òre i ìte i te mau vāhi ià taèro. I muri aè, anihia atu ra te hoë tere taote no te tītorotoro i teie òhipa, no te mea i àtutu na te parau e no roto mai teie mau fifi i te taèro-âtōmī. Na te taote Bagnis i arataì i teie tere. Ua ô atoà vau i roto i teie tere, e I hepetoma to mātou oraraa i Mātuita. Ua tae roa te taote Bagnis i te parau e te vai nei te hoë parareraa o te ciguatera [ua haapāpūhia te reira i muri aè e te taote Bagnis]. Teie nei rā hoì, aita i matara i te taata ia tātara i te tumu i pohepohe atoà ai teie mau rahiraa ânimara faaàmu e te mea ôviri. Te manaò nei au e no reira te mau taata i parau ai e no Moruroa mai teie mau fifi. Ua anihia mai au e noho e 3 matahit i Ua Pou, no teie nei rā hoì mai, e 8 anaè atu ra ia âvâè vau i ô. [...] Aita vau e manaò nei e ua pûharahia te mau parau no teie tere. Te manaò nei au e na te mau taata no Èuropa e te mau Marite i ora na i Ua Pou i taua tau ra, e tae noa atu i te mau rave-òhipa i hoì mai nā Moruroa mai, i haaparare i te parau ra, e no Moruroa mai te mau fifi atoà. [...] I piihia na teie mai, e "viivii", e te pii ra hoì vētahi i te reira, "e maëro". I haaparaparau mau na, e i faaraùraù mau na teie mai i te tāatoàraa o te mau taata. Te mau taata e rave rahi tei roohia i teie mai, ua rau te mau fifi i fârereihia e râtou. Vētahi tei roohia i te puupuu maëro, vētaïtahi tei māuiui te ôuma. I māuiui na vau nā te mau pûòiòira. E tupu maoro na te mau māuiui. [...] I te haamatararaa ihoâ te mau taata i te raùraù, o te tahe-atoà-raa ia te toto. Ua àere teie mai i roto i te mau âfaa atoà, e e ìte na mātou i te reira i nià i te mau tamarii, te mau tâne e te mau vahine. Oia mau, i riàrià mau na te mau taata. »

Ua haapāpū o B. Barrillot i teie parau, mā te faaara e ua roohia o Majareva mā e o Tuamotu mā, i te mau tōrīri taèro-âtōmī. I roto i ta na puta no te mau tâmatamataraa âtōmī farâni, te faaîte ra o ia e, i te 12 no tiurai 1971 ra, ua roohia o Tûreia (no te taamotu Tuamotu, e o te motu taata piri roa aè teie ia Moruroa) i te mau tōrīri taèro-âtōmī [Barrillot, 1996, àpi 103 e 314]. Aita i noaa ia mātou te tahí tuatâpaparaa e faaîte

mai ra e ua roohia to Mātuita mā i te mau tōrīri no roto mai i teie aè tāmatamataraa.

I te tahī aè nei àparaura na mātou, ua haapāpū mai te anoparau tuìroo ra no te *ciguatera*, oia te taote Bagnis, e i tere na o ia i Ua Pou, e ua tae roa o ia i te parau e, ua roohia te hoë nûmera pâpū o te reira mau taata i te taero-*ciguatera*. Aita ta te taote Bagnis e tâtararaa no te pohepoheraa te mau ânimara ài-àihere (eita e àamu i te ià), te mau ânimara faaàmu e te mau ânimara ôviri (te mau puaahorofenua e te mau puaaniho ihoâ râ), e ua parau atoà râ o ia e, e riro te paùrâ no te ômuaraa o te mau matahitî 70 ra, ei tâtararaa tano. Ua parau atoà te taote Bagnis, e noa atu eita teie mai e ìte-pinepine-hia i Majareva mā, e àamu tau maoro to te *ciguatera* i Mātuita mā (ia au i te Pû no Malardé, 46 mau taata i roohia i te taero-*ciguatera* tei tâpaòhia i nâ âvâè tenuare e tiunu 1996). Ua tiâturi te taote Bagnis e te vai nei te hoë tuâtiâtiraa i rotopû i te mau òhipa a te nuu (te mau patura fare e te mau tûpitaraa âtômî iho) e te *ciguatera*. Ua parau o ia e aita e haapâpûraa no te tahî tuâtiâtiraa i rotopû i te taero-âtômî i pûrehu na i roto i te aohâati i muri aè i te mau tāmatamataraa, e te tupuraa o te mau remu e aore ia te tupuraa mai te *ciguatera*. Ia au i te hiòraa a te taote Bagnis, te ahoaho o te huiraatira no Ua Pou, e te parau-hâmani ra e no roto mai te mau fifi i te mau tōrīri taero-âtômî, e mâramaramahia te reira nâ roto i to te hoë perepitero tâtora mana faaòraa i te parau ra “contamination” no te faahohoâ i te mau fifi mai e faaruruhia nei e te mau taata no Ua Pou. Ua fârii-atoà-hia teie manao e te tahî mau taata no Mātuita i uiuihia e mātou i Ua Pou.

TÂPURA 7.1

***Te mau tāmatamataraa âtômî e te mau tuhaa
no te mau òhipa i faatupuhia e râtou
ia au i te mau anoparau, te mau Porinetia e te mau huimana farâni***

Te mau tāmatamataraa âtômî				
1a	*Haaparareraa taero-âtômi	Viivii o te tairoto	Viivii taero-âtômi o te ià	Àmuraa i te ià
1e	Miti rahi	Poheraa o te toà	lâ taero i te <i>ciguatera</i>	Àmuraa i te ià
2a	Miti rahi	Poheraa o te toà	lâ taero i te <i>ciguatera</i>	Àmuraa i te ià
2e	Haaparareraa taero-âtômi	Viivii o te tairoto	Viivii taero-âtômi o te ià	Àmuraa i te ià
2f	Haaparareraa taero-âtômi	Viivii o te tairoto	Viivii taero-âtômi o te ià	Àmuraa i te ià
3	Haaparareraa taero-âtômi	Viivii o te tairoto	Viivii taero-âtômi o te ià	Àmuraa i te ià
				Mai no roto mai i te “Viivii”

1) Te mau tâtararaa e horoâhia ra e te mau anoparau. 2) Te mau tâtararaa e horoâhia ra e te mau Porinetia.

3) Te mau tâtararaa e horoâhia ra e te mau Farâni no te ãrai i te mau faanahoraa pâruru i faohipahia i te mau taime no te mau tâm atamataraa nâ te reva.

Te manaò nei rā hoì mātou e te tātara ra te faatumuraa manaò a te taote Bagnis, i te hoê anaè tuhaa no te tumu te hoê mai mātau-maitai-hia tei “tāri” maoro na i te mau taata no Mātuita hou te haamataraa o te òhipa âtōmī farāni, i faatupu ai i te hoê tau ahoaho, e i faatūàtihi a i te taèro-âtōmī. Te manaò nei mātou e fifi hohonu roa atu teie, inaha no roto mai o na i te mau òhipa e rave rahi no te hoê taime ei reira te tupuraa te mau papaaparau (*événements*) e rave rahi. Te mau papaaparau e te mau òhipa mai :

- te tāmatamataraa âtōmī tei faatupu i te mau tōrīri i nià ia Tūreia ;
- te tereraa o te mataì no te 12 no tiunu 1971 ra (tei nià o Tūreia i te rēni no Moruroa e no Mātuita mā) ;
- te èreraa o te haamāramaramaraa no te mau tumu e te huru o te parareraa ;
- te pohepoheraa te mau ânimara faaàmu e te mea ôviri, e aita hoì e tātararaa tano no roto mai i te mau anoparau ;
- te mau faanahoraa no te pārururaa i Moruroa (i muri aè i te mau tāmatamataraa nā te reva, ôpanihia te mau rave-òhipa ia àmu i te ià no te tairoto) ;
- te faatura-òre-raa-hia te tahī mau ture pārururaa, e te mau rave-òhipa porine-tia i òhipa na i nià i te mau pū tāmatamataraa ;
- te pae rahi o te mau taote, hou te matahit 1985 ra, tei mau na i te Faatereraa o te pūea huiraatira, e mau taata anaè ia no te nuu.

E vauvau huàhuà roa atu mātou i teie mau parau i roto i te tuhaa i muri nei.

Mea nā hea te *ciguatera* e te taèro-âtōmī i te färereiraa ?

Te tumu mana no te ôpani i te mau rave-òhipa o te *CEP* ia tautai i roto i te tairoto no Moruroa, no te pārururaa ia i te mau rave-òhipa i mua i te viivii taèro-âtōmī (*a hiò i te tāpura 7.1, rēni 3*). Ua haamaraa rā te mau tāmatamataraa e te tahī atu mau òhipa a te nuu, i te nûmera o te mau ià i roohia i te *ciguatera*. No te mea hoì e mea rahi te rave-òhipa tei òre i faatura i teie faanahoraa no te pāruru tei fâtata i te faariro-hia mai te tahī faainoraa (*a hiò i te pene 3*), i maraa na, i te tahī mau taime, te nûmera o te *ciguatera*. E 2 nā huru òhipa, oia hoì :

- te ôpaniraa è àmu i te ià, te tumu, no te viivii taèro-âtōmī ia o te tairoto ;
- te mai-raa-hia nā roto i te àmuraa i te ià i roohia i te *ciguatera* ;

e nā òhipa teie tei faaôhie i te *ciguatera* (“taèro ià”) e i te taèro-âtōmī ia färerei râua i roto i te ià i raro aè i te parau no te viivii e aore ia te “taèro”. Oia hoì, e mea rahi te rave-òhipa tei tiâturi e te faatupu nei te taèro-âtōmī (i te haamaraaraa o) te *ciguatera*, ârèà vêtahia ra, ua tiâturi ia e na te taèro-âtōmī e faatupu ra i te “viivii” (taèro-âtōmī) o te ià (*a hiò i te tāpura 24, rēni 2*). Vêtahia tei fârii i te hiòraa a te hoê taata-pâimi mai ia Ruff. E riro ia te àmuraa i te ià tâiàhia i reira, i te faatupu mai i te mau taèro-*ciguatera* e aore ia te mau maì no te “viivii” (*a hiò atoà i te tāpura*

7.1, rēni 2). E tiā ia manaōhia e te hoē mātāu-maitā-hia mai te *ciguatera* tei riro ei fifi “ite-mata-hia” no te mau òhipa ite-mata-roa-aè-hia o te tāpura tāmatamataraa âtōmī (tomoraa, patura fare, miti-rarahi), e tiā ia tuuhia te reira i rotopū i te hoē òhipa ite-òre-roa-hia aè, te taèro-âtōmī, e te mau hopeàraa e riro i te tupu mai i niā i te pūea i roto i te hoē tau maoro. I te ômuaraa no te mau matahiti 70 ra, te mau faahuàhuàraa no te tūatiraa o te faaòhiparaa a te taata i te mau aau e te *ciguatera*, aita ā ia te reira i itehia atu ra e te mau anoparau e te nuu. Mai te mea ra e, noa atu ā e ua itehia teie òhipa, aita aè nei rā te tūatiraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, te taèro-âtōmī e te *ciguatera*, i tātara-roa-hia i mua i te mau rave-òhipa a te CEP, e aita atoà i mua i te nūnaa porinetia tāatoà*. Noa atu te mau ite tūtāperepere o te mau anoparau i te ômuaraa o te mau matahiti 70 ra, e te ôpuaraa ìno a te mau huimana farāni no te àparau i te riroraa te tahit hopeàraa ìno o ta rātou mau tāmatamataraa âtōmī i te tupu mai i niā i te aohāàti e aore ia i niā i te tino taata, ua hāmani ihoā rā te mau rave-òhipa a te CEP i to rātou iho mau manaò no niā i te mau tūatiraa o te mau tāmatamataraa âtōmī, te *ciguatera* e te pūea.

Eita e òre te parau-hāmani i àtutu na nā Ua Pou tei huri i te maiparare o te “vii-vii” i niā i te mau tāmatamataraa âtōmī e te mau tōrīrī âtōmī i tupu mai, ua faaòhia ia te reira e/e aore ia ua faarahi-roa-hia te reira e te mau rave-òhipa i tere na nā Ua Pou no ta rātou mau tau faafaaearaa-òhipa. Hau roa atu, e mea rahi te rave-òhipa tei faaroo i te parau-raa-hia i muri aè i te tāmatamataraa i tupu na i te 12 no tiunu 1971 ra, e ua faatupu te mau ata i tari na i te mau māteria taèro-âtōmī, i te mau tōrīrī i niā ia Tūreia, e tere tiā atu ra, i muri aè, i Mātuita mā. Ia au i te hiòraa a te tahit mau taata uiuihia i Ua Pou, ua faatupu te taèro-âtōmī i te hoē parareraa o te *ciguatera* (*a hiò atoà i te tāpura 7.1, rēni 2*), ia au rā i to vētahit atu mau manaò, te māt i parauhia e to rātou mau taote e *ciguatera*, o te “vii-vii” taèro-âtōmī ia.

Te hoē o te mau tumu i tonohia ai o Bagnis mā i Mātuita, no te tāmarū ia i te haapeàpeàraa o te huiraatira, e no te ārai i te parareraa o te mau paraparau. Te vāhi ìno rā, ua horoà te mau anoparau i te hoē noa tātararaa àpaàpa no teie fifi. E fifi hohonu teie fifi, eere i te mea ôhie ia tātara ia na, e a tae atu ai e mea matara òre roa ra te mau òhipa e tupu ra. Nā roto i te reira, ua heheu te mau taata no Ua Pou i teie mau òhipa, e ua faanaho i to rātou iho mau manaò e mau tātararaa no teie māt para-re, to na mau tumu e to na mau hopeàraa e riro i te tupu mai. Eita e tiā ia faariro i te hāmaniraa o teie mau manaò, ei mau paraparau àtutu noa, e ei manaò hahi ê na te hoē nūnaa iti i te àtea ê. Ua tāmata te mau taata, nā roto i te mau fifi, te riàrià e te feàa, i te vauvau i ta rātou iho mau tātararaa, oia hoì aita ânei e tātararaa tano e tuuhia mai e te mau faahua anoparau. Ua noaa i te tahit atu mau anoparau te mau tātarara-

* Mea faufaa ia tāpaoàhia e, i te àrea o te mau matahiti 80 e 90 ra, ua monohia te “vii-vii” e te *ciguatera* ei tumu mana no te ôpani i te mau rave-òhipa ia tāià i roto i te tairoto (a hiò atoà ia *Tahiti Pacifique*, avril 1994, àpi 21).

raa rau atu ā no teie mau fifi i faaruruhiā e te mau taata e te mau ânimara : oia hoī, te mau tātararaa mai te rūmati, te mai puupuu e tae noa atu i te mau fifi huruaparau (*psychologiques*), e oia atoà te paûrā e te *ciguatera*. Teie rā, aore e tātarara ta te mau “anoparau” mana no te pāhono i te tāatoàraa o te mau uiuiraa, e aore roa i faatoro noa aè i nià ia Moruroa. I te reira atoà taime, i anihia na rā i te mau taata i roohia i teie mai, e aita ânei rātou e ôhipa nei (e aore ia i ôhipa na) i nià i te hoē o te mau pū tāmatamataraa. Te manaò i vauvauhia e te mau taata no Ua Pou, o te reira anaè ia tei riro ei tātararaa ôhie e te tanotano no te mau fifi rau i matara âmui mai hoē ā taime.

Mai te peu noa atu e parau mātou e, e ua hape te huiraatira (oia hoī aita te mau tōrirī taèro-âtōmī i tupu na), te faaîte mai nei rā te mai parare no Ua Pou i te huru no ta te mau huimana rave-îno-raa i te haapeàpeàraa e te mau manaò o te huiraatira no Ua Pou. Aita i Ua Pou, aita atoà i Mañareva mā, e aita atoà hoī nā te tahī vâhi ê atu i Porinetia farāni, aita i ôpuahia e haamatara i te tāuāparauraā e te huiraatira no te tuatāpapa i te mau huru oraraa o te fenua e te hohonuraa o te mau fifi i faaruruhiā e te mau taata e te mau ânimara. E au e, e māramaramahia teie ôhipa nā roto i te riroraa, i te matahitī 1985 ra, te pae rahi o te mau taote no te Faatereraa no te pūea huiraatira, ei mau taata no te nuu. Ua faaineinehia teie mau taote no te rapaau tātaîtahi i ta rātou mau mai, aita rā rātou i ànaànatae i te ôhipa pâimiraa i te mai parare, e aore ia i te fâfâraa i te tahī atu mau anoparau, e ua māmū noa ta rātou ôhipa i mua i te faufaa no te hoē ôhipa âmui, e no te haamâramarama i te huiraatira no te huru o te tahī mau mai parare. Eita e òre e, no to te taèro-âtōmī (“viivvi”) riroraa mai ei ôhipa faufaa no te manaò o to te fenua tei tae roa i te mau taata pori-tita ra e te mau pū-parau-âpī i Tahiti, riro aè nei ia teie mai huru ê e teie manaò, ei māfatu no te râveà farāni. E râveà faanahohia teie no te tâpeà i te mau faahaparaa e faatoro nei i nià i te ôhipa âtōmī mā te faaôhipa i te parau faahapa, te parau-huna e te tiâvaruraa i te feiâ atoà eere i te mau anoparau àivānaa farāni e aore ia eere i te mau anoparau na te nuu. Nā roto i te faaîteraa i to rātou manatahi àivānaa, ua mata ê, e ua faaoôo te mau Farāni i te mau manaò i ferurihiā e te mau taata no râpaeàu, mai ta te mau Porinetia iho i faanaho na.

Mai ta mātou e faaîte atu ia ôtou i muri nei, aita teie mau manaò no te mau tūâtiâtiraa o te mau mai âpī huru ê e te viivii taèro-âtōmī, e tūâti ra i nià i te òreraa te faanahoraa taote a te nuu farāni, i ôpua e i ànaànatae i te haamau i te hoē faanahoraa pâpū, ei haaputuraa i te mau parau, a nehenehe atu ai e hiopoà i te mau tauuiiraa o te mau māriri-âitaata tāmau (*a hiò atoà i te pene 3*).

7.3. Te māriri-àitaata : te mau anoparau, te mau taata poritita e te mau tānūmeraraa

I te matahiti 1979 ra, ua faaotia te 8raa o te rururaa a te mau faatere no te püea o te mau hau e te mau fenua no Pātitifa Apatoà, i muri aè i te hoë faueraa a te Tomite no Pātitifa Apatoà, e haamau i te hoë faanahoraa ôtahi no te haaputu e no te tāpaò-paò i te mau parau no te māriri-àitaata nā teie mau pae fenua. I te matahiti 1985 noa ra te haamataraa-hia te tāpaòpaòraa mana o te māriri-àitaata, e i te matahiti 1988 ra, to te tahitiana huru māriri-àitaata tāpaòpaò-raa-hia e te mau pū-pāimira a taaê. Te faaïte mai ra te mau tuatāpaparaa haufenua, e no teie tumuparau, i te matahiti 1988 noa ra, te haamataraa te mau tānūmeraraa huru pāpū rii. Oia mau, nā mua atu i te matahiti 1988 ra, i haaputuhia na te mau parau ; teie rā, ia au i te faatereraa-hau no te püea, i roto i te mau matahiti 1979 e 1982, te ôhipa haaputuraa i teie mau parau, tei te huru ia o te hinaaro o te taote no te haapaò i te reira. I roto i te mau matahiti 1983 e 1987 ra, e rave rahi te haaputuraa parau tei tauturu i te mau tānūmeraraa o te māriri-àitaata ; ia au rā i te hiòraa a te haufenua, eita paha e òre e 60 % anaë taata māriri-àitaata i tāpaòhia mai i Porinetia [*Plan pour la santé en Polynésie française*, 1995-1999, àpi 43-45]. I muri aè i te matahiti 1988 noa ra, to te faatereraa-hau no te püea haafaufaaraa i te tauturu a te tāatoàraa o te mau pū-pāimira a no te fenua. Teie tauturu, e tae noa atu i te pii-raa-hia te mau taote (no te tātara i te faufaa o te tāpaò-paòraa i te mau taata māriri-àitaata, e to te mau parau-pohe-raa), e te faaō-raa-hia i roto i te mātini-roro-uira te mau parau-faaî taote a te Pū fare maì no Tahiti, ua haamaitai roa ia te reira, ia au i te faatereraa-hau no te püea, i te pāpūraa o te mau tānūmeraraa o te māriri-àitaata. Manaòhia e ua naeàhia i teie nei 90 % o te tāatoàraa o te mau taata i māriri-àitaata-hia i Porinetia [*Plan pour la santé en Polynésie française*, 1995-1999, àpi 43]. Ia au i te àivânaa no te maì parare a te faatereraa-hau no te püea i Papeete, e nûmera rahi to te mau taata maì e pohe nei mā te òre i hiòpoàhia. I Porinetia, i te matahiti 1984 noa ra, te faahupo-raa-hia te parau-pohe-raa, e ua manaòhia e 11 % o te mau taata pohe aore e parau-pohe-raa. Ua tāotiâhia te faanahoraa no te haaputuraa i te mau parau a te faatereraa-hau no te püea, i nià i te mau taata i tāpaòhia i te Fare Turuutaa.

Te taereraa rahi o Farâni no te hoë faanahoraa àivânaa roa aè no te tāpaòpaò i te mau māriri-àitaata i Porinetia farâni, no roto mai ia i te peutumu paruparu a Farâni i te pae no te pāimira a no te maì parare ; e te titauhia ra o ia ia faatitîaifaro i to na taere no te tāpapa ia Èuropa e ia Marite. Mea ôhie e mea maere hoì te püohuraa : hou te matahiti 1988 ra, aita te mau râveà faaòhipahia no te papa i te mau tānūmeraraa o te māriri-àitaata, i tûea i te mau râveà e te mau fâito i faaauhia e to te ara, e i te mau faaòhiparaa e itehia nei i roto i te tahitiana atu mau fenua. Noa atu e ua uiuihia e mâtou te mau rave-ôhipa e to râtou mau fêtii i te pae no te māriri-àitaata, eita ihoâ râ

e tià ia mātou ia haapāpū roa i e te vai nei te tūātiraa i rotopū i te mau tāmatamataraa âtōmī e te mau māririri-àitaata. A tirā noa atu rā, nā roto i te mau hopeàraa faufaa :

- o te mau rāvēà no te haaputu i te mau parapara parau e te pāpū òre ;
- o te huru taa-òre-raa o te pāmiraaraa no te māririri-àitaata tei taiāhia hou te matahitī 1988 ra ;
- o te òreraa te mau rave-òhipa i hiòpoàhia hou rātou a faaruè ai i te CEP ;
- o te mau huru rauraa o te mau māririri-àitaata ;
- o te òhipa no te faarururaa i te taèro-âtōmī, i roto i te hoê tau maoro e fā mai ;
eita atu ra ia e naho, nā roto i te mau tānūmeraraa mana, ia haapāpū roa e aita e tūātiraa to te mau tāmatamataraa âtōmī e to te tupu-tāmau-raa o te tahi mau huru māririri-àitaata i Porinetia farāni [a hiò atoà i te *Plan pour la santé en Polynésie française 1995-1999*, àpi 43-45 ; Barrillot, 1996, àpi 287-310 ; BISE, *Bulletin d'informations sanitaires et épidémiologiques*, juin 1996]. Oia hoì, nā roto i te mau fānūmeraraa e vai nei, eita e tià ia turu e aore ia ia faahapa i teie huru faatūātiraa. I roto i teie faanahoraa, e mea faufaa ia tāpào e aita te mau piaraa mana a te faatereraa-hau no te pūea e faaìte ra i to na manaò no te tūātiraa o te mau fāmatamataraa âtōmī e te māririri-àitaata.

Aita ã i tià atu ra ia faaau i te mau parau haaputuhia i Porinetia farāni e ta te tahi atu mau hau e aore ia mau fenua. Te tumu, no roto atoà mai ia i te rauraa o te mau rāvēà i faaòhipahia no te haaputu i te mau parau e to rātou heheuraa.

Te mau fifi i tupu na i nià i te mau pū tāmatamataraa e te faarururaa te mau rave-òhipa i te taèro-âtōmī, eita e òre e ua faatūahunahia te reira, no te mea aita te mau rave-òhipa i māuiui i te mau hopeàraa ìno, e aore ia no te mea ua pohe rātou mā te hiòpoà-òre-hia e te mau taote. E vai moëmoè ã paha te mau “hopeàraa a te rapaaura-mai”, no te mea te ûana ra te tahi atu mau òhipa mai te àvaàva, te mau àti purūmu, te tauiraa o te huru o te māa, te huru o te oraraa (tei tià ia faarirohia ei mau hopeàraa fāaoàno no Moruroa), e te faanahoraa iho-tupuna (*génétique*). Peneiaè ihoā paha, eere rā i te mea pāpū ! Noa atu e, i roto ia Pātitifa, te tāhānereraa teitei roa aè o te nūnaa tumu, tāne e vahine, tei roohia i te māririri-àitaata no te mai-àrapoà ia faaauanaè-hia i to te nūnaa èuropa e aore ia marite (*caucasienne*, faanahoraa mouà) o teie ã tuhāa fenua, eita rā e tià ia faaòhipahia teie òhipa no te haapāpū e aita te mau tāmatamataraa âtōmī i faaûana i te mau māririri-àitaata o te mai-àrapoà [a hiò atoà ia Barrillot, 1996, àpi 304, e te BISE, juin 1996]. Te roo-raa-hia i Porinetia 25,7 mau vahine i nià i te 100 000 taata, i te māririri-àitaata o te àrapoà, âreà 4,8 i Farāni, eita ia e tià ia hurihia i nià anaè i te mau tumu iho-tupuna e aore ia aohāati [BISE, juin 1996]. Oia hoì, eere i te mea tano, ia au i te hoê hiòraa àivānaa e poritita hoì, ia tāpuni i muri mai i te tahi atu mau faanahoraa e mau arataîraa tei tupu i Porinetia, e tei hāuti mau paha i nià i te mau tānūmeraraa o te māririri-àitaata. Te vāhi ìno, ua faaòhipa te mau taata poritita farāni e porinetia i te mau tānūmeraraa e vai nei, no te faaïte e aita e fifi i Moruroa, e to te mau àivānaa hoì faatoparaa mai, i nià i te fāito aore, te mau fifi no

roto mai i te taèro-âtōmī. I roto i te tāuàparauraarua huiraatira no te mau tāmatamataraa âtōmī farāni, ua turuì te mau taata poritita i nià i te mau tuatāpaparaa àivānaa e te mau tānūmeraraa no te “haapāpū” e aita roa hoê noa aè ino to te mau tāmatamataraa âtōmī, e aore ia, e mea ataata roa te reira òhipa. E mea faufaa ia tāpaò-faahou-hia e, i mua i te èreraa o te mau parau pāpū e te mau pāìmi-màite-raa, taupupū atu ra ia teie nā pupu e 2 no te titau i te tahituru “àivānaa” no to rātou mau tiàraa : oia hoì aore e númera e aore hoì e òhipa e vai nei.

Aita atu e râveà no te ite e te vai ra ãnei te hoê tûàtiâtiraa i rotopū i te mau tāmatamataraa e te tahitatu mau huru māriri-àitaata, maoti ra, e ia au i te tahitmanaòraa, ia ravehia te hoê pâimira. Te toe ra te ìteraa e, e tauturuhia ãnei teie huru pâimira, inaha ua moë ê te mau parau nā roto i te paruparu o te mau râveà haaputuraa.

E tià rā ia tāpaòhia e i roto i te 2 no te tuhahaa o teie pâimira, mai te ãrea māti e tetepa no te matahiti 1996 ra, ua faaitoitohia te tāuàparauraarua no te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te püea, nā roto i te pia-raa-hia te mau parau âpī o te puta tāpaòpaòraa no te mau māriri-àitaata, e te turu-raa-hia teie òhipa e Les Nouvelles de Tahiti. Ua faatupu te mau nûmera o te mäïri-àitaata no te àrapoà, i te haapeàpeàraa i roto i te mau veà tahiti. Mai te mea ra e ua tapitapi atoà te mau hui-mana farāni i mua i teie mau nûmera. Aita e tuhahaa no te püea i roto i te pâimira a te *AIEA (Agence internationale de l'énergie atomique, Pû nâ te ara no te ito âtōmī)* i faanaho-hia no te tuatāpapa i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī. No reira, ua ravehia te tahitatu pâimira rënihia i nià i te mau tuhahaa taote/mâi parare e te *Inserm* e te *Opri (Office de protection contre les rayonnements ionisants, Pû no te ãairaa i mua i te mau hihi inoti)*. Te manaò nei mâtou e o ta mâtou pâimira no te oraraa vaamataèinaa, te papa o te reira pâimira.

Ia au i to mâtou tiàraa tuatāpapa no te oraraa vaamataèinaa, aita mâtou e hinaaro nei e rave i te tahitipâimira taote rapaau-mâi, e eere atoà te reira i te tuhahaa na mâtou. Ua tâuà noa râ mâtou i te mau manaò e te mau hiòraa a te mau rave-òhipa tahito a te *CEP*, e te faaïte noa mai ra ta mâtou pâimira e mea rahi te rave-òhipa a te *CEP* :

- tei haapeàpeà no to râtou iho püea e no to râtou fêtii ;
- e manaò nei e i faaruru na râtou i te mau fifi (e tae noa atu i te fifi faaruru i te taèro-âtōmī) i te tau òhiparaaa i nià i te mau pû ;
- tei faaohipahia, mâ to râtou tûàti òre, i roto i te mau vâhi fifi viivii rahi ;
- tei òre i ite e ua haùti ãnei e aore ia e haùti atu râ ãnei te mau tāmatamataraa i nià i te püea o te nûnaa.

Mai te peu e haafaufaa tâtou i teie mau haapeàpeàraa e tae noa atu i nâ òhipa i muri nei, oia hoì :

- ahiri i tâpeàhia mai te haapiiraa a te mau àti i tupu na (Tchernobyl), e te tahit

atu mau àti (ei hiòraa, tei orahia e te mau Marite i te mau motu Marshall) ;

— i te mau matahit 60 raa ra ihoā te ìte-raa-hia te mau hopeàraa ìno o te taèro-âtōmī e riro i te tupu mai i nià i te tino taata ;

e mea fifi roa ia ia māramarama i te tumu te haufenua farāni (e e tano e faahapa i te mau pū-haapiiraa tuarua e te mau pū-pāimira farāni) i òre ai i faaineine ê na i te hoë tuatāpaparaa taote hohonu e tau ãtea, te hoë pāimira no te mau rave-òhipa a te *CEP*, to rātou mau fētii, e no te tāatoàraa o te nūnaa no Porinetia farāni. E tià roa hoì ia faaôhie i te âpeeraa e te hiòpoàraa i te mau rave-òhipa. I te òmuaraa ra ihoā rā hoì te mau òhipa i te nane-raa-hia, no te mea aita te tāatoàraa o te mau rave-òhipa i hiòpoàhia hou a òhipa atu ai i nià i te mau pū (*a hiò atoà i te tāpura 3.19*). Te faaîte mai ra te tihepu-rahi-raa-hia te mau tamarii, e aore e ôpuaraa pāpū i ravehia no te pāruru i te mau rave-òhipa porinetia i mua i te mau fifi vaiavai (*potentiels*) o te taèro-âtōmī. Hau roa atu, tei raro mai i te 50 % o te mau rave-òhipa tei hiòpoàhia hou a faaruè ai i te *CEP*, e aore i ravehia te tahì hiòpoàraa ei âpeeraa ia rātou. I te faaruèraa te mau rave-òhipa i te mau pū tāmatamataraa, ua vaiilo atoà atu rātou i ta rātou puta püea tei òre i noaa i to rātou mau taote io rātou ra. E mea fifi roa atoà ia māramarama i te tumu te haufenua i òre ai i tāuà i te mau māriri-àitaata o te àrapoà e to te toto, te mau māriri-àitaata e faatūàti-pinepine-hia nei i te taèro-âtōmī.

Eita e òre e ua manaò o Farāni e ia huna-anaè-hia teie mau mea i roto i te pōuri ra, ia òre anaè ia ravehia te hoë pāimira taote no te nūnaa no Porinetia farāni, e mou ia ia na te ûanaraa o te mau haapeàpeàraa e te mau riàriàraa. No te püai mau paha o te tiâturiraa i te mau parauìhirave (*technologie*) âpī, e i te faariroraa ia Moruroa ei pū-pāimira hiòpoà-pāpū-hia e te mā maitaì, òre roa atu ra ia i tāuàhia te mau uiuira no te mau fifi, no te mau àti, no te māriri-àitaata, etv. Ia au i te mau òhipa no mua na, te manaò nei mātou e i huri roa na te àveià no teie ôpuraa (mai te peu i vai mau na o ia). E mea rahi te riàriàraa, te mau feàa e te mau parau faorooroohia e tià ia tāamu-òhie-hia i nià i te faanahoraa o te parau-huna tei âuahàati i te mau tāmatamataraa e te fārii-òre-raa te haufenua farāni i te mau taata tiàmā no te òhipa pāimira ia tuatāpapa i te mau hopeàraa vaiavai o te mau tāmatamataraa âtōmī i roto i te tāatoàraa o te mau tuhuaa.

7.4 Te mau pūòhuraa : e aha mau na tei fifi na, e, e nā hea atu ai ?

Aita o Farāni i tāmata noa i te hiòpoà i te mau fifi âtōmī e to te parauìhirave, ua tāmata atoà rā o ia i te hiòpoà i te tāuàparaura, mā te parau e, e mea paiei o ia, e e ìte àivānaa ta na, e, e manaò-pāpū (*rationalité*) ta na i to na pae. Mea rahi ta Farāni mau pou tururaa no ta na mau râveà no Moruroa. A tahì, ua faaîtehia mai o Moruroa ei pū-pāimira tei reira te mau àivānaa maitaì roa aè no te ãrai i te mau fifi atoà, e no

te faanaho i te pārururaa. A piti, no te mea e taiete àivānaa o Moruroa, tei taōto i nià i te mau faaoetiraa manaò-pāpū (*rationnelle*), te mau faanahoraa, te mau faatureraa, te mau tātuhaaraa, te mau òhipa e te mau oho hiopoàhia, e tià ia e huri i te mau hiòraa faatitiàifaro i roto i te ao o te manaò-pāpū-òre (*irrationalité*), te faahiahia e te paraparau faarooroohia. A toru, e ôpuaraa o Moruroa na te nuu, e e mana ia to Farāni ia tāhuna i ta na òhipa âtōmī i muri mai i te hoë pāruru no te parau-huna. Titauhia te mau òhipa àivānaa a te nuu ia vai huna noa, inaha ei reira e manuia ai. Teie rā, mai te mau taime atoà ra, e faatupu mai te mau parau-huna i te òhipa hāmani manaò, te mau tuatāpaparaa àivānaa, te mau parau faarooroohia, te mau tiātūrira e te mau haapeàpeàraa tei tāorahia e te mau Farāni, e i muri aè, o tei hoì faahou mai, mai te boomerang ra te huru, mā te faahupo i te mau taata poritita ia faaiti i te nūmera o te mau tāmatamataraa, e aore ia ia àmu i te ià “viivii” i mua i te tāviri-hohoà. E ua tano ihoā te faariro-raa-hia te mau parau-huna ei tāpào faaite e te huna ra te mau Farāni i te tahì òhipa. Eere i te mea maere te ite-raa-hia e te mau Porinetia te tāatoàraa o te mau parau faaara a te mau àivānaa farāni, ei mau parau poritita/rāveà faanahohia no te turu i te poritita farāni e aore ia no te tāhuna i to na mau hape. Nā roto i te tāpeàraa i te parau-huna o Moruroa, e nā roto i te pūhararaa e e ite àivānaa ihoā ta na, ua faatupu te haufenua farāni i te ôtiatià i mua i te mau anoparau farāni e te ite àivānaa farāni.

I roto i te faatumuraa manaò iho, e e aore ihoā e tūàtiàtiraa to te tumu e to te hopeàraa i rotopū i te mau tāmatamataraa âtōmī i te tahì pae, e te māriri-àitaata e aore ia te mau faanahoraa papa-fenua e nātura i te tahì aè pae, e vai mai ã te uiuiraa ra no te ite e mea tiàmā mau ãnei te faaòhiparaa i te hoë rāveà papahia i nià i te parau-huna e te haavare, e ia au i te hoë hiòraa farāni, e mea maitai ãnei te reira i roto i te roaraa o te tau. A taa noa atu ai te mau tumu, e mea mau rā te mau hepohepo e te mau feàa o te mau rave-òhipa e to rātou mau fētii ; e te faatanohia ra teie haapeàpeàraa nā roto i to te 25 % o te mau rave-òhipa manaòraa e ua fifi to rātou püea i roto i te tau nohoraa io te CEP ra. I roto i ta rātou tāmataraa no te faatiàturi ia rātou iho, i to te ao e i te nūnaa no Porinetia farāni, e aore e fifi, inaha te hiopoàhia nei te mau mea atoà, aita te haufenua farāni i manuia i te mito e aore ia i te faaòre i te mau feàa e te mau haapeàpeàraa. Te faaite noa mai ra te mau ôreroraa “manā” e tauiui, e mea rave àtā roa e eita hoì e tià ia faaâtea ê i te mau hopeàraa a te CEP e te mau tumu atoà hoì no te mau haapeàpeàraa e vai nei i roto i te nūnaa. E tià ia parauhia e ua pāoa te ôpuaraa no te faariro ia Moruroa ei pū-pāimiraau mau ei reira e hiopoàhia ai te mau mea atoà nā roto i te rāveà no te faaâtea-ê-raa [a hiò atoà ia Latour, 1983, àpi 140-170].

Te mau hiòraa i te fifi, te ihotaata hiroà e te tāuàparaura no te tau i muri aè i te CEP

8.1 Ômuaraa : te mau hiòraa i te fifi, te tiàturiraa e te faaroo

Te taèro-âtômî, te tumu rahi o te fifi i nià i te mau pû tâmatamataraa, aita to na e hauà, aore e û, aore e âminamina, e eita e ìte-mata-hia. E tomo e ô o na i roto i te mau taoà e te mau tino, e mea rave àtâ roa ia tâpeàpeà ia na i te hoê vâhi taaê. No te mea e rito teretere o na, tei te mau vâhi atoà o na, e nehenehe o na e tupu mai nâ te mau vâhi atoà. E haùti o na i te mau mea ora atoà nâ roto i te hihi-âtômî e te viivii. Te vai nei te taaérraa rahi : no roto mai te taèro-âtômî i te mau huà repo ìte-òre-hia e faatupuhia e te mau rito taèro-âtômî tei faauru i te hoê taata, e tei haùti atoà i te reira taata nâ râpae, e aore ia nâ roto. Ârèa te hihi-âtômî, no roto mai ia i te mau hihi ìte-òre-atoà-hia e faatupuhia e te mau rito atômî, e tei tià e haafifi i te tino. Ia hihi anaè mai te aveave taèro-âtômî mai roto mai i te hoê taata, e òre te hihi-âtômî (a taa noa atu ai i te tahî mau huru hihiraa e tomo roa i roto i te tino taata, a faatupu atu ai i te viivii). Ârèa i te viiviiraa, o te tariraa ia i te puna no te hihi-âtômî i roto i te tino [Zonnabend, 1993, àpi 94-120].

Te fifi o te viivii e aore ia o te hihi-âtômî, o te hoê ia tumuparau rave àtâ roa ia feruri, no te mea e eere i te mea ôhie ia tuatâpapa ia na mâ te mau manaò-pâpû (*rationnel*). I te pae hopeà, e ua ìte te mau taata i fârerei i te reira, e tei te huru atoà o te pûai o te tiâturiraa. Eere râ teie tiâturiraa i te hoê tuhaa òhipa òre i roto i te mau òhipa o te mau mahana atoà, e tuhaa faaòhipa râ teie i mua i te mau hoa e te mau faatere. No te mea, mai te peu eita òutou e tiâturi ia râtou, aita ia e auraa faahou to te mau faatureraa.

No te faahohoà i te huru tauiui òre o te fifi o te viivii e te fifi o te paraparaura, e mea faufaa ia haamanaò i te hoê taime faufaa no ta mâtou pâimira tei tupu i te pae hopeà o te tahî àparaura e te mau tià o te tââtiraa aupupu a *USATP* ei reira te

faahiti-raa-hia te mau manaò no te fifi e te taèro-âtōmī. I roto i te reira fārereiraa, ua faaìte māramarama roa te mau tià i to rātou manaò, oia hoì, i te pae no te taèro-âtōmī, e mea māramarama e e mea maitai te mau faatureraa i nià i te mau pū tāmatamataraa, e o rātou iho, ia au i to rātou tiàraa aupupu rave-òhipa, ua haamāramarama maitai rātou i te mau rave-òhipa o te mau pū. Ua faariro atoà rā rātou i te tupuraa o te mau mea huru ê, matara òre i te tātara e aore ia hunahia i nià i te mau pū tāmatamataraa, ei mau tiàturiraa peu noa, pōuri e aore ia manaò ino. Ua iringi te *CEP*, i ta rātou hiòraa, i te èà no te hoê pupu rave-òhipa porinetia tei ite i te haapaò pāpū i te òhipa, e tei ite i te auraa no te òhipa e rave-âmui-hia ra e rātou. I roto i teie hiòraa, te paraparauraa i te mau riàriàraa e te mau parau-huna taa-òre-hia, o te toetoeà ia no te hoê tau tahito no te peutumu e no te manaò-pāpū-òre (*d'irrationalité*), e aore ia, no te hoê tāpaò faahaèhaaraa i mua i te mau òhipa a te mau tià pātoi-âtōmi tei turuhia e te mau fā poritita. Ua riro rā te reira ei haafaufaa-òre-raa i te mau manuiaraa rarahi o te mau rave-òhipa o te mau pū e to rātou mau tià aupupu tei haamau i te mau tātiraa ei tià pāpū no rātou, e ei òhipa faufaa atoà aè nā rātou i roto i te faahoturaa e fā mai i Porinetia.

I rotopū i te mau tià, te vai ra te hoê taata-ìhirave (*technicien*) tei faaìte i to na teòteò i te òhiparaa i nià i te mau pū tāmatamataraa no te tāvini i te aumanahune (*démocratie*) e te pārururaa o te hiroà e te fenua farāni. I parau atoà na o ia e, mai te peu e e māriri-àitaata-noa-hia atu o ia nā roto i te faarururaa i te taèro-âtōmī, e fārii o ia e na na iho i māiti i te reira. Tupu iho ra te tahi àparauraa, e faaìte aè ra te hoê tià i to na peàpeà i mua i te maraaraa o te nûmera o te mau tamarii huma e aore ia to te māriri-àitaata o te toto. Ua faahiti atoà o ia i te uiuira a mōrare ra, e mea tano ãnei te faaamo-raa-hia te mau tamarii i te mau hopoià tei mātihiia e te mau metua. I te reira taime, nā roto i te faaroora i ta na feruriraa no te mau fifi i faaruruuhia e ana, riro mai nei te tauui-òre-raa o te taèro-âtōmī ei òhipa e tià i tātou tātaitahi ia fāfā i te maororaa o ta na haamataùraa, to na pātuutu mai te hoê tià ite-òre-hia tei òre e rata hānoa e aore ia e eita e noaa ia hiòpoàhia. Te haamanaò atoà mai ra te reira e ua niuhia te “iteraa” o te mau fifi haihāi o te taèro-âtōmī i nià i te tahi huru faaroo : i roto i te àravihî o te mau anoparau, i roto i te pātuutu o te mau mauhaa hiòpoà, e i roto i te manaò maitai o te mau hoa no te òhipa âmui. Ei haapotora, te hoê faaroo i roto i te tereraa naho māite o te faanahoraa anoparau, e te hoê tiàturiraa i roto i te hinaaro, e te matararaa o te tāatoàraa o te mau tià no te faaïti i te mau fifi, e mea faufaa te reira no te mau pārururaa âtōmī atoà.

Oia mau, te hoê pū tāmatamataraa âtōmī, o te hoê ia ao ìhirave paari e faarauhia, tei titau ia turu te tāatoàraa o te mau tià i te manaò ra, e te vai nei te tahi faaaura no te mau fifi e tano ia fāriihia, e, e te vai nei tei òre e tano. I te taime e òre ai teie faaaura, e tià ia te mau mea atoà ia hiò-faahou-hia. E riro mai ia te auraa o te tiàturiraa mai to te faaroo, te hoê faaroo i roto i te tupu-maitai-rraa o te taiete tāatoà, i

roto i te mau ôpuaraa maitaì a te mau faatere, i roto i te mau taò a te mau anoparau. Ia òre anaè teie faaroo ra, eita ia e tià ia faaòromà i te ìteraa atu i te mau àti o te mau hape e tupu mai, te mau taa-òre-raa e aore ia te òreraa e māramarama “maitai” i te mau faatureraa. Te vāhi e aore e tiàtūrira to reira, eiaha noa e e ûàna roa atu ia te mau hiòraa i te fifi, to te mau fifi mau atoà rā.

Taèro-âtōmī e viivii, e mau parau ò âpi mai teie i Porinetia. Mai tei faaîtehia atu e mātou i roto i te pene 7, no te mea aore e haamāramaramaraa, e no te mea te âuàhāàti ra te parau-huna i te mau tāmatamataraa âtōmī, ûàna aè nei te rūpehu i mua i te mau tumu no te mau ìno o te viivii taèro-âtōmī. Nā roto i te reira, ua haamatara te mau Porinetia i ta rātou iho mau parau-hāmani e mau tātararaa no te viivii taèro-âtōmī, e pinepine hoì te reira i te faatūàtihia atu i nià i te tahì atu mau òhipa mai te taèro-ciguatera. I roto i teie pene, e faaîte atu mātou e te faatoro ra to rātou mau riàriàraa e te mau rūpehu e hāàti ra i te mau uiuraa o te “viivii”, i nià i te mau riàriàraa totiare teimaha atu ã, tei tātihia i te manaò ra e ia faaruhuria te mau huru fifi âpi atoà. Te haapeàpeà nei te mau Porinetia i te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i to rātou püea e te aohààti. Hau roa, te tapitapi nei rātou no te muriatau o to rātou fenua, i muri aè i te faaòre-raa-hia te CEP. Te ite ra rātou e ua patuhia ta rātou faanavaíraa faufaa nā roto i ta rātou tururaa i te hoê ôpuaraa tei tūàti i te mau fā poritita-fenua èê, e tei faariro ia rātou ei mau àimama (*dépendants*) no te mau taoà no räpae mai, no te mau moni-tauturu e no te mau tuhah moni-tamarii. Hau roa atu, te hiòhia atu ra te mau papaaparau e te tahì mau òhipa, mai te tautai, te àmuraa i te ià, e aore ia te fānautama, ei mau òhipa fifi roa atu i to mutaa iho ra. Te vai nei te àereraa o te mau àai no te mau ûàna-rahi-raa o te nûmera tamarii, te tino ãnei e aore ia te māramarama ãnei, i humahia, i pohe i te fānaura, te maraa-tâùe-raa e te òreraa te mau maì “âpi” i tâpaòhia, mai te mau māriri-àitaata, te ômaha tihota, te mau maì māfatu, etv.

Mai reira, eere atu ra ia i te mea maere ia uiui haere te mau Porinetia, e e tiàturi rā rātou ia vai. Ua iti to rātou tiàtūrira i te mau àivânaa, no te mea ua tuuhia rātou i raro aè i te mana a te hoê faanahoraa anoparau tei òre i tià ia horoà mai i te mau pâhonoraan no te mau uiuraa tumu [Beck, 1992]. No te mea e aita rātou i haamāramarama-maitaì-hia e te mau huimana tîvira e te nuu farâni, e rave rahi o rātou tei uiui haere, e e tano ãnei e tiàturi i teie mau taata. Te feàapitiraa e te mâmûraa a te mau pupu poritita farâni e te mau Ètârëtia (te Ètârëtia tâtorita ihoâ râ), e te pâtururaa tâàoà a te mau huimana e te mau taata poritita no te fenua, te mau porinetia (te mau tiàtono, te mau tâvana), ua arataì te reira ia rātou ia uiui, e e tiàturi râ ia vai. Te ora-raa-hia mai i roto i te hoê totaiete tei ì i te mau fifi tâuà-òre-hia, e te reira, i raro aè i te faatereraa a te mau huimana no te ãtea ê e te àau òre, i raro aè i te faatereraa a te mau taata poritita tei horoà na rātou i te mau òhipa e te mau tauturu ei hooraa i to rātou reo mâiti, ua haafânau mai te reira i te peàpeà e te ôtiàtià i roto i te

mau ùtuafare, te mau âmuitahira o te fenua e te totaiete tāatoà. Mai tei parau-noa-hia mai na ia mātou, aita te oraraa ùtuafare e âmuitahira i haaporititahia aè nei mai teie te huru, mā te faairavarava mai i te mau pēpē vaitahaaa.

E ìtehia teie mau manaò ôtiàti à roto i te mau òhipa poritita, i roto i te mau òhipa e te mau tāpura a te mau pupu māðhi. Ua riro mai te tiämäraa no te mau taata e rave rahi, ei pütarià poritita, ei râveà atoà no te tahitahi i teie mau fifi hinaaro-òre-hia, e no te haafänau i te mau tiâturiraa âpi i rotopū i te mau Porinetia. Te feiā iho e ôpae nei i te parau no te tiämäraa, te mäuiui ra ia i mua i te mau huimana eita ta rātou tuhää e maraa, tei tähuna i te mau fifi, oia hoì, tei òre e tià ia tiâturirihia. I roto i te mau pene i maìri, i vauvau atu na mātou i te manaò ra, e ua faatupu te *CEP* i te tahì àparaura i rotopū i te mau Porinetia i nià i te ihotaata hiroà. I roto i teie pene, e tâmata tâtou i te märamarama e mea nā hea te haùtiraa te mau hiòraa âpi i te fifi e te manaò ra e ua àimämähia râtou na te mau huimana “täuà òre” e haapaò òre, i nià i te mau parau porinetia no te ihotaata hiroà, oia hoì te ihoraa mai ei Porinetia e aore ia ei Mäðhi.

Te faaite mai ra te titorotorora, e ua pâtoì te pae rahi o te mau rave-òhipa o te mau pû, i te mau tâmatamataraa âtômî, hou te mau tâmatamataraa hopeà aè nei no te mau matahitî 1995-96 ra (*a hiò i te tâpura 3.15*). Mea rahi te rave-òhipa tei parau mai ia mātou e ua faariro râtou i te mau tâmatamataraa ei mea auraa òre e aore ia e ei peu tià òre, ei hara i nià i te nätura. E rave rahi te arataì poritita e to te faaroo, mai te mau tià tâtiraa, te mau arataì aupupu e märamarama, tei haapâpû e eita te auraa o nâ 30 matahitî tâmatamataraa âtômî, e matara nâ roto i te mau parau faanavaïraa faufaa anaè. Mea faufaa atoà te tahì atu mau huru hiòraa, no te faaora i te mau pêpê faatupuhia e te mau âmahamaharaa totiare e ùtuafare no roto mai i te mau tâmatamataraa âtômî. E òhipa teimaha tei faatupuhia e te mau tauiuiraa a te *CEP*, eiaha no te pae mäteria anaè, no te huru hiòraa atoà râ a te mau Porinetia i to râtou iho parau e i to te ao nei. Ua faatupu te reira i te mau ôpuaraa rahi no te haamau (e aore aita) i te mau faanahoraa âpi, te târirururaa totiare e te ìte-roa-raa e e òhipa faufaa ta râtou e rave atu a nanahi. Ei haapotora, te faahepo mai ra te reira eiaha te täuàparaura no te faanavaïraa faufaa i muri aè i te *CEP*, ia faataaëhia i te mau àparaura e vai nei no nià i te ihotaata hiroà o te nünaa porinetia.

I mua i te iti o te tiâturiraa i te tûåtiâtiraa o te totaiete porinetia e te mau huimana farâni e porinetia, e aha atu ra ia tê tupu mai ? E aha te òhipa a teie topatariraa o te tiâturiraa i roto i te täuàparaura no te tau i muri aè i te *CEP* ? I roto i te toeà o teie pene mātou e hiò ai i te huru tupuraa o teie täuàparaura i te pae no te poritita e i te pae no te fenua i Tahaa e i Ua Pou. Ei faahoperaa, e heheu mātou, nâ roto i te parau o te taata, i te àparaura, no teie mahana, i nià i te ihotaata hiroà i Porinetia, e no te árai i mua i te mau hahiraa e riro i te ravehia atu e te poritita i roto i teie täuàparaura.

8.2 Te tau i muri aè i te CEP : mai ô nei atu, te haere tià atu ra ia tātou i hea ?

Ua haafānau ta Farāni faaoetiraa no te tāpeà i te mau tāmatamataraa âtōmī, i te hoê tāuàparaura no te muriatau o Porinetia. Ua tautoo teie tāuàparaura i nià ihoā rā i te mau haamauàraa o te faanavaìraa faufaa no te faaòraa i roto i te hoê totaiete e aore e tāmatamataraa âtōmī. Ua haamanaò paa noa teie tāuàparaura no te tau i muri aè i te *CEP* i te mau Porinetia, i to rātou tiàraa àimama no te faanavaìraa faufaa i mua ia Farāni, i roto i te tahi faanahoraa tei hāuti i nià i te mau riàriàraa, e tei turu i te tiàraa püai poritita e tāmau nei i te mau tāmuraa paetahi e to te haufenua rahi no Pari.

8.2.1 Te tāuàparaura huiraatira : te tūtonuraa i nià i te faanavaìraa faufaa

Ua haapāpū mātou i roto i te pene 7, e mai te matahititi 1987 mai ra, te ûànaraa te mau ôhipa no te nàtura e te aupuruora i roto i te tāuàparaura huiraatira. Eita rā e tano ia parau e, te tāuà-maitai-hia ra teie mau uiuira, i teie mahana, i roto te tāuàparaura huiraatira no te tau i muri aè i te *CEP* [a hiò atoà i te *Tahiti-Pacificique*, àtopa 1996, àpi 10]. No te ûàna-rahi-raa rā te mau parau no te faanavaìraa faufaa e te poritita, i teie nei, faarirohia atu ra te mau pupu e aore ia te mau taata e imi haere nei i te mau faatùàtiraa i rotopū i te mau tāmatamataraa âtōmī, te püea e te tauiraa o te nàtura, ei mau taata tei òre e hinaaro e taui, e mau taata e haapeàpeà ra, eiaha i te muriatau, i te tau tahito rā. I roto i teie hiòraa, te mau ôpuaraa atoà no te haamatara e aore ia no te faaoraora i te tāuàparaura tahito no te nàtura e te püea, a taa noa atu ai tei ravehia e te Ètárëtia Èvaneria, Hiti Tau e te tahi mau pupu e aore ia mau pupu poritita, e riro ia te reira i te faariàrià i te mau taata-faahotu (*investisseurs*) e te mau râtere òna tâpònē e hinaarohia ra e te Fenua. Te manaò ra vëtahi e aore e faufaa ia tāpeà noa à i te tāuàparaura tahito i nià ia Moruroa, inaha, tei hinaaro e tei òre e hinaaro, tei roto te mau taata atoà ia Moruroa. Ia au i te mau fifi o te faanavaìraa faufaa e faaruruhia nei e to Porinetia, e mea huru ê ia manaòhia e, te faaòreraa i te tāuàparaura i teie mau uiuira no te nàtura e te aupuruora, e faarirohia atu ia mai te hoê huru faaòreraa i te manaònaò âmui no te pâhapa (*culpabilité*). Teie rā, te tuatâpaparaa i teie uiuira ia au i te reira hiòraa, o te hoê ia huru ìte-òre-raa i te pü o te fifi, oia hoì ia fârii te mau Porinetita e e ôhipa rahi tei faatupuhia e te mau tāmatamataraa âtōmī, eiaha i nià anaè i te faanavaìraa faufaa, i nià atoà rā i te aohâàti e te mau faanahoraa fenua, mā te faatupu i te mau hiòraa âpi i to râtou ihotaata hiroà e poritita, ei fenua ãnei i roto i te Repùpirita Farāni, mero no te tuhua o te faanavaìraa faufaa no Pâtitifa Apatoà, e aore ia ei nûnaa taaê ãnei mā ta na mau hiairaa hiroà e to na mau hinaaro poritita.

I te àparau-raa-hia te tau i muri aè i te *CEP* i roto i te mau pū-parau-âpī, e i te tahi taime i roto i te mau tārēni rātio-teata mai ia “Zig Zag” (faanahohia e *RFO*), teie te mau uiuiraa e hoì pinepine mai nei :

— e tāmau noa ânei o Farāni (e te mau Farāni àufau tute) i te faanahonaho i te hoë piha-òhiparaa faufaa rahi e moni-âvaè rahi (e 24 000 rave-òhipa ta te Hau i nià i te hoë huiraatira piri i te 210 000 rahiraa taata) ;

— e ûana ânei te òhipa òre ;

— te vai ra ânei te mau râveà faanavaìraa faufaa no te mono ia Moruroa ;

— nā hea i te faaō ia Porinetia i roto ia Pâtitifa, e nā hea o ia e fānaò ai i te tuputâue-raa o te faanavaìraa faufaa nā te hiti ia Pâtitifa ;

— e mea faufaa ânei no Farāni (no to na hanahana e aore ia no te mau tumu faanavaìraa faufaa e/e aore ia poritita) ia tāmau à i te tāpeà i te hoë taahiraa âvae i Pâtitifa ;

— nā hea i te faatanotano i te faanahoraa haapiiraa ia riro mai te reira ei tuhah rahi i roto i te faahoturaa no te hoë faanavaìraa faufaa tiàmā aè (oia hoì ia rahi atu à te haafaufaaraa i te faaàpu, te tautai e te îhiora (*biologie*) o te moana) ;

— nā hea i te haamatara i te faanavaìraa faufaa o te mau motu mā te horoà te moni-òhipa na te taata (e rave rahi o râtou e mau rave-òhipa tahito na te *CEP*) no nahoa atu ra to râtou oraraa, e te mau uì âpi atoà, te mau âpitî âpī e manaò nei e faaruè i to râtou fenua ;

— nā hea i te faaitoito i te mau ùtuafare (òhipa òre) e ora nei i Faaa e aore ia i Piraè, ia hoì i to râtou fenua âià.

I roto i te mau âvaè i mairi, ua rēni te peretiteni porinetia ra o Gaston Flosse i te mau parau o te tāuàparauraa, mā te haapâpū i te faufaa no te atuàtu i te tahi tāmuraaa rahi ia Farāni no te faanavaìraa faufaa e te papa-ture, e mā te parau atoà e, e mea faufaa roa no Porinetia ia “faanaho faahou ia na” e ia “ite faahou” i to na mau hoa.

Ia au i te manaò o G. Flosse, titauhia te haufenua porinetia ia faanaho e ia vauvau i te mau ôpuaraa naho maitaà no te mau faaâpiraa e te mau tauiuira rū a te “faanavaìraa faufaa pâpū òre a te *CEP*” (Gaston Flosse i roto i te mau parau âpī a *RFO* i te 5/11/96), no te mea, i te matahiti 2005 te Haunui e faaòre ai i te mau faanahoraa tauturu o te faanavaìraa faufaa. Ua manaò o ia, e mea hau aè, eiaha te ôraa i te mau âpoò i Moruroa, te haamaitaìraa rā i te mau purûmu, te mau uâhu, te māa e te haamaitaìraa i te pape. No te haapâtuutu i te tuhah fâriiraa râtere, titauhia ia e tâmā i te aohâàti, e faanaho faahou i te mau pû manaha, e ia hiopoàhia te mau fâito taèro-âtômî i nià i te mau pû. I pihai iho i te fâriiraa râtere, titauhia te faaàpu poe ia riro mai te hoë o te mau pou o te faanavaìraa faufaa âpī.

Ua faaïte o Oscar Temaru, arataì o te pupu pae pâtoì a te Tâvini Huiraatira e tâvana no Faaa, i ta na pâtoïraa i te mau tâmatamataraa âtômî farâni mai te matahiti 60 mai à. No na, tei tûatiâti maitaì nei à o ia i te tahi mau pupu pâtoì-âtômî i te fenua

Tāpōnē e i Èuropa (i Tuete ihoā rā e i Heremani), e tāàmuraa ihoā to te òhipa tāmatamataraa âtōmī e to te àroraa no te tiàmāraa. Te faaoetiraa e tāpeà i te mau tāmatamataraa âtōmī e te faaòreraa i te reira òhipa i Moruroa, ua faahépo te reira i te Tāvini Huiraatira ia faanaho faahou ia na. Mai te mea ra, e te ãtea atu ra teie pupu ia Moruroa, e te haapūai ra no te haamau i te mau òhipa âpī. I roto i te mau pū-parau-âpī, ua faahapa o Oscar Temaru i tei pihia e ta na pupu, te faaòruraa farāni o te faatereraa a Flosse e vai nei i roto i te mau ôpuaraa no te haamau i te hoëtaiete *Air Tahiti*, e no te hāmani i te hoëtereraa pereoo roa e moni rahi nā raro aè i te tairoto o Papeete. Te ìte ra te Tāvini Huiraatira, tei au-rahi-hia e te mau uì âpī māiti i Faaa e i roto i te tahitatu mau haapūraa taata, e mai te peu e te hinaaro nei o ia ia pāutuutu atu ã te tururaa a to na nūnaa, titauhia o ia e hiò i mua, e ia faaō i roto i te tāuàparau e arataïhia nei e te mau uiuira no te faanavaïraa faufaa e no te muriatau o Porinetia.

Mai te mea ra, e te turu ra te tāatoàraa o te mau pupu poritita e te tahitatu mau tià o te tāuàparaura, i te faufaa no te faaâpī i te faanavaïraa faufaa. Mai tei faaïtehia mai e te mau horoàraa manaò i ravehia e Hiro Tefaarere, mero no te Tāvini Huiraatira, ua iti te tūâtiraa i nià i te tahua poritita porinetia, no te hiò i te muriatau o te faanavaïraa faufaa e te totaiete porinetia. Hiro Tefaarere :

« Te òhu nei te mau àparaura rarahi no te tau i muri aè i te CEP nā te hiti o te faanavaïraa faufaa e te tiàmāraa. No teie taime, e mea faufaa roa aè te parau no te faanavaïraa faufaa i to te tiàmāraa poritita. Mea rave àtā, no te hoëtau maoro, te hoëtiàmāraa poritita e aita to na e tiàmāraa no te faanavaïraa faufaa. Mea ôhie roa hoï. Inaha, te uiuira faufaa ra : nā hea mātou e manuia ai ia faatere i teie fenua ? To mātou hopeàraa, o te toparaa ãnei ia i roto i te rima o te mau taiete rarahi ? E “faa-âfîrita-hia” ãnei mātou a riro atu ai ei repûpirita meià ? E vaiiho noa ãnei mātou i te mau taata òna ia tapihoo mā te mau taata poritita òhipa piò ? E aore ia e faanaho ãnei mātou i ta mātou iho faahoturaa nā roto i te mau ôpuaraa nainaì ? Mea faufaa ia haapūpi i te parau no te fâito o te faanavaïraa faufaa e fâ mai nei, te taiete rarahi, te ùtuafare ? Ia ìte mai òutou, i te matahiti 2005, e faaôre te Haunui i te mau tauturu, eita o ia e turu faahou mai i te Fenua. Ua ui o Flosse : “Nâ hea tâtou ia faanaho faahou i te mau taamotu ?” Te parau ra te Tāvini : nā roto ihoā rā i te mau ôpuaraa nainaì, mā te faatupu i te mau òhipa nainaì no te faahoturaa. Mai teie e ravehia nei e Hiti Tau : vânira, monoì, etv. Mea faufaa roa aè te reira i te faarahi i te mau ôpuaraa âpī no te mau HLM. Te ìte ra òutou e aita te faahoturaa o Tahiti, Papeete, i ravehia no te haamau noa i te hoëhaapūraa rave-òhipa rarahi ; hau atu i te 75 % o te nūnaa tâatoà no Porinetia e ora ra i Tahiti e i Moorea. Ua hinaaro te faanahoraa a te nuu, oia te CEP, i te reira huru haapūraa. Mai te peu e haapū òutou i te mau mea atoà, tei raro aè ia te mau mea atoà i te hiòpoàraa. E firotôfo farâni teie. I teie nei, i muri aè ia Moruroa, titauhia mātou ia vauvau i ta mātou faanavaïraa faufaa i nià i te papa pâpù. Titauhia mātou ia rēni faahou i te faanahoraa haapiïraa : e mea hinaaro na mātou i

te mau àivānaa no te ihiora o te moana, inaha, e 2 anaè teie e vai nei i teie mahana. E mea hinaaro atoà na mātou te mau taata faaàpu, e eiaha rā ia àuhune te mau pāruru. Ua ite ôtou i te parau hōàta ra : no te rahi-roa-raa o ta mātou mau pāruru, fātata roa mātou i te poroì i te mau taata taparahi taata no te horoà i te mau òhipa na ta mātou mau pāruru » [a hiò atoà : Tāvini Huiraatira, Nos priorités, nos engagements, àpi 6 e 55-58].

E mea haafaufaa rahi na te Tāvini Huiraatira te haamauraa i te mau taiete nainàì, no te mea te manaò ra o ia e eere te faanavaìraa faufaa arataihia e te mau taiete rarahi, i te hoë ùputa no te mau fifi o Porinetia, e aita hoì i tià i te reira ia faaòre i te veve e te fūàti-òre-raa totiare-faanavaìraa faufaa i Èuropa [Tāvini Huiraatira, Nos priorités, nos engagements, àpi 1-5 ; a hiò atoà ia DIXIT 96, àpi 6-11]. Te pari ra te Tāvini i te haufenua no teie mahana, i te òreraa i faaineine i te tāpura faufaa e te ôpuaraa no te faahoturaa mau no te muriatau. Hau roa atu, te parau no te “hoìraa i te fenua” a te haufenua, o te hoë noa ia parau, ia au i teie pupu, tei òre i turuhia e te tahi poritita e te tahi tāpura faufaa māramarama e te mau ôpuaraa naho maitaì. Nā roto i te reira, te ôpae-noa-hia atu ra ia i te mau motu àtea. Mai te mea ra, e ua fāriihia teie hiòraa e te tahi mau vēà tāmahana e tānūmera no te fenua [ei hiòraa : Tahiti Pacifique, àtopa 1996, àpi 10-11]. Ia au i te manaò o Hiro Tefaarere, te tāuàparaura no te tau i muri aè i te CEP e te àparaura no te faanavaìraa faufaa, ua tāàmu-ètaèta-roa-hia te reira i nià i te parau no te ihotaata māòhi e ta Moruroa i rave i nià ia na. Te tiâturi ra te Tāvini, e na te māitiraa i te hoë faanavaìraa faufaa tei papa-máite-hia i nià i te taiete ùtuafare, e tauturu i te nūnaa porinetia ia hoì faahou i te mau faufaa tupuna ra mai te àau maitaì, te ôpereraa, te autahiraa, te fāriiraa e te faaturaraa. E mau faufaa teie, nā roto i te CEP, e faatupu rahi mai nei i te mau uiuraa.

8.2.2 Te tāuàparaura

no te tau i muri aè i te CEP i Tahaa e i Ua Pou

Eere rā te àparaura no te faanavaìraa faufaa no te muriatau o Porinetia, i te hoë anaè òhipa rū no te mau taata poritita porinetia e no te mau pū-parau-âpī. Te faaïte mai ra ta mātou titorotororaa i rotopū i te mau rave-òhipa tahito a te CEP, e te tapitapi nei teie mau taata i te mau òhipa ìno ta te mau tāmatamataraa âtōmī e riro i te tupu mai i nià i to rātou püea e i to te ùtuafare. Teie rā, eere e o te mau fifi püea te mau hopeàraa (vaiavai) anaè a te CEP teie e tapitapihia nei e te mau taata. Te àparau atoà ra rā te huiraatira o te mau motu mai ia Tahaa (Raro-Mataì) e Ua Pou (Mātuita), e te tāmata ra i te faanaho i te mau ùputa no te faanavaìraa faufaa no te mono i te CEP. Ia au i te manaò o Marie, vahine na te hoë rave-òhipa tahito a te CEP :

« A rave rahi aè nei mau “matahiti-Moruroa”, te riroraa o Moruroa e te mau piha-òhipa huiraatira, ei papa no ta mātou faanavaìraa faufaa. I teie nei, te mataù nei

mātou i mua i te òhipa òre. Ua vāvāhi te CEP i ta mātou faanavaìraa faufaa no mua na. Ua âfai mai o ia i te moni e te mau taoà poroì. Te uiuiraah rahi e faaruruhia nei e mātou, teie ia : e aha te hohoà o ta mātou faanavaìraa faufaa i muri aè i te CEP ? E faanavaìraa faufaa pāpū ânei tei niuhia i nià i ta mātou iho mau ôpuaraa, e i nià i te mau taata-faahotu fāito naìnà, e aore ia e riro ânei mātou ei fenua no te ao-toru (tiers-monde) tei hiòpoàhia e te tahī maa pupu taiete iti ? E riro ânei mātou ei mau taata ravaai, e aore ia e àmu ânei mātou i te ià tāpunuhia ? E faaea noa ânei mātou ei mau taata faahiaamu noa i te māa, te àva, te àvaàva taèro, e aore ia e riro ânei mātou ei mau taata faahotu ? E tāuàparauraah rahi teie i ô nei e nā te mau vāhi atoà i Porinetia. E hopeàraa teie, mai te peu e hinaaro òutou, no roto mai ia Moruroa... Nā roto ia Moruroa, ua hiòpoà te mau Farāni i to mātou oraraa, ua tauuii rātou, e ua vāvāhi hoì i ta mātou mau peutumu. Ua parau rātou e ua hāmani ìno mātou i to mātou iho fenua, e te faaino nei mātou i to mātou iho tino, no te mea e mea àmu māa hinu roa mātou, e no te mea te pupuhi nei mātou i te àvaàva, e te manaò nei au e ua tano rātou. Teie rā, e aha atu ia te òhipa e tià ia mātou ia rave i Moruroa ? »

No teie taime, te tihepulia nei te mau taata e te mau pū a te haufenua (fare haapiiraa, tuānie, òhipa ìhitai, òire, fare mai), e te tahī mau taiete taaê (hôtera ùtuafare, nohoraa io te taata tumu, taiete hāmani fare, faaàpu poe e te fare toa tinitō). I Tahaa nei, ei hiòraa, 100 taata rave-òhipa ta te òire. I roto i nā fenua e 2, e mea rahi te ùtuafare e faanavai nei i ta rātou moni-rūàu e aore ia moni-òhipa nā roto i te tautai e te faaàpu (te pūhā e te faaàpu vānira). Tei roto te faanavaìraa faufaa tumu a nā fenua e 2, i te hoë tau faaâpíraa ; e a ôhie noa atu ai vētahi i te fārii i te mau ôpuaraa atoà e no te haapäutuutu i te faanavaìraa faufaa o te fenua, te mataù nei rā te tahī pae ia faaòhipa te haufenua i teie tau faaâpíraa, tei orahia e te manaò pāpū òre e te ûànaraa o te òhipa òre, no te faaàere i te mau taiete rarahi (e faufaa taatahoê paha ta rātou i reira) i nià i te fenua. Vētahi o te mau taata uiuiliahia tei tātara mai ia mātou e, i tià na rātou e ia haamata te tahī mau fatu-òhipa òna e mana, mau taata èê e aore ia mau taata tumu (mai te pupu a Wan), i te faatere māite i te faanavaìraa faufaa fenua. Te mataù nei rā te tahī pae a rahi roa atu te òhipa revareva, e nā roto i te reira ra, eere ia te mau uì âpi anaè tē faaruè mai i te fenua, o te mau âpiti âpi atoà rā e te mau fētii e ìmi ra i te òhipa, o rātou atoà ia tē rave atu i Tahiti. Ia au i teie hiòraa, e mea rahi tei turu i te poritita a te haufenua farāni no te “hoì i te mau fenua”. I te tau no teie pâimira, i pata na o RFO i te tahī mau hohoà rātio-teata tei haafaahiahia i te oraraa o te mau fenua, e tei haafaufaa i te mau ùputa o te faanavaìraa faufaa (fâtata o Tahiti i te faarirohia mai te hoë fenua-rarahi no Porinetia farāni). Noa atu e mea rahi tei manaò e te faaitoitou mau nei te haufenua i te mito i te mau ârepurepuraa totiare e te mau nûmera ìno o te mātitraa, e ite-roa-hia rā e te tūàti ra te mau hohoà i patahia i roto i te rātio-teata e ta to Tahaa e to Ua Pou mā e parau nei no rātou iho e no to rātou fenua, oia hoì e mea au māite, e mea mau, e mea nehenehe, e vāhi i reira e tià ai ia ora tiàmā, e ia ora mā te tūàti i te nātura.

Te tūāti ra te mau manaō o Jeanne, o ia e faatere nei i te tahī maa hōtera iti i Tahaa, i te mau hiōraa a te mau taata e rave rahi i uiuihia no niā i te mau papa faahiahia o te faanavairaa faufaa no te muriatau (*avenir*). Jeanne :

« *E parau âfarō roa atu vau, aita vau e hinaaro nei e na te mau taiete rarahi e faatere ia Tahaa. Te manaō nei au, e mea hau aè te ôhipa fāriiraa rātere, te mau hōtera naînâ i te mau fare teitei “4 fetiâ”. Nā roto i te reira, e vai tiâmâ noa ia te mau ûtuafare, e e vai noa mai ia te ruperuperaa o Tahaa. E tiâ i te mau râtere ia ora roa i to mâtou oraraa peutumu, to mâtou mau nohoroa. Eere râ te reira i te mea ôhie. Ua fifi roa te fāriiraa râtere i te mau tâmatamataraa [âtômâ, H.S.], e riâriâ aè nei te taata. Ia îte mai ôutou, aita mâtou e hinaaro nei ia haamauhia te tahī atu â Porapora âpî [te pû rahi no te fāriiraa râtere i Porinetia farâni - H.S.] i ô nei. Te hinaaro nei mâtou e ia vai tiâmâ noa mâtou ; ia tiâmâ anaè ôutou, e ôaôa ôutou e e rahi atu â ia te moni e noaa ia ôutou, no te mea e rahi aè te tuhâa no te moni-âpî. Te auraa no te titauraia i te mau taiete rarahi, e titau ia te mau taata àuvaha. I Porapora, te mau Tâpôñê anaè tê monihia nei. Mea mâramarama râ hoì e te hinaaro nei mâtou e haamaitai i to mâtou fenua, e faanaho ia mâtou i te tahî tâpura ôhipa no te mono ia Moruroa, no te mea, mai te peu i teie nei e, te faaruè mai nei te mau âpitî âpî ia Tahaa, e riro râtou i te ôre e hoì faahou mai. Te hinaaro nei mâtou e faaâpî i te mau faanahoraa ia au râ i ta mâtou iho hiōraa ; e te manaō nei au, e aita te mau taata i ineine i te hoo i to râtou mau fenua i te mau taata-faahotu tâpôñê. Te vai nei teie autahiraa i ô nei, e ia au i te peutumu, eita e faatiâhia ia hoo i te fenua i te mau taata êê. Ia ère anaè ôutou i to ôutou fenua, ua ère atoâ ia ôutou i to ôutou ihotaata ûtuafare, to ôutou puna. Teie râ, no te pâruru i to na fenua e te muriatau o to na ûtuafare, te titau mai ra ia te reira ia îte i te Ture tîvira. »*

I Ua Pou, teie te manaō o te mono-tâvana : « *E ôhipa rahi ta Moruroa i rave i niâ i to mâtou totaiete. Ua faaô mai o ia i te ôhipa tauiuraa fenua, te mau fare haapiûraa, te mau rave-ôhipa ûfauhia e te mau piha-ôhiparaa. I uitui ai mâtou e : e aha atu ra ia tê tupu mai i niâ ia mâtou a muri aè ? Ua ineine ânei te mau taata i ôhipa na i Fanataufa e aore ia i roto i te hoê piha-ôhiparaa i Papeete, no te hoì mai i Ua Pou nei, i Mâtuita nei ? E fârii ânei ta râtou mau vahine, tei noaa ia râtou i ô, e faaruè i to râtou fenua no te haere mai e ora i ô nei ? Ua ineine ânei te mau taata i te faaruè i te hoê oraraa faahiahia no te hoì mai i te fenua nei ? E fârii mau ânei râtou e faaruè i ta râtou piha-ôhiparaa e aore ia te disco, no te haere mai i ô nei e faaâpu ai i te taro ? Te mataù nei mâtou e mea rahi te taata e faaea atu i Tahiti, e, titauhia mâtou e faanahonaho i te tahî mau ôhipa na te mau taata e hinaaro i te hoì mai i ô nei. A hiò na nâ pihai iho ia ôutou : e mau rûâu anaè teie, e te mau mootua tei noho i pihâi iho i to râtou mau rûâu, mai to Afîrita mâ. E itehia te mau uì âpî, te mau âpitî âpî i Papeete. Te vai nei i teie nei te hoê fare no te mau ruhiruhia [CAPA, Centre d'accueil pour les personnes âgées, Pû fâriiraa i te mau ruhiruhia], no te mea*

aore e taata no te haapaò ia rātou. »

No te rahiraaraa o te feiā uiuihia e mātou, te faanavaìraa faufaa maitaì aè, o te mau taitete ùtuafare ia e faatupu âmui ra i te tahitaa faanavaìraa faufaa tanotano e vai maoro. E parau rahi to te fāriiraa rātere i roto i teie mau hiòraa, no te mea e tià ia na ia faananea mā te turu i te mau faaàpu poe, te mau taata faaàpu vânira e te mau fare hoohooraaraa rimâi no te fenua. Te tahitaa faanavaìraa faufaa nainài e ruperupe, ei reira te mau taata e rave pâpû ai i ta rātou ìmîmiraa mai to rātou fenua e ta rātou òhipa, e ei reira te ite e faariiro-atoà-hia ai ei mauhaa faufaa no te vauvau faahou i te àifâitoraa o te totaite porinetia. Te hoë àifâitoraa tumu, hiroà, totiare, faanavaìraa faufaa e nâtura tei morohi māite nā roto i te taeraa mai te CEP. Te hiòhia nei te tiàmâraa no te faanavaìraa faufaa no te mau motu tâtaìtahi, no te mau ùtuafare tâtaìtahi, mai te tahitaa râveà no te haamaitaì faahou i te oraraa e te hiroà tiàmâ, mai te tahitaa râveà no te faaora faahou i te ihotaata māòhi tei àitoahia e teie fifi âtômî o tei faataàero atoà paha i te fenua e te miti.

Teie râ hoì, aita te tâatoàraa e tûàti nei i teie mau hiòraa. Te mau taata-pâpâi mai ia Poirine [1992, 1994] tei manaò e, e hiòraa pûtarâ e te moemoeâ teie no te faanavaìraa faufaa tei riro, maoti to na hohoa faaôhiehia no te muriatau o Porinetia, i te haafifi i te faanavaìraa faufaa. Nâ mua roa, te ora nei te pae rahi o te huiraatira (fâtata i te 70 %) i nià i te fenua rahi ra no Tahiti, e te ora nei i te òhipa tâmoni. Ua mâtou teie tuhua o te huiraatira i te hoë huru oraraa papaâ mâ te mau fâito teitei no te àimamauraa (*consommation*). No teie mau taata-pâpâi, te faatupuraa i te tahitaa “hiòraa i te fenua”, aita atu ia e râveà maoti râ, e nâ roto i te poritita haunui mana rahi mai ta te aunünaa (*populiste*) ra, o tei faahuehue hoì nâ te tahitaa atu mau vâhi o te ao nei. Te mau òhipa aunünaa (*populiste*) no te faahotu âmui, niuhia i nià i te mau hiòraa moemoeâ no mutaa mai ra, mai tei ravehia na i Tanzanie, eiaha noa e ua haafifi te reira i te faanavaìraa faufaa, ua ora-haavî-roa-hia râ te reira e te mau taata fânaò iho. Ua faaïte te mau arataì aupupu a te USATP i te tahitaa atu manaò no te pâtoi i teie huru hiòraa. Ua manaò râtou e e tupu ihoâ te mau faaâpîraa o te faanavaìraa faufaa porinetia, e e mea faufaa no te mau rave-òhipa ia faaitoito i te faatanotano i te àtuàturaa i ta na mau faufaa o te fenua, e te piiraa i te mau taata-faahotu êê. Ua rave râtou i te hohoa no te òhipa fâriiraa râtere, e aita râtou e tûàti ra ia faaâanohia te mau faanahoraa fâriiraa râtere i Porapora, e e fârii râ râtou i te faahoturaa i roto i te hoë fenua tei òre i faaòhipahia aè nei mai ia Huahine. No râtou, te hoë poritita no te “hiòraa i te mau fenua” niuhia i nià i te firotôfo o te “*small is beautiful*” (e mea ruperupe te mea nainâi) tei haamaitaì i te faaàpu a te mau taata riiri, e riro te reira eiaha noa i te haafifi i te faanavaìraa faufaa, e faaòre atoà râ te reira i te mau òhipa a te CEP tei haamau i te hoë pupu rave-òhipa haapaò maitaì tei ite i te feruri ia au i te “tauâpi”. Hau roa atu, eita te faariiro-raa-hia te mau rave-òhipa ei mau àitoa, e riro noa ei faahaparaa i te faataui-raa-hia te mau “taata fenua” ei mau “rave-òhipa àufauhia” o ta râtou i fârii maitaì, e faariiro atoà râ te reira ia râtou, i roto i te tâuàparauraa no te muriatau o Porinetia, ei mau taata mataitai i mua i te tahitaa

àrora i rotopū i te mau pupu àautae.

Eiaha te tāuàparaura no te tau i muri aè i te *CEP*, i roto i te reira hiòraa, ia arataihia i roto i te faanahoraa moemoeā a te aunūnaa (hoì i te fenua, ite faahou i te puna māòhi), i nià rā i te tahua no te hopoià o te faanavaìraa faufaa. Aita atu e feiā fānaò maoro i te feruriraa a te aunūnaa, maoti rā te mau taiete rarahi e te mau faufaa pūai no te faanavaìraa faufaa faatūàtihiia i nià i te peretiteni o te haufenua porinetia ra o Gaston Flosse, mā te haamau i te hoë hiòraa haavare no te mau faufaa o te nūnaa porinetia, e mā te faatere i te tāuàparaura nā roto i te ôpaeraa i te mau ôpuaraa e te mau hiòraa maitaì. Ìno roa atu ai, e riro te mau hiòraa aunūnaa, nā roto i te haafaufaaraa i [te ihotaata e te hiroà, *H.S.*] tumu, i te faatupu mai i te òhipa tatinūnaaê, e i te faaâmahamaha, i te reira huru raveraa ra, i te totaiete porinetia mai teie i tupu aè nei i roto i te tahi atu mau fenua no Pâtifia Apatoà, mai ia Fiti mā. Ei haapotora, e mau mātiraa tano òre teie. Te uiuira mau, na rātou e, oia hoì, nā hea i te faahaere ã i te faahoturaa o te faanavaìraa faufaa mā te tiàturi e e noaa ta te mau rave-òhipa tuhaa tūea maitaì.

8.3 Te pāimiraa i te hoë ihotaata

Eita te mau faahoturaa âpī roa nei i Porinetia — te mau tauiuiraa totiare, faanavaìraa faufaa, faaroo, poritita e nātura, te tauiuiraa no te mau peu tāmāa e te huru o te oraraa — e tià ia fāito-taaê-hia i te òhipa tāmatamataraa âtōmī farāni. Ua tūtì te mau Farāni e te mau Porinetia, e ua òhipa rahi ta Moruroa i faatupu i roto i te totaiete porinetia. Te taaêraa, oia hoì e mea rahi te Farāni e te mau huimana porinetia e tiàturi ra e ua faaoiòi noa o Moruroa i te tahi tauiuiraa tei òre e tià ia àpe, ârèa te mau Māòhi māramarama ra, te manaò nei ia rātou e ua riro o Moruroa ei àai tei âmuhiha mai i to rātou àai àihuàrāau o tei haamorohi i te ihotaata māòhi. I te reira atoà taime, ua “faahotu” o Moruroa e aore ia ua haapātuutu i te tahi faanahoraa no te mau ihotaata âpī, mai to te mau rave-òhipa, te Porinetia, te Mātuita, te àito no te tiàmàraa, te âfa, te àitoa, te rātere, te faèhau e te taata mai i viiviihia. Ia au i te manaò o Asana, te hoë taata tuìroo e tià porinetia mātau-maitaì-hia, e òhipa rahi ta te *CEP* i faatupu i roto i te totaiete porinetia :

« *Oia mau, te manaò nei au, e hou aè Moruroa, i vai na ihoā te tahi hiroàroà no te ihotaata porinetia, teie rā i orahia na te reira, nā mua roa, ei taata tahiti e aore ia ei taata no Tuamotu. Nā roto ia Moruroa, ua rahi roa atu to mātou iteraa i to mātou taaêraa i te mau Èuropa, te mau Afîrita, etv. Oia mau, mai te tahi haamàramarama ra te huru. E haapiiraa rahi atoà tei noaa mai ia mātou no nià i te mau taamotu. Ua faataui atoà rā o Moruroa i te mau taata ei mau rave-òhipa, e ua faaite mai ia mātou i te huru o te àihuàrâaura. Na to mātou mau hiaai i te mau maitaì mäteria i arataì ia mātou i te CEP. I te reira atoà taime, haamata aè ra o Moruroa i te vâvâhi i tei toe*

mai i roto i te hiroà māòhi. Inaha, nā roto i te haereraa i Moruroa, e tuhahaa atoà ta te mau Māòhi i roto i teie vāvāhiraa i to rātou iho hiroà. Maitai rahi aè nei te mau moni-òhipa, e faufaa òre atu ra ia te òhipa tautai e te faaàpu. Te hoo nei mātou i te ià tāpunuhia no Niu-Terani mai, no te faaïteite noa e e moni ta mātou. Te ite ra òoutou, ua tipee mātou i ta te tahihatu mau hiroà, eita paha e òre e i haamātau na mātou i te mau peu ino, na mātou iho mātou i faaère i te hiroà. Aita te mau uì àpī e hoì nei i nià i to rātou fenua, te inu àva nei rā rātou, te èià nei, te taupee nei, te òhipa òre nei. [...] Moruroa, o te mau tamarii atoà ia e pàtòi nei i te àmu i te taro, no te mea e mea au aè na rātou te mau spaghetti. Ua rau te hohoà o te àihuàrāau : "ia òre anaè òoutou e fàrii i ta mātou haapaòraa, e ôvere ia òoutou", "ia òre anaè òoutou e fàrii i teie mau tāmatamataraa, eita e tià ia mātou ia pàruru ia òoutou", "ia òre anaè òoutou e fàrii i teie moni, e ôvere ia òoutou", "ia òre anaè òoutou e fàrii i to mātou reo, ta mātou māa, e ôvere ia òoutou". Mea nā reira mātou i te riroraa mai ei mau àimama : poroïraa ia mātou i te mau mea atoà. Te taa mai ra ia òoutou i teie nei e, no te aha i rahi ai te mau taata e hinaaro nei e ia tiàmā faahou : e faaàpu, e tautai. Tei roto mātou i te hoë ãarearea hiroà, a pâinu hânoa ai mā te àveià òre : o Moruroa terâ. Ua faataèrohia mātou e te "mâna" a Moruroa, e hiaai mātou e hooahoo, aita râ te reira e horoà mai ra i te hoë faanavaàraa faufaa pâpû, ua faaàimama râ te reira ia mātou. No reira te mau taata e hinaaro ai, i teie nei, i te tiàmâraa o te faanavaàraa faufaa. Te faaïte atoà mai ra te reira, no te aha i rahi ai te mau taata e mataù ra i te tiàmâraa [poritita ; H.S.]. Ua faaïte-tâmau-hia to mātou hiroà mai te tahihipaa maaau, e te reira, no te faaàimama noa ia mātou. Te vâhi maitai o te reira, to Moruroa ia haapuàraa i te parau no te tiàmâraa. Te faahépo mai ra te poritita ia mātou i teie mahana, ia rave i te mau faaotiraa. Te hinaaro nei râ ãnei mātou e faaea àimama noa ? E Farâni ãnei au, e aore ia e Mâòhi ãnei ? Ia ite mai òoutou, e Farâni to uì metua tâne, e e Åfa to uì metua vahine ; e Åfa norevetia (Norvégien) Åfa toña te pâpâ o to uì mâmâ, te mâmâ o to uì mâmâ, no Rapa ia tei ora na i Vaihî. I teie nei, o vai au nei ? O te hoë ia ânoïraa taura taata. Eita râ te Mâòhi e haapaò i to ðe taura taata, i to ðore râ huru oraraa. Na ðe e mâtiti e faariro ia ðe ei taata no teie fenua, no teie nûnaa. Aita mātou e mata è nei i te mau taura taata. Te vai nei te mau taata, no ô nei, e parau nei : "A hiò i roto i te hiòhipa, e ite ia ðe e eere tâtou i te Farâni." »

Mai te reira atoà te tahihipaa ia tauraa e te Êtârëtia Èvaneria tei tiàturi e e riro te pâimiraa ihotaata māòhi ei parau faufaa rahi i roto i te mau matahitii e fâ mai nei :

« Te faaruru nei te Êtârëtia i te hoë totaiete tei tauihia e Moruroa, e ua pee atoà râ hoì te Êtârëtia i te reira. Paraumau, te faatupu ra te reira i te mau ûmeùmeraa i roto i te faanahoraa, ua noaa atoà râ ia mātou te faaturaraa a te mau rave-òhipa tahito a te CEP e ta to râtou mau ûtuafare. Ua faaïte mātou ia râtou i te faufaa no te paraparau no Moruroa, te mau manaònâ, te mau haapeàpeàraa. Te vai atoà ra te parau no te ihotaata māòhi. Nâ roto ia Moruroa, ua riro mai ia te reira ei parau rahi

tei itehia atu i roto i te tāuaparaura no te mau matahiti e fā mai nei. Nā roto i te àihuàrāaura, te tauiuira fenua, e te CEP, e mea rahi te taata e manaò ra, e ua hoo mātou i to mātou vārua, e ua moè è to mātou ihotaata. Te manaò nei rā vau, e e òhipa rahi roa tei ravehia na e te Ètārētia no te ihotaata māòhi, mā te rēni i nià i te mau faufaa rahi o te totaiete porinetia, e mā te horoà i te mau taata ra, te rāveà no te parau nā roto i to rātou iho reo. Ia ite mai òutou, ua ìritihia te Pīpīria ei reo māòhi i te matahiti 1838 raa ra. Te horoà nei, e e tāmau à te Ètārētia i te horoà i te nūnaa ra, te manaò no te tura e no te òaòa : "E taata porinetia vau." Mea faufaa no te mea te faaruru ra te hiroà māòhi i te mau fīfī : nā hea o ia e ite-hope-roa-hia mai ai, nā hea o ia e ite ai i to na "ôfaaraa" i roto i te hoë totaiete tei fārii atoà i te mau hiroà tinitō e farāni ? A 10 matahiti aè nei i teie nei, faarirohia na te parau-māòhi-raa ei tāpaò no te pōuri : e reo ia no te mau taata ite òre i te taiò e te pāpāi. [...] Ua riro rā te Ètārētia ei vāhi ei reira e ora-mau-hia ei Māòhi. To mātou rā fīfī, oia hoì i roto i te mau matahiti i māri noa aè nei, o te haamataraa ia te mau taata poritita i te rave atoà i teie nei à reo, teie nei à ôreroraa a te Ètārētia. Te manaò nei au e o te Ètārētia te tumu i riro mai ai te reo māòhi ei reo no te poritita. Peneiaè e no te reira tumu mātou i parihia ai e te turu nei mātou i te tiàmāraa, e te rave nei i te òhipa poritita. Tei òre rā e taahia ra e te rahiraa o te mau taata, e mea rahi te taata poritita, e tià ia parauhia, e mau tamarii ia na te Ètārētia. I roto i te mau matahiti 70 ra, riro aè nei te reo māòhi ei mea faufaa i roto i te mau taata poritita. I teie nei te parau māòhi nei te mau taata poritita. Mai ia Flosse tāne, e parau tāmau nei i teie reo. Ta rātou mau òrometua haapii e aore ia ta rātou mau hiòraa, pinepine ia e e mau tiàtono e aore ia e mau òrometua aò. Aita rā rātou i rave i te reo anaè ra, te ôreroraa atoà rā, te huru parauraia i te mau taata, te faanahoraa i te mau òhipa, te tātāraa i te mau fīfī māteria, etv. Ia parau anaè vau e, ôrero, aita vau e parau ra, te rito o ta rātou mau ôreroraa e hoë à anaè ia, te hiò nei rā vau i te huru no te heheuraa e te tātararaa i te mau uiuiraa. Inaha, ua arataà te Ètārētia i te mau Māòhi i te poritita ra. Tae roa atu ra ia te Ètārētia i nià i te tahua àroraa poritita. No reira, ua faahépo te reira i te Ètārētia ia taui e ia parau māramarama. Ia paari o ia i nià i to na tiàraa i mua i te mau uiuiraa poritita, e te mau tāmatamataraa âtōmī ihoà rā. E mea au atoà : titauhia te hoë Ètārētia ia parau māramarama. I te reira atoà taime, ua manuia te poritita i te tomo mai i roto i te Ètārētia, e i te faaohipa i te mau tiàtono e te mau òrometua, eere te reira i te òhipa maitaù. Te hinaaro nei te mau taata poritita i te Ètārētia, e ua faaïro rātou i te mau tiàtono e rave rahi, ei mau taata âfa-poritita. Mea rahi te faaïnoraa e mārihia mai ra i nià i te Ètārētia i teie mahana, teie rā, no te tātāi i te mau fīfī, te fāriu mai nei ia te tātaoàraa i nià i te Ètārētia no te mau rāveà. I teie nei, te parau nei te Ètārētia e aita o ia e hinaaro e ia ô faahou te mau tiàtono i roto i te poritita. Faahapa-faahou-hia iho ra mātou : aita te Ètārētia e faatura nei i te tiàmāraa o te faaïteraa manaò. Eere te reira i te paraumau, e tiàmāraa to te taata

tātaítahī, teie rā, te ani noa nei mātou i te mau taata ia rave i te hoê mātitira. »

E tià ia mātou ia pūòhu, nā roto i teie mau faahitira manao e to mua atu, e noa atu, e ia au i te tahī hiòraa mātāmua, e tei roto te àparaura no te tau i muri aè i te CEP i te faanahoraa o te faanavaïraa faufaa, te arataihia nei rā o na e te hoê tāuàparaura hohonu roa atu, firotofo e parauatua no te ihotaata porinetia. Oia hoì, te àparaura no te tau i muri aè i te CEP, o te hoê atoà ia àparaura no te ihotaata hiroà. Te ite atoà nei mātou e mea rahi te ôpuaraa no te hiroà e faatorotoro nei i nià te mau râveà no te faanavaïraa faufaa : ta te Ètârëtia, ta te mau pupu autiàmā, ta te poritita pae àtau, ta te mau tāatiraa e àro nei no te faaâpî i te hiroà māòhi (mai ia Hiti Tau), e ta te mau aupupu. Eita e hahi roa ia parau e, e te àroraa no te tâtara i te auraa no te parau ra, Porinetia, e aore ia Mâòhi, ua riro ia ei tahuâ àroraa ei reira te mau hiòraa rau no te muriatau o Porinetia e fârerei ai. Mai te peu, e i tâpae na te CEP i nià i te tahī fâito, e mea nā roto ia i te haamauraa i te tahī faanahoraa ei reira te mau ihotaata e te mau tiâturiraa no mua atu, e tià ai ia patu-faahou-hia.

Te parau no te ihotaata hiroà i roto ia Pâtififa, ua tāuàparau-maitai-hia ia e te mau àivânaa no te parau o te taata [Linnekin e Poyer, 1990 ; Keesing, 1989]. I te pene 5 ra, i hiò mai na tâtou i te huru hâmaniraa a te mau Porinetia i te mau parau no te ihotaata hiroà — te Mâòhiraa e te taaêraa i te taata no Èuropa e aore ia te hoê Popaâ — mai te àmuraa i te ià no te hoê vâhi (Majareva) ei reira te àereraa te taèro-ciguatera. Te hinaaro nei mātou i ô nei, e hiò i te mau faaòhiparaa poritita no te mau parau no te “mâòhiraa” (ihotaata mâòhi) e te “tahitiraa” (ihotaata tahiti) i roto i te àparaura no te muriatau o Porinetia. Nâ roto i te faataaêraa i te taata mâòhi e te taata tahiti, te hinaaro nei mātou e vauvau i te hoê taaêraa i rotopû i nâ pae e 2 : te pâimi nei te tahī i te puna e aore ia te mau tâpao e papa ra i te tahī ihotaata hiroà (“mâòhiraa”), taaê e tûâti òre i te “farâniraa” ; e te faariro nei te tahī i te mau Porinetia mai te hoê o te mau pupu hiroà (hoê pupu faahou â ia) a te hau farâni e âmui nei ia râtou. Te tûâti ra ia te “mâòhiraa” i te ôpuaraa a te mau pupu autiàmâ, e te tâmau ra te “tahitiraa” i te tââmuraa i te hau farâni hiroâtini (*multiculturelle*) ei reira te taaêraa o te hiroà e faaterchia ai e te hoê ôpuaraa hau no te tâatoâraa.

Nâ mua roa, ua mâramaramahia e te faatoro ra te mau hiòraa hiroà no te ihotaata tahiti i nià i te mau hiòraa no te muriatau a te pae àtau piri-farâni (Te Tâhôerâa Huiraatira), e, te pupu taata tahiti ravai (âfa) e te mau pupu taata tanotano no te hoê hiroà tahiti faahiahia rahi (mai ta na e faaite mai ra nâ roto i te mau hoeraa vaa, te mau heiva, etv.), te û rahi atu ra ia, te reira pupu, i nià i te mau tâatiraa e pâruru nei i te faufaa âià mâòhi. Aita râtou e tûâti ra i te mau haamauâraa rarahi e âpee nei i te mau heiva, e te faanahoraa o te mau òri tahiti, o te mau peutumu e to te tino ei mau fâ no te hinaaro o te mau Farâni, te mau Èuropa e ora ra i reira, e te mau râtere. No te mau tâatiraa mai ia Hiti Tau, te reira huru faahohoâraa i te hiroà mâòhi, o te tahī

ia faataitaraa i te hiroà ei reira te ihotaata māòhi e tāvini ai i te mau hiaai e te mau hinaaro o te tino, te faaànaànataeraa, e te tapihoraa a te mau Farāni, te mau rātere e te mau taata èê. Hau roa atu, te titō ra te reira i roto i te mau Porinetia, te mau faufaa e te mau hohoà hape e “mata ê” e itehia nei i roto i te mau faaànaànataeraa hôtera “4 fetià”, eiaha rā i roto i te oraraa māòhi. Ei hiòraa, pinepine o Gabriel Tetiàrahi, oia te hoê tià rahi no Hiti Tau, i te ò i roto i te àparauraau rahi e te mau taata òri tei faariro i te mau òriraa ei òhipa färiiraa rātere. No na, te vaihiro ra teie mau taata ia rātou i roto i te tahi haamorohiraa hiroà māòhi nā roto i te mau pūai àihuàrāau. Ua âmahamaha te mau aupupu i mua i teie parau, e i ìte mai na tātou i te reira. A faaitoito noa ai te *USATP* i te parau no te ihotaata nā roto i te haafaufaaraa i te mau rave-òhipa, te turu ra ia te aupupu A Tià I Mua i te hiòraa a te mau tià māòhi. Mai tei parauhia na, e mea âmahamaha rii atoà teie mau pupu ; te tuu ra te Tāvini i te parau o te tiàmàraa i mua, ârèa o Hiti Tau ra, te māiti ra ia o ia e faaitoito i te haamatara i te mau ùputa o te faanavairaa faufaa no te faaineine i te èà o te tiàmàraa “mau”. Eere rā e o te mau taata autiàmā anaè tei färii i te fänau-fahou-raa māòhi, tei tià ia faaiho mai i te mau faufaa no te hiroà o te mau Porinetia. Mai tei parauhia na e te hoê faatere no te Ètârëtia Èvaneria, ua tuì te roo o Gaston Flosse, oia te peretiteni o te haufenua porinetia no teie mahana, nā roto i ta na mau ôreroraa tahiti, e ìte teie o ta na e ora nei mā to na ènemi rahi ra o Oscar Temaru.

Aita i maoro aè nei, ua taupupū roa te EEPF. Nā roto i to na tiàraa no te mau taata o te mau tuhaa atoà o te totaiete porinetia, te mataù ra o ia a riro te hoê faaoitira no nià i te parau o te ihotaata māòhi o tei haafifi mai i to na tiàraa paetahi òre i mua i te poritita, i te faataae ia na e te tahi atu mau tuhaa. I te tahi aè pae, ia òre anaè o ia e māiti i te hoê tiàraa, to na auraa ra, te turu ra ia i te mau faufaa (farāni) no teie mahana, e te topa faahou atu ra ia i roto i te mau hape a te *CEP* ei reira te mau faaoitira māramarama i te àpe-raa-hia no te ãrai ia òre te âmuitahiraa porotetani ia âmahamaha. Eita e òre e no te reira tumu te tahi mau faatere o te Ètârëtia i hiò faahou ai i te tiàraa o te Ètârëtia i roto i te totaiete. Mai ta te faahitira parau i nià aè e tauturu mai ra, te tahi râveà a te Ètârëtia no te àro i te mau òhipa e faahuehue mai ra i to na tiàraa i teie mahana, o te färiiraa ia i te hoê tiàraa iti roa aè, tei faaitoito rā ia na ia tîtau faahou i to na tiàraa mōrare. Te ora rahi o te Ètârëtia, o to na ia òhiparaa mai ei aratai i roto i te parau no te ihotaata māòhi, mā te aò-māòhi-raa, te ïritira i te Pîpîria nā roto i te reo māòhi, mā te haamauraa i te mau haapiiraa tåpati, mā te vauvauraa i te tahi huru aumanahune no te fenua (te mātitira i te mau tiàtono), a ora noa ai i te tûatira i rotopū i to Porinetia e to Èuropa o tei taaê i tei vauvauhia e te Haumui farāni (tâtora).

Te hinaaro nei mâtou e faaoti i teie tuhaa nā roto i te tahi feruriraa no te mau faaòhiparaa rau atoà no te mau parau o te ihotaata hiroà i Porinetia farāni. Aita atoà rā hoi mâtou e hinaaro nei e faaifi i te mau ànaànataeraa e te mau tautooraa a te mau

pupu poritita e te mau tāätiraa e haa nei no te páruru i te mau faufaa o te nūnaa māöhi. Teie rā, te ìte nei mātou i te faufaa no te tahi tiàororaa no te ara māite, no te mea ihoā rā e ua faaite mai te mau hiroà e te mau faufaa àihuàràau i to rātou pūai e to rātou mau maitaì, e tae roa atu i roto i te àau o tei àihuàràauhia. Te mau àivānaa no te parau o te taata [Keesing, 1989 ; Linnekin et Poyer, 1992], tei faaara mai ia tātou i mua i te mau hopeàraa no teie e piihia nei e rātou, te mau hiòraa "nûmera-hoê" ("primordialistes") no te ihotaata hiroà e rēnihia nei i nià i te mau tâpaò mai te fenua e aore ia te mau peu hiroà (te haereraa nā nià i te ahi, te mau hoeraa vaa àtea, te faaâpiraa o te tahi mau peu haapaòraa, etv.) i roto i te haamauraa i te mau tiàraa faatumu e fârii òre, tei òre i ìte i te tiàmâraa o te mau nûnaa tumu no te patu i ta rātou iho hiòraa i te muriatau. Te tâtararaa, teie ia. Ua niuhia te mau parau no te "nûmera-hoê" o te ihotaata hiroà i nià i te mau oho mâtâmuia i muri nei : te manaòraa e te vai nei hoê, e hoê anaè iho huru ihotaata to te mau Mâöhi ; e ia faanahohia teie ihotaata nâ roto te mau puna o te hiroà ; e aita atu e mau taata no te papa i teie faanahoraa i te ihotaata, maoti râ o te mau taata tumu mâramarama anaè ia. Ei haapotora, te faahépo mai ra te reira i te tahi haaporitaraa i te tâuàparaura no te ihotaata māöhi, to na auraa ra, te tîtauhia ra ia te mau Porinetia ia mâtîti i te Mâöhira e aore ia i te tahi atu ihotaata (âfa, papaâ, tumutahi, tiàraa tîvira farâni), mâ te ôpani i te mau Porinetia ia ìmi i to râtou ihotaata nâ roto i to râtou mau puna hiroà rau (mâ te tupuna rii èuropa e aore ia tinitô). Te horoà ra te reira i te tahi mau faatere ra, te hoê mana môrare rahi, inaha te horoâhia ra ia râtou ra, te tiàraa-mana no te faanaho i te mau tâpaò, te mau peutumu, te òhipa e te mau hiòraa no te Mâöhira. Oia hoï, te horoà ra te reira ia râtou ra, te tiàraa-mana no te tiâvaru i te tahi mau taata i râpae aè i te âmuitahiraa o te mau Mâöhi.

Te vai ra te tahi atu mau tumu no te araraa i mua i te mau ôreroraa poritita no te ihotaata hiroà. Mai tei pâruruhia ra e Keesing (1989), e pârahiraa to te àrora i te òhipa àihuàràau, i roto i te mau tuhaa faahiahia tei taraihia e te ôreroraa àihuàràau. Oia hoï, te faaòhipa nei teie mau àro iho, i te mau parau e te reo a te mau ôreroraa àihuàràau. E ìte-maitaì-hia te reira i roto i te parau no Porinetia ei reira te mau taata mâramarama e parau mai ai ia mâtou e, e no te haapii maitaì i te reo mâöhi (e aore ia, ia au i teie hiòraa, te parau mañareva e aore ia te parau [ènâna e aore ia ènâta ; H.S.]), tîtauhia ia pâpû i te reo farâni. E aore ia, ia parau anaè mai te mau faatere o te mau Ètârëtia e, maoti te iriti-raa-hia te Pipíria ei reo mâöhi, i iho mai ai te hiroàròa mâöhi. Inaha, te horoà mai ra te faanahoraa o te papa-reo farâni i te mau râveà e àravihî ai i te parau mâöhi, etv. Te tahi atu hiòraa, o te mau arataì manaö mâöhi ia, râtou tei riro, ia au i tei parauhia mai ia mâtou, ei mau taata mâramarama tei haere i te haapiiraa tuâtoru i Farâni, vêtahi tei tâpae roa i te fâito taote. Mea rahi to râtou tei ìte roa e tei roto râtou i te hoê hiroà àihuàràauhia i te taime no ta ratou tau haapiiraa. Te faaîte mai ra te reira e, te àrora i te òhipa àihuàràau, e auraa to

na, e e ua faatanotanohia o na nā roto i te raveraa i te mau parau no te hiroà àihuàrāau. Ei hoàtaraa, e tiàmàraa to te mau taata māramarama ia tià no te nūnaa māòhi, e aore ia ia faaō i roto i te faatereraa farāni, o te tahì ia māitiraa tei òre e fānaòhia nei e te mau Māòhi “noa”.

Te manaò atoà ra te mau àivānaa no te parau o te taata e, te faaporitita-raa-hia te mau parau no te ihotaata hiroà, eiaha no te faatùàti i te mau peutumu porinetia, te faaîte mai ra te reira i te tahì hohoà tei piri roa i te mau moemoeà auâià (*nationalistes*) a to Èuropa, tei niuhia i nià i te mau parau no te taura taata, te toto e te puna, oia hoì i nià i te mau moemoeà ei reira te hoê tuàtiàtiraa taaê i te vauvau-raa-hia i rotopù i te mau tāpaò taura taata, te mau puna hiroà taaê, e te manaò no te hoê âmuitahiraa hiroà e poritita taaê. Te tahì hiòraa maitai no te faaòhipa-raa-hia te mau tāpaò “nûmera-hoê” i roto i te mau fâ tatinûnaaê (*raciste*), o to te *Front national* ia, i Farâni, raveraa i te tiàraa taata o Jeanne d’Arc. Ia au i teie hiòraa paetahi roa, Jeanne d’Arc, o te tāpaò ia no te vahine mā, te àau turu i te faufaa âià no te hiroà farâni e te àitoraa tâàmuhiia i nià i te àitoaraa o te mau ènemi “èê”, no roto mai i te “paraumau” o te tâtioritaraa. Ua tâfaifaihia teie mau tāpaò no te hâmani i te hoê hohoà no te ihotaata farâni tei tiàvaru i te feià atoà tei manaò, e aore ia e manaòhia ra, e e puna ê to râtou, e haapaòraa ê ta râtou, aita râtou i turu ia Farâni, e aore ia aita râtou i viiviihia e te mau “peu èê”.

Ei pûòhuraa, te hinaaro nei mâtou e parau à, e nâ roto i te tauturu a te mau àivānaa no te parau o te taata, atia mâtou i hinaaro e vauvau atu i te mau faatùàtiraa i rotopù i te àroraa tano a te mau pupu turu māòhi i Porinetia, e te mau pupu tatinûnaaê i Èuropa. Ta mâtou râ e hinaaro nei, o te faaararaa ia i mua i te hahiraa e riro i te tupu mai nâ roto i te tahì huru faaòhiparaa i te mau tāpaò no te paparaa i te hoê ihotaata hiroà. Eere i te mea faufaa ia parau, e i teie mahana, ua àere te reira mau hiòraa nâ te ao nei.

Te mau pūòhuraa e te mau tiàororaa

9.1 30 matahiti tāmatamataraa âtōmī : 30 matahiti māmūraa

I roto i nā 30 matahiti tāmatamataraa âtōmī, aita i tāuà-rahi-hia, i Farāni, te mau hiòraa e te mau ôpuaraa porinetia. Aita roa te mau Porinetia i faaòhia i roto i te faao-tiraa no te haamau i te *CEP* i Porinetia. Ua faaòhipahia rātou i roto i te tahī ôpuaraa rahi a te nuu, tei ò i roto i to rātou oraraa no te mau mahana atoà, ua faaòhipahia rātou i roto i te hāmaniraa i te mau pū tāmatamataraa, te houraa i te mau âpoo no te paura, te tāmāraa i te mau vāhi viivii. Aita rā tei orahia mai e te mau Porinetia e ta rātou mau hiòraa no te mau tāmatamataraa âtōmī, i riro aè nei ei tumuparau no te tahī àparauraanā te ara e aore ia nā Farāni. I roto i te pene 6, ei hiòraa, i faaïte na mātou e nā roto i to rātou tāpoipoira i te mau tāmatamataraa âtōmī, ua haapaò noa te mau pū-parau-âpī i te mau tuhaa poritita-fenua, te tiàraa ihoā rā o Farāni ei pūai rahi âtōmī i roto i te *Otan* ; âreà i te mau hopeàraa aupuruora e aore ia totiare-poritita o te òhipa âtōmī i nià i te oraraa o te mau Porinetia, aita ia i tāuà-rahi-hia. Ua pātoì tāmau atoà rā te mau huimana farāni e te mau pū-pâimira, e ua faaoôo pinepine i te mau hepohepo e te mau feàa e vai nei i roto i te mau Porinetia e te mau rave-òhipa a te *CEP*. Teie rā, i tupu na, i Porinetia, te tahī tāuàparaura tāmau no te mau hopeàraa vaiavai (*éventuels*) o te mau tāmatamataraa âtōmī farāni. No te mea aore e haamāramaramaraa e aore e tauturu ta te mau huimana farāni, e no te mea atoà e ua faahaèhaahia e ua ôpaehia te feià i faaïte i to rātou manaò faahapa, e mea rave àtā roa i te arataì i teie tāuàparaura. A tirā noa atu rā, i tupu na ihoā te pātoì-mau-raa i te *CEP*, no roto mai i te mau tuhaa rau, mai te mau taata tātaítahi ânei e haapeàpeà nei, mai te EEPF ânei, e aore ia te mau pupu no te ôtōnōmī e te tiàmāraa.

I faaroohia ai te mau Porinetia i rāpae aè ia Porinetia, maoti ia to rātou ò-rahi-raa i roto i te hoë pupu pâruru-nâtura rahi atu ã no te ara. Ua faatupu pinepine rā te reira i te faaâtearea te tāuàparaura i te tahī mau uiuira no te mau Porinetia noa. Mai tei faaïtehia mai ra e te mau pene 4 e te 7, i roto i te roaraa no nā 30 matahiti tāmatamataraa âtōmī, ua haapeàpeà te mau Porinetia i te tūàtiâtiraa vaiavai o te viivii taèro-âtōmī e te taèro-ciguatera. Aita i haafaufaahia te mau aniraa tāmau a te mau aïvânaa

e te mau taata poritita porinetia no te rave i te tahī pāimira hohonu no te tūātiātiraa o te CEP e te *ciguatera*. Nā roto i te reira, àere atu ra ia te mau parau-hāmani e te mau tātararaa a te mau Porinetia e aore ia ta vētahi o tei faarahi roa atu i te mau feāa. Te tahī hiōraa, o te mau hepohepo ia i mua i te ūnaraa o te mau huru māriri-àitaata e te tahī atu mau maì. E rave rahi matahiti to te mau Porinetia uiui-atoà-raa i te parau no te tūātiātiraa vaiavai o te māriri-àitaata i te tahī pae, e i te tahī aè pae ra, te mau tāmatamataraa nā te reva e to raro i te fenua, e te òhipa ihoā rā i nià i te mau pū. Noa atu te mau ani-tāmau-raa ia ravehia te mau pāimira hohonu, aita e ôpuaraa i faanahohia no te rave i te tahī mau tāpura òhipa maoro. Īno roa atu ai, aita i faanahohia te tahī tāpaòpaòraa parau e aore ia te tahī hiopoàraa.

Teie nei rā hoì, aita ihoā te mau àivānaa o te nuu farāni i faataaê aè nei i te ite àivānaa e te poritita âtōmī. Te mau parau àivānaa tei riro i te itehia ei mau tāpāo no te mau hopeàraa īno i nià i te pūea e te aohaātti, aita te reira i faarirohia e mea àivānaa, ua faarirohia rā ei ôpuaraa pātoì-farāni. Ua faaòhipahia te tāatoàraa o te tahī atu mau parau àivānaa, no te haapāpū e aita e īno to te mau tāmatamataraa âtōmī. Ua ôpani ètaèta roa te mau huimana o te nuu farāni i te mau ôpuaraa a te mau taata-pāimi tiāmā no te faanaho e no te faatupu i te mau pāimira hohonu i nià i te mau pū tāmatamataraa. No teie nei rii noa te faatià-raa-hia te hoë tātiraa mana ia rave i te tahī pāimira hohonu i nià i te tuhāa no te papa-fenua no Moruroa e no Fañataufa. E tià ia uiuihia, e ua riro ānei te AIEA (Pū nā te ara no te ito âtōmī), ei tià maitai aè no te rave i te reira huru pāimira, inaha hoì to na roo ei tātiraa turu-âtōmī. Aita roa i tià i te mau taata-pāimi tiāmā ia faanaho e ia aratai i te mau pāimira hohonu i nià i te mau pū tāmatamataraa. Teie rā, mai ta mātou i faaïte atu na i roto i teie tuatāpaparaa, eita e tià ia haapāpū, ia au i te mau tānūmeraraa (mana) e vai nei, e aore e tūātiiraa to te mau tāmatamataraa âtōmī e to te tupu-tāmau-raa o te tahī mau huru māriri-àitaata i Porinetia farāni.

9.2 30 matahiti tāmatamataraa âtōmī : te hoë taiete aore e auraa ?

E tià ia hiòhia teie pāimira mai te hoë ôpuaraa no te haaputu, no te heheu e no te vauvau i te mau hiōraa e te mau manaò o te feiā, mā to rātou mau hoa farāni, tei riro ei vārua rave-òhipa no te òhipa âtōmī farāni, e, tei òre rā i faaroo-pinepine-hia to rātou reo, e aore ia tei òre i tāuàhia. Ta mātou fā, o te haaputuraa ia i te mau parau ia au i te mau àparaura hohonu e te hoë titorotororaa i pihaì iho i nā 737 mau rave-òhipa tahito o te mau pū, te rauraa o tei orahia mai na e rātou, ta rātou mau òhipa e to rātou mau huru. I matara mai ai te tahī tāpura no te oraraa i nià i te mau pū tāmatamataraa ; e tāpura nanea roa atu ā, e te faufaa rahi hoì.

Aita te mau rave-òhipa porinetia i faaau òre i te oraraa i nià i te mau pū. Mea maitaì te mau moni-òhipa, e aita roa atu te mau faanahoraa âmui o te òhipa i faari-rohia ei mea ìno. I fânaò na te mau rave-òhipa i te mau faanahoraa e rave rahi no te tuàro, no te taiò, e no te mau faaànaànataeraa rau. Mea mâmâ te oraraa i nià i te mau pū, e mea maitaì e e mea àuhune te oraraa. Hau roa atu, i vai na te faanahoraa no te haaputu i te moni no te hoo i te hoê fare e aore ia te hoê pereo no te ùtuafare, no te àufau i te haapiiraa a te mau tamarii, etv. I riro atoà na râ o Moruroa ei vâhi fârereiraa no te mau huiraatira tumu no roto mai i te mau taamotu porinetia, e no te hoê pae rahi, ei tau faufaa no to râtou revaraa i Tahiti. E mai ta mâtou e faaïte nei i roto i teie puta, te oraraa i raro aè i te mau fâ poritita-fenua a te mau huimana farâni, ua haamatara mai te reira i te hoê hiroàroà porinetia naho maitaì. Ua âpeehia te reira e te fânauraa o te hoê pupu rave-òhipa porinetia pûai e pâutuutu, tei tià i te faataupupù i te tiàraa o te mau huimana farâni.

No te mau Porinetia e rave rahi, tei mihi na i te ùtuafare e te âmuitahiraa, e mea fifi mau ã no râtou, i te tahi mau taime, te oraraa i nià i te mau pû. Ua faahiti atoà mai te mau rave-òhipa i te hâumani nã roto i te tauiui-òre-raa o te huru o te oraraa i te hoê vâhi e aita atu ta na e fâ : maoti râ, te mau tâmatamataraa âtômî. Te tahi atoà mau fifi i fârereihia na, o te ôpani-raa-hia ia e àmu i te ià âpî tei àere rahi hoì, e aore ia ia inu i te pape haari. I tupu na te tahi ûmeùmeraa rahi i roto i te òhipa, e na te hauriàrià o te mau tâmatamataraa e faaarahia nã mua rii noa aè, e tâpû i te tereraa o te òhipa i mâtauhia. I riro na te mau tâmatamataraa mai te tahi òhipa rahi e te huru ê, tei haamanaò mai i te taata tâtaìtahi, te fâ âmui o ta na òhipa. Teie râ, aita te mau tâmatamataraa i mauruuru-rahi-hia, ua haafânau mai râ teie òhipa i ta te mau taata faaïteraa manaò (e aore ia te òreraa) no te tâatoàraa o teie taiete. Te mâmûraa i te hoê taime faufaa rahi o te tâmatamataraa, te faahohoà ra mai ra ia te reira i te hoê tuhua ê atu no te oraraa i nià i te mau pû : te òreraa i rahi te àparaura no te òhipa e aore ia no te mau fâ rarahi o te mau tâmatamataraa âtômî. Aita i paraparau-maitaì-hia te mau raura o te mau fifi i faaruruhia e te mau taata, te huru o teie mau fifi e to râtou mau tumu. I te tahi taime, i faaoroorohia na te mau paraparau no te tahi mau fifi e aore ia te tahi mau àti no te mau taata pohe tuuhia i roto i te mau âfata tâpau, te mau mài pohe faatupuhia e te faarururaa i te taëro-âtômî, te mau taata tei mahoreho-re te ìri i muri aè i te faarururaa i te taëro-âtômî, etv. Ua tâpoipoihia râ teie mau àai e te mau hepohepo o ta râtou i faatupu mai, ia vai noa mai ã te huru oraraa i mâtauhia i nià i te pû tâmatamataraa âtômî. Aita râ te mau paraparau i muri aè i te hoperaa o te mau tâmatamataraa, i faaea.

Ua ani mâtou i te mau rave-òhipa tahito o te mau pû, te auraa no râtou e no to râtou mau fêtii, to râtou òhiparaa i roto i te tâpura no te mau tâmatamataraa âtômî, e, ia au i ta râtou hiòraa, e aha te mau hopeàraa o te reira. E ite-roa-hia, e te hoê pae

rahi tei pāhono mai, e aita te reira i faufaa-rahi-hia no rātou, e ua riro no rātou, i teie nei, ei taiete aore e faufaa. I te reira atoà taime, i haapeàpeà rahi na te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, no te mau hopeàraa vaiavai o te mau tāmatamataraa i nià i to rātou iho pūea, te pūea o ta rātou huuai e to te nūnaa porinetia tāatoà. E tāpiri-atoà-hia mai te mau mataùraa no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmi i nià i te aohāàti. Âpeehia teie mau mataùraa e teie mau hepohepo, e te pāha-pa (*culpabilité*) no roto mai i te rave-roa-raa, te pātururaa i te òhipa tāmatamataraa. Mea rahi te rave-òhipa e manaò ra, i teie nei, e o rātou atoà te tahitumu no te mau hopeàraa ìno ta te CEP e riro i te faatupu mai i nià i te pūea e te aohāàti. E tià ia parauhia e, te manaò e vai nei, i teie nei, i roto i te mau rave-òhipa tahito o te mau pū, o te haafifiraa ia rātou, no te moni, i to rātou oraraa e te totaiete, e te riroraa hoì te reira ei mata-ê-raa. I te reira atoà taime, aita te âano, te pūai e te huru o te mau fifi i māramarama-maitaì-hia.

Oia hoì, aita te òhipa tāmatamataraa âtōmī i âfai mai i te hoê tauiuiraa faahiahia anaè no te oraraa e no te totaiete porinetia, ua faariro atoà rā o na i te mau Porinetia, i te pae no te faanavaìraa faufaa e no te totaiete, ei mau àimama (*dépendants*) no te hoê òhipa e orahia ra (i orahia na) e te rahiraa o rātou mā te auraa òre, e o tei faarirohia e te rahiraa, i teie nei, ei òhipa ìno. Te pāruru o te parau-huna i tāpoipoì i te òhipa tāmatamataraa âtōmī, e te òraa te rahiraa o te mau Porinetia, ua faarumaruma teie nā òhipa i te hoê ao e e mea rave àtā ia paraparau i te mau fifi, e te mau tumu, e te huru o te mau tauiuiraa rarahi e tupu nei i Porinetia. E mea fifi ia àparau i teie mau uiui-raa eiaha i te pae no te totaiete anaè, i roto atoà rā i te mau âmuitahiraa, te mau ùtuafare e aore ia i roto i te tahitumu atu mau huru tātiraa totiare no te fenua (te pāroita, te mau hoa tāpiri, etv.). I taupupū na e aore ia i tāpūhia na te àparau-roa-raa no teie mau parau. Te faaïte mai nei rā teie titorotororaa, e noa atu te tapu i âuahāàti na i te âtōmī, ua paraparau maitaì rā te mau Porinetia i te mau fifi i faaruruhia na i nià i te mau pū tāmatamataraa, i roto i to rātou mau ùtuafare e ta rātou mau âmuitahiraa. Ua faaaraara atoà mai rā te àti no Tchernobyl i te mau hepohepo âpī, e ua faatupu mai i te mau feàâ âmui i mua i te mau haapapūraa a te mau anoparau âtōmī farāni no te ìno-òre-raa o te mau tāmatamataraa.

Na te mau huimana i âtea ê ia na, i faahupo noa mai i te mau tāmatamataraa âtōmī mā te tāuàparau òre i te nūnaa porinetia. Ia au i tei faaïtehia mai e ta mātou titorotororaa, i te taime a tihepuhia ai rātou, aita te rahiraa o te mau Porinetia i māramarama rahi i te mau fifi o te mau tāmatamataraa âtōmī. Aita atoà rātou i ara noa aè, e te faarururaa i te taéro-âtōmī i nià i te mau pū e aore ia i te tahitumu vāhi ê atu, nā roto i te mau māìraa i roto i te aohāàti, e horoà mai te reira i te mau fifi i roto i te hoê tau maoro.

9.3 Te mau tāmatamataraa âtōmī e te fifi

Ua riro roa mai te taèro-âtōmī ei pūai àroàro nā roto i te poritita a te nuu farāni. E 2 râveà i faaòhipahia e teie nuu. A tahi, ua tamarūhia te nūnaa no te párururaa e no te ìno-òre-raa o te mau tāmatamataraa. I faaara tāmau noa na te mau pū-parau-âpī e hiòpoàhia nei, e te tāatoàraa o te taiete tei haapaòpaòhia e tei hiòpoàhia e te mau anaparau maitaì roa aè. A piti, ua haapae-roa-hia te nūnaa i te parau no te faaoetiraa, e aore o ia i haamāramaramahia no te tāatoàraa o te mau òhipa e tupu mai, te mau fifi e te mau àti e riro i te tupu mai i roto i te mau tuhaa taaê o te òhipa tāmatamataraa âtōmī. I vai na te tahi òhipa tāmau no te mau faaîteraa mana i mua i te mau parau i māì i râpae mai, mā te tâtara i te mau àti e aore ia te mau òhipa vaiavai o te mau tāmatamataraa i nià i te aohàati. Nā mua aè nei, i faahapa na te nuu farāni i te tāatoàraa o te mau haamāramaramaraa, e ua faariro i te reira ei mau parau pâtoi-farāni. E nau matahit i muri mai, ua fâriihia te tahi tuhaa o teie mau òhipa, mā te tamarū râ, e nā roto i te parauòhirave (*technologie*) no teie tau, eita te reira e tupu faahou mai.

Te òhiparaa i nià i te hoë pū âtōmī mā te mau ture paari, e mā te iti o te haamāramaramaramaraa no te pūai e te huru o te mau fifi, ua faataupupū te reira i te mau rave-òhipa e rave rahi. I nià i te mau pū, tei raro aè râtou i te faanahoraa paari no te ìhi (*savoirs*), e i te tahi faanahoraa ture e faatureraa i faariro na ia râtou ei mau àimama no te mau faaoetiraa a te faatereraa a te nuu. I te reira atoà taime, i vai na te tahi tuhaa tano òre i roto i te haamauraa o taua mau faatureraa ra. Te tahi hiòraa, e tià roa te ôtià o te mau vâhi viivii e te mau vâhi pâpū, i te taui-tâue-hia, e aore ia i anihia na i te tahi mau rave-òhipa (te mau faahoro pereò) ia rave i te tahi mau òhipa nā taua mau vâhi ra mā te hoë páruru tano òre ia au i ta vêtahi hiòraa, ârèà i vêteaitahi ra aore roa ia e fâriihia e tomo i reira. Te ture no te faaòhiparaa i te mau àhu-pâruru, o te tahi atoà ia parau fifi. No te tahi mau òhipa, e mea faahepohia teie mau àhu-pâruru. No te tahi atu râ mau òhipa ê atu, tei te huru ia o te mau ture e te mau faaoetiraa e au i te mau taiete naïnaì. Pinepine ta teie mau taiete mau rave-òhipa i te âmui atu i ta te *CEA* (mai te mau Farâni) e rave atoà ra i te reira òhipa, teie râ, e e àhu-pâruru to râtou.

I vai na te tahi mau vâhi rûpehu tei òre i haapâpûhia te vairaa e te pûai o te fifi, e tei reira te mau rave-òhipa i te haara mā te tahi maa tiàmâraa iti. Mai ta teie tuatâparaa e faaîte mai ra, ua rau te faaòhiparaa o te reira : e mea mito aè te tahi mau rave-òhipa ia vêtahi. Te manaò ra, e e hoona te fifi nā roto i te faanahoraa paari no te mau moni tauturu taaê (*primes*), o te reira mau paha te tahi tumu no te mito-òre-raa. Aore roa e mea e tano ia faaauhia i te hoë moni-tauturu-taaê no te fifi, teie râ, e mea rahi te rave-òhipa e faariro roa nei i teie mau moni-tauturu-taaê ei faahoonaraa i te mau fifi i faaruruuhia.

Mea rahi te faatureraa i pinepine na i te tano òre, e i tauiui haere na mā te tau. Te tahi hiòraa, ua ôpanihia te àmuraa i te ià i te tahi mau taime. I muri aè, i fārii-faahou-hia na te tautai, eiaha rā nā te mau vāhi atoà. Ua fāriihia te reira i roto i te pū-ora, eiaha rā i te vāhi òhiparaa, rahi atu ra ia te tiàturiraa i te mau paraparaura e ua vii-vii-atoà-hia te miti. I te ômuaraa ra, i ôpani-atoà-hia na e àmu i te mau pūpū [mai te pâhua, te māoà, H.S.]. Ia au rā i te manaò o te mau anoparau o te pū, eita te mau pūpū e horoà mai i te *ciguatera*. Te ôpaniraa e inu i te pape haari i te tau no te mau tāma-tamataraa nā te reva, mā te parau e, e riro te fenua i te viiviihia i te taëro-âtōmī, o te tahi atoà ia manaò tano òre. E pâfaihia na te mau haari, oia hoì eiaha te tahi mau àti ia tupu mai, ia maruaruaraa anaè mai rātou. Eere roa atu teie mau huru faaotiraa i te mea tiâturi-rahi-hia.

Eere te hiòpoàraa e te haapaòpaòraa ètaëta i te mau rave-òhipa o te pū tāmatamataaraa, i te hoë anaè faaheporaa ihirave (*technique*). I vai atoà na te mau fā poritita. I haere mai na te mau rave-òhipa e rohi i roto i te tahi faanahoraa òhipa tātuhaa-rahi-hia, e ei reira, eere i te mea auhia te mau haamâramaramaraa. Ua rēnihia te mau anira a te mau rave-òhipa i nià i te mau uiuira mai te haamaitaïraa o te moni-òhipa, eiaha rā i nià i te àparaura o te mau fifi. E auraa poritita to te fâitoraa i te pâpûraa o te mau rave-òhipa. Inaha, tâpeàhia iho ra te mau parau-putu a te mau taata tei faari-ro-poritita-hia ei mau taata pâpû òre, e te reira, i Moruroa e i Tahiti atoà. Mai ta Hiro Tefaarere i parau mai ia mâtou, tià tahito no te mau haamâramaramaraa âmui, e i hiòpoà-hope-roa-hia na te tāatoàraa o te mau rave-òhipa i te taime no te tihepuraa. I haaputuhia na to rātou mau parau nā roto i te tahi faanahoraa “tâpâ”, oia te mau mûtoi-farâni e te mau tiâtono no te mau pâroita o te mau motu.

I ora mai na te totaiete porinetia i roto i te hoë tau i reira te mau fifi mâtaria — te paura — no te òhipa tāmatamataaraa i te òraa i roto i te oraraa fâmanaha o te pae rahi o te nûnaa. Ua aa-roa-hia teie mau fifi mâtaria e to rātou mau auraa i roto i te totaiete, e ua riro roa mai ei tuhia no te tûâtiâtiraa o te mau huimana (farâni) e te nûnaa. I roto i teie tuatâpaparaa, i faaitoitio na mâtou i te haaputu mai i te mau huru fifi rau i faaruruhia e te mau rave-òhipa, te mau fifi nâtura, aupuruora, faanavaïraa faufaa e totiare tei òre i ìte-pâpû-hia i te tau no to rātou oraraa i ô, e o tei haùti i roto i to rātou tâatoàraa.

9.4 I muri aè i te CEP, e nâ hea atu ra ia i te ora à ?

Eere râ i te mea tano ia manaò e tei nià te tâuàparaura no te muriatau, i teie mahana, i te mau uiuira taote e te nâtura anaè. Inaha, te mau fifi no te tauiraa te hoë faanavaïraa faufaa niu-roa-hia i nià i te *CEP* e te tauturu farâni nâ te ara, ei faanavaïraa faufaa/faahoturaa tupu maoro, o te reira teie e haafaufaahia nei e te tâuàparau no

teie mahana ia au i te arataìraa a te mau pū-parau-âpī. Mai te peu, i roto i te tāuàparauraa huiraatira no teie mahana, e te ûàna ra te mau uiuira mai te faanavaìraa faufaa e te papa-ture poritita o Porinetia no te muriatau, no te aha ia e òre ai e tià ia huri i te àpi o te âtōmī, mai ta Farāni i raverave na ? Te faaïte māramarama mai ra teie tuatāpaparaa, e no te rahiraa o te mau rave-òhipa tahito a te *CEP*, aita à o Moruroa i riro atu ra ei pene no to rātou oraraa tei tāpirihia. Te tūtonuraa te mau rave-òhipa i nià i te faanavaìraa faufaa i muri aè i te *CEP*, aita te reira e parau mai ra e aore rātou e tapitapi nei no te te aohāàti, to rātou püea e to te tahi atu mau Porinetia. Aita atoà te reira e parau mai ra, e aore rātou e manaònào nei ia pāhonohia mai te ruru uiuira i tupu na i roto ia rātou iho e te tahi atu mau Porinetia, e rave rahi aè nei mau matahiti i teie nei. E tià i teie mau uiuira ia hiòhia mai te hotu o te tāuàparauraa no te ôpuaraa âtōmī. Te mau uiuira i nià i te aohāàti, te viivii, i nià i te mau fifi e te māri-ri-àitaata, e i nià atoà i te tahi mau àti, i nià i te èreraa o te mau tānúmeraraa pāpū, i nià i te tumu i hunahia ai te mau mea atoà no Moruroa i muri mai i te pāruru parauhuna, e i nià i te tumu i òre ai te mau rave-òhipa i fāriihia e paraparau no ta rātou òhipa. Mea rahi te rave-òhipa tahito o te mau pū tāmatamataraa e hinaaro nei e ìte, e mea nā hea te mau tamarii i tihepuhia ai no te mau pū. Mai tei faaïtehia mai ra e teie tîtorotororaa, 10 % o te mau rave-òhipa tei raro mai ia i te 18 matahiti i te taime no te tihepuraa (6 % o rātou 16 anaè matahiti). Te tahi atoà uiuira e matara mai, inaha, 49 % anaè mau rave-òhipa tei hiòpoàhia e te taote i te taime a faaruè ai rātou i ta rātou òhipa i nià i te mau pū tāmatamataraa.

Mea rahi te uiuira tei haafānau mai i te mau feàa e te mau haapeàpeàraa. Teie ta mātou tāpura no te tahi tuhaa o teie mau uiuira. Te vai ra te mea taaê roa. Oia hoï :

- te mau tino i tanuhia i roto i te mau âfata tāpau no te mea ua viivii rātou ;
- te mau rave-òhipa i pohe i nià i te mau pū e tei uta-roa-hia te tino i Farāni ;
- te tumu i òre i fāriihia ai te mau fētii o te mau rave-òhipa i pohe, e hiò i te mau toeà o to rātou metua tāne, ta rātou mau tāne e aore ia tuaane ;
- te hei àroàro e âuahāàti ra i te mau faarevaraa taata maì i Farāni ;
- te tūàtiraa pāpū i rotopū i te taèro-*ciguatera*, te viivii taèro-âtōmī e te mau tāmatamataraa âtōmī ;
- te mau paraparau faorooroohia e ua faatāui te mau tāmatamataraa âtōmī i te mau tumu-haari e te tahi atu mau rāau-tupu i Mañareva e i Tuamotu mā ;
- te àere-tāmau-raa te taèro-*ciguatera* i Mañareva mā e i te tahi atu mau tuhaa no Tuamotu (mai ia Hao atoà) e ta na mau haamataùraa i mua i te mau râveà no te oraraa o te mau huiraatira ;
- te tupuraa mai te mau taaêraa rahi i roto i te âmuitahira aïvânaa no te fâito-raa i te mau hopeàraa vaiavai o te mau tāmatamataraa i nià i te aohāàti e te püea o te mau taata. Te faaïte mai ra te mau nûmeraraa, e e riro te taèro-âtōmī i tanuhia i raro i

te repo (te viivii) i te fāura aè i nià i te ɻiriatai i Moruroa e i Fajataufa i roto i te ārea 30 matahiti ;

— te mataùraa a riro te viivii taero-âtōmī o te miti i te haafifi i te mau hotu tumu a te mau taata faaàpu poe e te feiā ravaai ;

— te tūàtiàtiraa pāpū o te mau tāmatamataraa âtōmī nā te reva e to raro i te fenua, e te tāmauraa o te mau māriri-àitaata no te māi-àrapoà, e aore ia te tahitatu mau māriri-àitaata ;

— te mau tumu e te mau hopeàraa o te mau àti tei tupu na i Moruroa (Mekness, etv.) ;

— te ûànaraa te mau māi âpī mai te māriri-àitaata e aore ia te mau māi māfatu, te mau pohe i te taime no te fānaura, e te fānaura o te mau tamarii huma tino e aore ia huma roro ;

— te tupuraa mai te mau māi âpī o te ɻiri i roohia e te mau rave-òhipa o te mau pū tāmatamataraa, e ta rātou mau tamarii, e eita hoì teie mau māi e ora i te mau rāau farāni e faaterehia nei ;

— te manaò ra e e roohia te mau huuai a te mau rave-òhipa tahito i te viivii taero-âtōmī nā roto i te mau faanahoraa iho-tupuna (*génétiques*) ;

— te àamu e àtutu tāmau noa nei e te vai nei à ta te mau Farāni te tahitahaaputuraa parau-huna no te mau haamāramaramaraa atoà i nià i te mau rave-òhipa a te CEP, e te pāhonora no te rahiraa o te mau uiuiraa i faahitihia i nià aè ;

— te haafifiraa poritita i ravehia i nià i te feiā tei faahiti i te mau uiuiraa faufaa rahi no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī i nià i te mau pū (oia hoì te mau “taata tano òre e òhipa i nià i te mau pū”) e nā Porinetia tāatoà ;

— te huru faaheporaa poritita e te tapihooraa faanavaàraa faufaa i faaruruhi e te mau taata o te mau motu tāpiri i te mau pū (to Mañareva mā ihoā rā) ;

— te tiàraa o te mau tiàtono porotetani e to te Ètārētia tātorita i roto i te tihepu-raa i te mau rave-òhipa no te mau pū ;

— te mau tumu i taere rahi ai te EEPF i te rave i te hoê faaoitira māramarama no te pātoì i te mau tāmatamataraa âtōmī, e te taiàraa te Ètārētia tātorita i te pātoì i te âtōmī noa atu ia te tauira o Vatican i ta na faaoitira.

E tià atoà rā ia parauhia e te faatano nei te mau pāimira ravehia i Marite i teie mahana, i te mau haapeàpeàraa e vai nei i roto i te mau Porinetia, nā roto i te haapāpūraa mai, e e hāuti te mau tōrīri taero-âtōmī i nià i te pūea o te mau huiraatira e ora nei i te hoê àtearaa e 2 000 e aore ia e 3 000 km.

Te faaite mai ra teie pāimira i te tahitatu mau àti taaê no te mau taata i faaruru na i te mau fifi o te viivii taero-âtōmī mā te mau māi teimaha. Vētahi o rātou, e mau rave-òhipa tahito ia, âreà vētaitàhi ra, i faaruru na ia i teie mau fifi mā te ite òre. Teie tei itehia mai :

- Te tahitahu rave-òhipa o te pū i faaruru na i te hihi-âtōmī i te taime òhiparaa no te

tāmā i te viivii, mai reira mai, e mea tāmau to na māuiui upoo. Aita to na īri e faaea-rraa ai i te mahorehore. Mea rahi ta na tamarii i roohia i teie mai. I mua i te paruparuu o te rāvēa a te mau taote no te rapaau ia rātou, haere atu ra o ia i te rāau tahiti ra (*a hiò i te pene 3, tuhah 25*).

— i ìte na te tahī rimaturu no te òhipa meteo i Hereheretuè, e ua pohe te tāato-à-rraa o te mau hoa i mātauuhia e ana, i te māriri-àitaata (*a hiò i te pene 3, tuhah 25*). Ua tiàturi o ia e i pohe na rātou nā roto i te inuraa i te pape tura. I to na haamataraa, i ta na vāhi òhiparaa, i te uiui i nià i te òhipa i tupu na, tāpaòhia atu ra o ia ei taata tano òre no te òhipa, e tiàvaruhia àe ra o ia.

- Te tahī rave-òhipa tei haa na i nià i te mau pū hau atu i te 20 matahiti, e tei maì-hia i te taime no ta na tau faafaaearaa òhipa, e tei itehia e e māriri ûpaa (*foie*) to na. Aita roa atu i tāuàhia te mau uiuiraa a ta na wahine no nià i te tūàtiraa vaiavai no to na oraraa i nià i te mau pū e to na mai. Aita atoà o ia i fāriihia e hiò i te parau-putu taote a ta na tāne. Pohe iho ra teie taata, i te taime no teie pāimira, mā te vaiiho mai i ta na wahine e ta na mau tamarii i roto i te hoë oraraa moni òre (*a hiò i te pene 5, tuhah 1.2*).

- Te tahī wahine i òhipa na no te tahī taiete ei reira te mau àhu-pāruru e tāmāhia ai, tei maì-roa-hia. Ua haamatāùhia no te tiàvaruraa ia na i to na haamataraa i te faatūàtiàti i te viivii tāero-âtōmī e to na mai. Ua faarevahia rā te hoë o to na mau hoa i Farāni no te rapaau i to na mai (*a hiò i te pene 3, tuhah 14*).

Te tūàtiraa o teie mau taata, oia hoì i muri aè i te mai-rraa-hia e aore ia te faaroo-rraa i te mau òhipa riàrià rahi, o to rātou ia fārerei-âmui-raa i te fifi no te tiàturi-òre-rraa e no te tāuà-òre-raa-hia mai e te mau anoparau taote farāni ; e vētahi o rātou tei haamatāùhia e te mau huimana. E tià atoà ia parauhia e ua faaroo mātou e rave rahi atu à mau òhipa mai teie te huru.

Nā roto i teie huru peu a te mau anoparau taote farāni, aita te mau rave-òhipa tahito i tiàturi faahou i te mau taote farāni e òhipa nei i Porinetia e i Farāni. Te faaîte mai ra rātou i te hinaaro e fārerei i te mau taote èê, nā Pātitifa mā e aore ia nā Èuropā mā.

9.5 E haamoè ànei, e aore ia eiaha ia haamoèhia ?

I to mātou aniraa i te mau rave-òhipa tahito e e mea faufaa ànei no rātou ia tāmauhia à te mau àparaura no te mau hopeàraa o te mau tāmatamataraa âtōmī vaiavai i nià i te püea, te tupu-maitaì-raa o te mau ùtuafare porinetia, e te tāatoàrraa o te totaietee, e aore ia e mea hau aè ànei e vaiiho i teie parau i te hiti, 83 % o te feià uiuihia tei pāhono mai e mea faufaa ia tāmauhia à te mau àparaura. Ua pāhono mai te hoë fāhānereraa teitei atu à (91,3 %), e e mea tià ia ravehia te mau pāimira.

taote/māi parare hau atu ā no te mau hopeāraa o te mau tāmatamataraa ātōmī i niā i te pūea o te nūnaa. Mā te maere òre, o te mau rave-òhipa ihoā rā i haa na nā te mau vāhi viivii, tei onoono ia rave-roa-hia te hoē pāimira taote/māi parare hohonu.

Eiaha no te mea e, e mai te mea ra, ua hurihia te àpi e Farāni e to te ao nei, e tiā atoà ia tātou ia haamoè hānoa i te mau fifi i faaruruuhia e te mau rave-òhipa tahito e te fāatoāraa o te nūnaa porinetia. Mai tei parauhia e Bruno Barrillot i roto i te tahititorotororaa manaò i roto i te Radio Tefana (àtopa 1996), e hahiraa rahi roa ia, mai te peu e haaparemohia te mau ahoaho o te mau rave-òhipa tahito i raro i te moana i pihā iho i te mau toeà tīmā no Moruroa. Noa atu e ua hope te tau o te CEP i Porinetia, te aniani tāmau nei ā te mau rave-òhipa tahito i te mau pāhonoraa, te māramarama e te tāuàparaura, e te manaò nei mātou e e tiā i te mau huimana farāni ia mao i ta rātou mau hopoià.

Te raveraa te mau huimana farāni i te hoē rāveà no te haafaufaa māite i te mau rave-òhipa tahito e to rātou mau hepohepo, o te taahiraa âvae mātāmua ia i roto i te hoē tereraa maitai e te hoē fārereiraa matara roa aè. Te iritiraa i te pāruru o te parauhuna, te tūramaraa ia Moruroa, te tītau atoà mai ra te reira e rave i te hoē pāimira taote/māi parare tiāmā i rotopū i te mau rave-òhipa tahito e to rātou mau fētii, e tae noa atu i te hoē pāimira faaau no te mau nūmera mārirī-àitaata i Porinetia e i roto i te mau fenua tāpiri. Ia tāuà-anaè-hia te mau haamauàraa rarahi no te òhipa ātōmī, ta na òhipa i niā i te totaite porinetia, tei orahia nā te tahī mau vāhi ê atu, mai te mau tāmatamataraa mārite i Nevada e aore ia nā Marshall mā, e mea maere e aore roa e faanahoraa i ravehia i nā matahiti e 30 i māri, e aore hoì i haaputuhia te mau parau no te faaineine i teie huru tuatāpaparaa.

Te manaò atoà nei rā mātou e te faahupo mai ra te ànotau ātōmī, i te hoē tiāraa rohi hua no te mau Porinetia iho. Te tāmataraa i te pāhono i te mau feàa, te mau hepohepo, e te mau uiuiraa tei òre ā i pāhonohia, eiaha ia te reira ia tae roa i te faataui i te mau rave-òhipa e te tahī atu mau Porinetia, e aore ia te faatauiraa rātou ia rātou iho, te mau taata pāturu pōuri o tei òhipa rā, ei mau àitoa òhipa òre e e aore e pāruru. Te taahiraa âvae mātāmua no te tūpohe i te ôtiatià e vai nei, o te amoraa ia o Farāni i ta na mau hopoià, e te pāhonoraa o ia i te mau aniraa tiāmā a te mau Porinetia. Te haamauraa i te hoē tātiraa ei àuvaha i rotopū i te mau Porinetia e to rātou mau huimana, e riro te reira ei âvariraa i te pitī o te taahiraa âvae no te faaoraora i te mau pēpē i vāihohia mai e te mau tāmatamataraa.

I faaîte atu na mātou e aita te rahiraa o te mau rave-òhipa i faahepohia e haere i Moruroa, i Fañataufa e i Hao. Eere o Moruroa i te parataito, e eere atoà hoì i te àputo ei reira te mau rave-òhipa paruparu i te faaòhipa-raa-hia e te tahī fatu-òhipa àihuàràau aroha òre. I roto i nā matahiti 30 i māri aè nei, mea rahi te ôpuaraa i tuuhia mai e te mau Porinetia, ua faaòhipa noa na rātou, e aore ia ua tāmata rātou i te

faaòhipa i te hoê tiàraa rohi hua i roto i te tāuàparaura. Te mau fifi e te mau uiuira faatupuhia e te tau i muri aè i te *CEP*, te tītau ra i te nūnaa porinetia no te hoê tuhua òhipa. Ta mātou heheuraa i te oraraa o te faatereraa mana e vai nei, te faaïte mai ra ia, e aita e faanahoraa tiàmā e poritita òre e/e aore ia tāàtiraa ei reira te mau Porinetia e tià ai ia tiàoro. I roto teie iho ãrea no te tau i muri aè i te *CEP*, e mea rave-àtā ia faaïte i te hoê hiòraa faatítiàfaro no nià i te mau tāmatamataraa âtōmī, mā te òre e parihipa mai, i te reiraraa ihoã taime, ei pâtoì-farâni e ei autiàmā. E fifi rahi teie no te tāuàparaura, i teie mahana, i nià i te tau i muri aè i te *CEP* tei tītau mai i te hoê fai-toraa hope no te mau hopeàraa hiroà, totiare-faanavaïraa faufaa, poritita e aupuruo o te *CEP*. E tià atoà ia parauhia e, te tāuàparaura no te muriatau o Porinetia, o te hoê atoà ia tāuàparaura no te ihotaata hiroà porinetia tei tià i te taata tātaìtahi ia rave tiàmā i ta na tuhaa. O te hoê atoà teie tāuàparaura no te mau tūàtiàtiraa hiroà, faanavaïraa faufaa e poritita, e o Farâni haumetua. Ua faatupu nā matahititi e 30 i te manaò no te hotupâinu e no te morohiraa o te mau faufaa âmui. Ua faatupu te reira i te mau òhipa pâpū no te mau tūàtiàtiraa e te mau huimana farâni.

Te tiàturi nei mātou e mea faufaa ia haamauhia teie mau huru faatereraa mana e aore ia mau tāàtiraa porinetia tiàmā e poritita òre, no te tāuà i te mau fifi e faaruruia nei e te mau rave-òhipa tahito a te *CEP*. Te òhipa a teie mau faatereraa mana, e tià ia : ia òhipa no te mau rave-òhipa tahito a te *CEP*, e ia pâruru i ta râtou mau faufaa tiàmā, ia haaputu i te mau haamâramaramaraa i rotopû i te mau rave-òhipa tahito e to râtou mau fëtii, ia faanaho i te hoê pâmira taote tiàmā, ia faanaho i te tāuàparaura huiraatira, e ia faatâpâo i te tahi mau uiuira i roto i te târêni poritita.

E tià i teie mau huru tâàtiraa ia faatupu i te tahi taìrururaa ei reira te mau rave-òhipa tahito e vauvau ai i to râtou mau fifi, to râtou mau hepohepo e to râtou mau feàa. Hau roa atu, e tià ia râtou ia tauturu i te haafânau-faahou-raa mai i te tiàturi i rotopû i te mau rave-òhipa tahito e te mau huimana o te Haunui i Porinetia. E tià ia tâuàhia te mau faanahoraa i muri nei, no te haamau i teie huru tâàtiraa :

- ia òhipa o ia ei tâàtiraa tei faatiàmâhia i te òhipa poritita ;
- ia fârii-maitaì-hia o ia i roto i te nûnaa porinetia ;
- ia ìte-mau-hia o ia, ei faaòhieraa i to na tiàraa àuvaha, e te mau huimana farâni, ei tâàtiraa na te mau rave-òhipa porinetia tahito i nià i te mau pû tāmatamataraa, e no te tahi atu mau taata (mai to Majareva/Tuamotu mā) tei faaruru atoà na i te mau fifi taaê nâ roto i to râtou fâtataraa i pihâ iho i te mau pû tāmatamataraa.

I roto i teie tuatâpaparaa, ua faaau mātou e haaputu mai i te mau parau no tei orahia mai, te mau huru e te mau mataûraa o te mau rave-òhipa tahito o te mau pû tāmatamataraa e te tahi atu mau Porinetia tei faahephobia e ora tâmahana mā te *CEP* e te mau tāmatamataraa. Te tiàturi nei mātou e, e faaòhipahia teie tuatâpapa-

raa no te mau àparaura a i rotopū i te mau Porinetia e to rātou tūàtiàtira a e te mau huimana. Te tiàturi nei mātou e, e tauturu te reira no te faahiti i te tah i mau uiuiraa e faaârepurepu nei i te mau Porinetia, e e faaitoito te reira i te mau huimana farāni ia pāhono i te mau haapeàpeàraa no nià i te mau òhipa aupuruora, nātura e totiarefaanavaàraa faufaa o nā matahit i 30. Te manaò nei mātou e, e mea nā roto anaè i te tāuà-māite-raa i teie mau tapitapiraa, e tià ai ia faa òre i te parareraa o te mau paraparau e faarooroohia ra, e te mau hāmanira a manaò. Te tūramaraa ia Moruroa e te ìritira a i te pāruru o te parau-huna tei âuahâàti noa na e e âuahâàti nei ā i te mau tāmatamataraa, e riro te reira ei rāveà faufaa no te tah i noa atu àparaura a māramarama no te muriatau o Porinetia farāni.

Âpaparaa puta

- Appadurai, A. (1990) “Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy”, in *Public Culture* 2 (2), (pp. 1-24).
- Atkinson, H.-R., Davies, P.-J., Davy, D.-R., Hill, L. and McKewan, A.-C. (1984) *Report of a New Zealand, Australian and Papua New Guinea Scientific Mission to Mururoa Atoll*, octobre-novembre 1983, New Zealand Ministry of Foreign Affairs, Wellington, Christchurch.
- Bagnis, R. (1974) “Situation de l’endémicité ciguatérique aux Iles Gambier”, in *Cahiers du Pacifique*, n° 18, septembre 1974.
- Barrillot, B. (1996) *Les essais nucléaires français, 1960-1996, Conséquences sur l’environnement et la santé* (Etudes du CDRPC), Lyon, CDRPC.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London, Sage (traduction de l’allemand, *Risikogesellschaft: Auf dem Weges einem andere Moderne*, Frankfurt, Suhrkampf, 1986).
- Blanchet, G. (1995) “Le Centre d’expérimentation du Pacifique et son impact”, in Chesneaux (de) *Tahiti après la bombe. Quel avenir pour la Polynésie ?*, Paris, L’Harmattan.
- Brysk, A. (1994) “Acting Globally: Indian Rights and International Politics in Latin America”, in *Indigenous Peoples and Democracy in Latin America*, D.-J. van Cott (éd.), New York, St. Martin’s Press.
- Chesneaux, J. and Maclellan, N. (1992) *La France dans le Pacifique. De Bougainville à Moruroa*, Paris, La Découverte.
- Chesneaux, J. (éd.) (1995) *Tahiti après la bombe. Quel avenir pour la Polynésie ?*, Paris, L’Harmattan.
- Conklin, B.-A. and Graham, L.-R. (1995) “The Shifting Middle Ground: Amazonian Indians and Eco-Politics”, in *American Anthropologist* 1995 (4) (pp. 696-710).
- Cousteau, J.-Y. (1988) *Mission scientifique de la Calypso sur le site d’expérimentations nucléaires de Mururoa*, Paris, Fondation Cousteau.
- *Damoclès*, Revue trimestrielle de réflexions et d’échanges sur la paix, les conflits et la sécurité mutuelle (numéro spécial) “Essais nucléaires, Chirac fait la bombe”, n° 65 - 2ème trimestre 1995, Lyon.
- *Damoclès*, Revue trimestrielle de réflexions et d’échanges sur la paix, les conflits et la sécurité mutuelle (numéro spécial) “Essais nucléaires au rapport...”, n° 66 - 3ème trimestre 1995, Lyon.
- Danielsson, B. (1990) “Poisoned Pacific: The Legacy of French Nuclear Testing”

- in *The Bulletin of the Atomic Scientists*, mars 1990 (pp. 22-31).
- Danielsson, B. and M.-T. (1993) *Moruroa : Notre bombe coloniale*, Paris, L'Harmattan.
  - Delius, U.(1990) *SOS Moruroa : Les essais nucléaires français dans le Pacifique*, Neuendettelsau (Germany), Pazifik Informationsstelle.
  - *Dictionary (Tahitian - English)* (1851, 1991), London, The London Missionary Society's Press ; Papeete, Haere Pō No Tahiti.
  - *DIXIT 96* (1996) Revue économique, sociale et culturelle de Polynésie française, Papeete, JCET.
  - *Exodus: An Introduction to Environmental Issues in the Pacific*, Pacific Conference of Churches and Greenpeace (1995), Auckland, Greenpeace.
  - Funtowicz, S. and Ravetz, J. (octobre 1990) "Post-Normal Science: A new Science for New Times", in *Scientific European*, Supplément à *Scientific American*, New York, Scientific Amercian Inc. (20-3).
  - Goullin, B. (octobre 1995), "La gratte ou ciguatera", in *Horizon Magazine*, Revue des forces armées de Polynésie française et de la zone maritime du Pacifique, Papeete, Creaprint (n° 317, octobre 1995, 36-38).
  - Greenpeace New Zealand (1990) *Testimonies. Witnesses of French nuclear testing in the South Pacific*. Traduction française : Greenpeace/Damoclès (1990) *Témoignages. Essais nucléaires français : des Polynésiens prennent la parole*.
  - *Iles de la Société et Tahiti*, Paris, Guides Gallimard.
  - Institut Territorial de la Statistique : *Résultats du recensement général de la population (6 septembre 1988)*, Papeete, ITSTAT.
  - Institut Territorial de la Statistique : *Tableaux de l'économie polynésienne (1990)*, Papeete, ITSTAT.
  - Johnson, C.-J. (1984) "Cancer Incidence in an Area of Radioactive Fallout Downwind from the Nevada Test Site", in *JAMA 1984* (230-6).
  - Keesing, R. (1989) "Creating the Past: Custum and Identity in the Contemporary Pacific", in *The Contemporary Pacific*, Vol. I nrs 1 and 2: 19-42.
  - Knorr-Cetina, K. and Circourel, A.-V. (éd.) (1981) *Toward an Integration of Micro -and Macro- Sociologies*, London and Henley, Routledge and Keegan Paul.
  - *La Polynésie française*, Institut d'Emission d'Outre-Mer, août 1993, Paris, siège social, 8-10, Cité du Retiro, 75008 Paris.
  - *La Polynésie française en 1995*, Institut d'Emission d'Outre-Mer, Rapport annuel, Paris, siège social, 8-10, Cité du Retiro, 75008 Paris.
  - *La Polynésie française* (bulletin trimestriel), Institut d'Emission d'Outre-Mer,

- septembre 1996, Paris, siège social, 8-10, Cité du Retiro, 75008 Paris.
- Laval, H. (1968) *Mémoires pour servir à l'histoire de Mangareva. Ere chrétienne 1834-1871*, Publications de la Société des océanistes, n° 15, Paris, Musée de l'Homme.
  - Linneken, J. and Poyer, L. (éd.) (1990) *Cultural Identity and Ethnicity in the Pacific*. Honolulu, University of Hawaii Press.
  - Lockwood, V.-S. (1993) *Tahitian Transformations. Gender and Capitalist Development in a Rural Society*, Boulder and London, Lynne Rienner Publishers.
  - Long, N. (1992) "Introduction", in Long, N. and A. Long (éd.) *Battlefields of Knowledge*, London and New York, Routledge.
  - Latour, B. (1987) "Science" in *Action*, Milton Keynes, Open University Press.
  - Miles, J. and Shaw, E., *Chronology: The French Presence in the South Pacific, 1838-1990* (1990), Greenpeace.
  - *Mission* (journal des Missions évangéliques), "Pacific Sud. Du mythe du paradis au lendemain des peuples" (supplément à *Mission* n° 41), Paris, mars 1994.
  - Pardon, D. (1995) *Fangataufa, Moruroa : Etat des lieux*, Grenoble, Glénat.
  - *Plan pour la santé en Polynésie française 1995-1999*, Première partie : L'état de santé du Territoire, Ministère de la santé, Papeete, Association polynésienne de santé publique.
  - Poirine, B. (1992) *Tahiti : Du melting-pot à l'explosion ?*, Paris, L'Harmattan.
  - Poirine, B. (1994) *Tahiti : La fin du paradis ?*, Papeete, STP Multipress.
  - Poirine, B. (1995) *Les petites économies insulaires : Théorie et stratégies de développement*, Paris, L'Harmattan.
  - Regnault, J.-M. (1995) *Des partis et des hommes : Here Aia'a, Ia Mana*, Tireo, Tāvini, Papeete, Haere Pō No Tahiti.
  - Regnault, J.-M. (1996) *Te Metua : L'échec d'un nationalisme tahitien, 1940-1964*, Papeete, Paris, Polymages.
  - *Revue d'Information de la CRII-Rad*, n° 3, octobre 1995, "Essais nucléaires : Le droit de savoir", Valence, Commision de Recherche et d'Information Indépendantes sur la Radioactivité.
  - Ruff, T. (1989) "Fish Poisoning in the Pacific: A link with military activities", *Working Paper* n° 63, Peace Research Centre, Canberra, Research School of Pacific Studies.
  - Ruff, T. (1990) "Bomb Tests Attack the Food Chain", in *The Bulletin of the Atomic Scientists*, mars 1990 (32-4).
  - Seur, H. (1992) *Sowing the Good Seed: The interweaving of agricultural change*,

gender relations and religion in Serenje District, Zambia (PhD Thesis)
Wageningen, Agricultural University.

- Southcott, R.-V. (1979) "Marine Toxins", in P.-J. Vinken and G.-W. Bruyn, M.-M Cohen and H.-L. Klawans (éd.) *Handbook of Clinical Neurology*, Volume 37, Intoxications of the Nervous System, Part II, Amsterdam, New-York, Oxford, North-Holland Publishing Company (27-106).
- Stanley, D. (1996) *South Pacific Handbook*, Chico, California, Moon Publications Inc. (120-252).
- *Tahiti Pacifique*, mensuel d'information et d'économie, Moorea, Polynésie française.
- Tāvini Huiraatira. *Développement et souveraineté* (1996), Papeete, Tāvini.
- Tazieff, H. (1983) *Rapport d'Haroun Tazieff sur l'ensemble de la mission scientifique en Polynésie française*, Paris.
- Thomas, N. (1994) *Colonialism's Culture. Anthropology, Travel and Government*. New Jersey, Princeton University Press.
- Vallaux, F. (1994) *Mangareva et les Gambier*, Ministère de l'éducation de Polynésie française.
- de Vries, P. (1992) "A Research Journey. On actors, concepts and the text". In Long, N. and A. Long (éd.) *Battlefields of Knowledge*. London and New York Routledge London, Routledge.
- de Vries, P. (1997) *Unruly Clients in the Atlantic Zone of Costa Rica*, Amsterdam, CEDLA.
- WHO (1984) *Effects of Nuclear War on Health and Health Services: Report of the International Committee of Experts in Medical Sciences and Public Health to Implement Resolution*, WHA34.38, Geneva, WHO.
- Winch, P. (1963) *The Idea of a Social Science*, London, Routledge.
- World Council of Churches - Fitzpatrick, B. (1995) *For God's Sake... No: The Churches and Nuclear Testing in the Pacific*, Geneva, World Council of Churches.
- Wynne, B. (1996) "May the Sheep Safely Graze? A Reflexive View of the Expert-Lay Knowledge Divide", in *Risk, Environment and Modernity*, S. Lash, B. Szerszynski and B. Wynne (éd.), London, Sage Publications.
- Zonabend, F. (1993) *The Nuclear Peninsula*, Cambridge, Cambridge University Press.

Veà tāmanaha e veà tānūmera

ARM (mensuel, France)

Greenpeace (périodique) Greenpeace Nederland, Keizersgracht 174, 1016 DW Amsterdam, The Netherlands

Info Matin (quotidien, France)

Islands Business Pacific (périodique, Suva, Fiji)

La Dépêche de Tahiti (quotidien, Papeete, Tahiti)

La Lettre du Gouvernement, n° 3, août 1995, 1, 4,5 (publication du gouvernement de Polynésie) BP 8307, Papeete, Polynésie française

La Tribune (quotidien, France)

L'Echo de Tahiti nui (périodique, Tahiti)

Le Figaro (quotidien, Paris, France)

Le Monde (quotidien, Paris, France)

Les Nouvelles de Tahiti (quotidien, Tahiti) Place Notre-Dame, Papeete, Polynésie française

Le Progrès (quotidien, France)

Libération (quotidien, Paris, France)

Pacific Islands Monthly, (périodique) P.O. Box 1167, 177 Victoria Parade, Suva, Fiji

Rouge (hebdomadaire, France)

SNOP, Lettre d'information de la Conférence des évêques de France (Paris)

Tahiti Matin (quotidien, Tahiti) 9, Rue des Halles, Papeete, Polynésie française

Tahiti Pacifique magazine (mensuel) BP 368, Moorea, Polynésie française

The Evening Post (quotidien, New Zealand)

Time Magazine (périodique, USA)

Waikato Times (quotidien, New Zealand)

Te mau pū roro-uira Internet

Greenpeace :

<http://www.chch.planet.org.nz/green/peace/nuchealth.html>

<http://www.greenpeace.org/~comms/rw/enviroim.html>

<http://www.oneworld.org/news/partner-news/wk40-flotilla.html>

Tahiti Pacifique : <http://www.tahitiweb.com/f/info>

Te tahi mau haapotora a iòa

- AIEA : *Agence internationale de l'énergie atomique*, Pū nā te ara no te ito âtōmī.
- CEA : *Commissariat à l'énergie atomique*, Pū no te ito âtōmī.
- CEP : *Centre d'expérimentation du Pacifique*, Pū Tāmatamataraa i Pātitifa.
- CFP : *Toata pātitifa (I toata farāni = 18,18 toata pātitifa ; I tārā marite = 100 toata pātitifa)*
- CHS : *Comité d'hygiène et de sécurité*, Tomite no te aupuruora e no te pārururaa
- COE : *Conseil Œcuménique des Eglises*, Āpooraa Óitumene a te mau Ètārētia.
- CPS : *Caisse de prévoyance sociale*, Āfata Turuutaa
- DIRCEN : *Direction des Centres d'expérimentation nucléaires*, Faatereraa no te mau Pū tāmatamataraa âtōmī.
- EEPFI : *Eglise Evangélique de Polynésie française*, Ètārētia Èvaneria no Porinetia Farāni.
- OMS : *Organisation mondiale de la santé*, Tāatiraa no te Pūea no te ao.
- RFO : *Radio-France Outre-mer*, Rātio-Farāni nā te Ara.
- SPS : *Service de protection des sites*, Pū-òhipa no te pāruru i te mau pū.
- SMSR : *Service mixte de sécurité radiologique*, Pū-òhipa mita no te hiòpoàraa pāruru.
- OPRI : *Office de protection contre les rayonnements ionisants*, Pū no te ārairaa i mua i te mau hihi inoti)

Neneihia i te ávæ titema 1999

STP Multipress

Maquette : Patrice Bouveret & Tihiri Lucas